

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ Βήμα

- **Π. Τερλεξής** : Οργανωτικές μεταλλαγές και ταξικές μεταλλάξεις
- **Ν. Τσίρος** : Φουκώ για την εξουσία
- **Π. Βύρας-Ι. Νέστορος** : Ψυχολογία του stress
- **Π. Καπόπουλος** : Αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής
- **Χ. Ιωάννου** : Οικονομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα
- **Γ. Πλειός** : Κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό
- **Μ. Καίλα** : Εκπαίδευση και Ευρωπαϊκή ανάπτυξη
- **Ι. Κανάκης** : Παιδί και τηλεόραση
- **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ε΄

Τεύχος 19

5/2/96

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Π. Τερλεξής: Οργανωτικές μεταλλαγές και ταξικές μεταλλάξεις	5
Ν. Τσίρος: Ο Foucault για την εξουσία	49
Π. Βύρας - Ι. Νέστορος: Η ψυχολογία του stress	71
* Π. Καπόπουλος: Αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής	89
* * Χ. Ιωάννου: Τα οικονομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα	107
Γ. Πλειός: Η κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό	143
Μ. Καίλα: Πολιτιστικό σχέδιο, εκπαίδευση και Ευρωπαϊκή ανάπτυξη	187
Ι. Κανάκης: Παιδί και τηλεόραση	207
Βιβλιοπαρουσιάσεις:	233

Οργανωτικές μεταλλαγές και ταξικές μεταλλάξεις: Γραφειοκρατισμός και τα νέα μισθωτά στρώματα

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό σκοπό έχει α) να επισημάνει τη δραματική επέκταση των παραγωγικών και ελεγκτικών συστημάτων γραφειοκρατικού τύπου σ' ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων και β) να καταγράψει τις επιδράσεις του γραφειοκρατισμού στη μορφή και το εύρος της ταξικής αντιπαράθεσης των παλιών και των νέων κοινωνικών στρωμάτων, που δημιουργούνται σαν αποτέλεσμα του σύγχρονου οργανωτικού ήθους και της διευθυντικής ιεράρχησης. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι η γραφειοκρατική δομή και το σχετικό ιδεολόγημα που τη στηρίζει είναι οι παράγοντες οι οποίοι και προσδιορίζουν τους καινούριους αντιπάλους και διαμορφώνουν τους επιπρόσθετους όρους της κοινωνικής αντιπαράθεσης και του πολιτικού αγώνα στη σύγχρονη κοινωνία.

Εισαγωγή

Τα μεθοδολογικά, νοηματικά και ιδεολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτός που καταπιάνεται με θέματα διοικητικού λογισμικού και οργανωτικής ιεράρχησης είναι πολλά και ιδιόρρυθμα.

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Κι αυτό, γιατί εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε κοινωνικές σχέσεις όπου οι αντιπαλοότητες και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε οικονομικά συμφέροντα, πολιτικές ιδεολογίες και τεχνολογικές προτάσεις αποδεικνύονται συχνά πολύ πιο έντονες από οποιοδήποτε άλλο χώρο κοινωνικής δράσης, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της παραγωγής.

‘Μισθός’ και ‘κέρδος’, ‘οργάνωση’ και ‘έλεγχος’, ‘κυριαρχία’ και ‘ιεράρχηση’, ‘κύρος’ και ‘κοινωνική θέση’ συνθέτουν ή υπονοούν σχέσεις και διαπλοκές, που καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Εδώ το παιχνίδι της δύναμης και της υποταγής έχει την πιο γλυκιά και την πιο πικρή συγχρόνως γεύση. Κι αυτό ισχύει τόσο για τους παίχτες, όσο και για τους παρατηρητές. Έχουμε να κάνουμε μ’ ένα πολύχρωμο φάσμα διαθέσεων, προθέσεων και αντιθέσεων που παραμορφώνουν τόσο το λόγο της αφήγησης, όσο και τη μεθόδευση της έρευνας¹.

Οι οργανωτικές δομές και τα εξουσιαστικά πρότυπα δράσης αποτελούν τους πιο πρόσφορους χώρους διορθωτικών παρεμβάσεων και κοινωνικών σχεδιασμών. Μόνο με τη συνεχή παρατήρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την άμεση αναγνώριση των κινήτρων της μέσα στα θεσμικά πλαίσια των κοινωνικών σχηματισμών, είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε χωροχρονικά – και αυτό πάλι μόνο κατά προσέγγιση – τα μέσα της παρέμβασής μας. Πολύ σωστά θα σημειώσει ο σύγχρονος παρατηρητής των συστημάτων της οργάνωσης: “Γεννιόμαστε μέσα σε οργανώσεις, εκπαιδευόμαστε από οργανώσεις και οι πιο πολλοί από μας δουλεύουμε σε όλη μας τη ζωή για οργανώσεις...”². Είμαστε συνεπώς υποχρεωμένοι να σταθούμε με περισσή περίσκεψη στα κεντρικά σημεία των οργανωτικών μας συστημάτων που, ενώ έχουν επινοηθεί για να λειτουργούν ως μέσα, συνήθως μεταβάλλονται σε αυτοσκοπούς.

Αυτή εξάλλου είναι η αιτία της θεωρητικής αοριστίας που συχνά παρατηρείται σε πολλές επιστημονικές πειθαρχίες, με αντικείμενο μελέτης την οργανωτική διάρθρωση και την ταξική ιεράρχηση των κοινωνιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τη φιλοσοφική αναζήτηση ή την ηθική στήριξη των σκοπών της εξέλιξής τους. Στο χώρο των εξουσιαστικών σχέσεων γενικά και της κρατικής οργάνωσης ιδιαίτερα, όπου οι ταξικές διαφορές παίρνουν την πιο δραματική τους έκφραση, μέσα και σκοποί, ιδεολογίες και συμφέροντα, προθέσεις και πρακτικές, χάνουν τα διακριτικά τους όρια, την καθαρότητα της ουσίας τους. Σ’ αυτό το αξεδιάλυτο μπέρδεμα των υλικών συμφερόντων και των πολιτιστικών ιδεωδών, εύκολα κανείς

χάνει τον προσανατολισμό και συχνά την ηθική του.

Αν, συνεπώς, κατά την ανάλυση της οργανωτικής δομής των κοινωνιών, περιοριζόμασταν μόνο στις διευθυντικές ομάδες των ανθρώπων, στις διάφορες κυβερνώσες 'ελίτ' —όσο κι αν το βάρος και η σημασία τους δεν έπαψε ποτέ ν' αποτελεί έναν από τους πρωταρχικούς παράγοντες κοινωνικής εξέλιξης— δε θα είχαμε την πλήρη εικόνα της πραγματικότητας. Αν δηλαδή στεκόμασταν σ' αυτό μόνο το επίπεδο έρευνας, ίσως χάναμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε πολλά από τα αίτια των μεταμορφώσεων που συντελούνται μπροστά στα μάτια μας, σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων. Τα γραφειοκρατικά δηλαδή συστήματα οργάνωσης, η οργανωτική μορφή της σύγχρονης διοίκησης, δεν περιορίζεται σε ακόμα ένα διευθυντικό σύστημα που καταφέρνει να στελεχώνει και να λειτουργεί ένα συγκεκριμένο τύπο διοίκησης. Πρόκειται μάλλον, για κάτι πολύ πιο σημαντικό κι εκτεταμένο.

Το πνεύμα του γραφειοκρατισμού, όπως παλιότερα τα θρησκευτικά δόγματα και στη συνέχεια (μέχρι τις μέρες μας) οι πολιτικές ιδεολογίες, παίρνει τη μορφή *πρωτογενούς δύναμης κοινωνικού μετασχηματισμού*. Η δύναμη αυτή επιδρά στη διαμόρφωση και επιβολή θεμελιακών αξιών, μεταμορφώνοντας ανάλογα και τη στάση των ανθρώπων απέναντι στην ίδια τους τη ζωή. Προπάντων όμως, μετατρέπεται σε παράγοντα που επηρεάζει τη μορφή της κοινωνικής πάλης και συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση των συστημάτων της κοινωνικής ιεράρχησης. Και μ' αυτή την έννοια θα την αντιμετωπίσουμε στην παρούσα εργασία, ιδιαίτερα στο χώρο της κοινωνικής ιεράρχησης.

ΜΕΡΟΣ Ι ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ

Επιστημολογικές παράμετροι του προβλήματος

Δε θα πέφταμε και πολύ έξω αν ισχυριζόμασταν ότι η γραφειοκρατία, με την οργανωτική λογική που τη διακατέχει, γίνεται κυρίαρχο ταξικό ιδεολόγημα που αρχικά αντανακλά και στη συνέχεια αναπαράγει τον ταξικό ανταγωνισμό στις σύγχρονες κοινωνίες. Πρόκειται για δομικό παράγοντα πολιτικής εξουσίας και κοινωνικής ιεράρχησης, που όχι μόνον η νεοφιλελεύθερη αλλά και η

νεομαρξιστική κοινωνική έρευνα δεν παραλείπει να συνυπολογίζει στους προσδιοριστικούς παράγοντες της ταξικής διαπάλης. Διευκρινίζουμε εδώ, ότι για ένα μεγάλο κομμάτι της αριστεράς ('α-δογματίστης', 'έκσυγχρονιστικής'), ο οικονομικός παράγοντας από καιρό δεν αρκούσε για να προσδιορίσει κοινωνικές δια-τάξεις. Είναι κυρίως η αριστερά αυτή που είχε θεωρητικά αμφισβητήσει τη διάκριση, βάση-οικοδόμημα, τουλάχιστον με την καθαρότητα που είχε κληρονομηθεί από τους 'ακραιφνείς' μαρξιστές³.

Σε διαλεκτική συνεπώς αντιπαράθεση με την οικονομία, καταγράφεται και η πολιτική (ιδεολογική) διάσταση των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή η (πρώην) *υπερδομή*. Στα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τις τάξεις και διαμορφώνουν τη μεταξύ τους πάλη, τις σχέσεις παραγωγής (*οικονομική πάλη*), προστίθενται οι πολιτικές συγκυρίες (*πολιτική πάλη*) και οι ιδεολογικές συστοιχίες κυριαρχίας-υποταγής (*πολιτιστική πάλη*), όπως απεικονίζονται στο γραφειοκρατισμό και τις ιεραρχικές σχέσεις που αυτός επιβάλλει⁴. Αυτό που θέλω να επισημάνω εδώ είναι ότι αν δε συλλάβουμε αυτή τη διάσταση των κοινωνικών μεταμορφώσεων σε όλη της την έκταση, δε θα μπορέσουμε να αντιληφθούμε ούτε το εύρος και τη φορά των εξελίξεων, ούτε το χαρακτήρα και τα αίτια των κρίσεων που μαστίζουν τη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία (καπιταλιστικής ή 'σοσιαλιστικής' διάταξης).

Η παράλογη έως ληστρική διαχείριση των φυσικών πόρων, η άνιση ανακατανομή του πλούτου, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (αντίθεση Βορρά- Νότου) και το διπολικό σχήμα κυριαρχίας και επιρροής που επικράτησε στον πλανήτη μας στην ίδια περίοδο (αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης), μετέθεσαν σε νέα βάση θέματα ιδεολογικής πάλης, οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικών δικαιωμάτων και κοινωνικών ελευθεριών. Το ερώτημα έτσι που έμπαινε από ένα σημείο και πέρα, ιδιαίτερα στις λεγόμενες 'αναπτυγμένες' χώρες της Δύσης, δεν ήταν 'πώς να εκλογικεύσουμε τους διοικητικούς και διευθυντικούς μηχανισμούς της προγραμματισμένης οικονομίας ή της ελεύθερης αγοράς, ώστε να παράγουμε περισσότερα'. Το ερώτημα ήταν 'πώς να διαφυλάξουμε τα έστω και ελάχιστα περιθώρια ακεραιότητας και αυθορμησίας στο άτομο'. Το πρόβλημα, όπως διατυπώνεται σήμερα από την προοδευτική διάνοηση, όχι αναγκαστικά αριστερής πάντα προέλευσης, δεν είναι 'πώς να κάνουμε τον εργάτη να συνεργαστεί με την εργοδοσία' για να δημιουργήσουμε αποδοτικότερες και αρμονικότερες συνθήκες παραγωγής. Το πρόβλημα είναι, 'πώς θα τον ευαισθητοποιήσουμε, ώστε να μη μεταβληθεί σ' ένα 'ευτυχημένο' αυτόματο, μέσα σ' ένα νέο, γενναίο κόσμο'⁵.

Θεωρητικές προτάσεις και καθημερινές πρακτικές γύρω από προβλήματα αυτής της μορφής, ίσως να μη μπορούν ακόμη να δώσουν όλες τις απαντήσεις στα ερωτήματα που γεννιούνται στα πλαίσια του ώριμου καπιταλισμού. Ενισχύουν ωστόσο τις προοπτικές για προσφορότερες προσεγγίσεις στα ενδότερα της κρατικής εξουσίας και των κοινωνικών μετασχηματισμών, μέσα από αντίστοιχες διασυνδέσεις τεχνοτρονικών συστημάτων οργάνωσης και ταξικών ομάδων ηγεμονίας. Αντί δηλαδή να πλησιάσουμε την πολιτική εξουσία και τις αντίστοιχες ταξικές αντιπαραθέσεις μέσα από μηχανιστικές ή μεταφυσικές κατασκευές, με όλες τις ιδεολογικές δουλειές που φέρνουν μέσα τους, να προσεγγίσουμε το πρόβλημα του κοινωνικού μετασχηματισμού μέσα από ένα πιο στέρεο κοινωνικό υλικό: Τη δομή της διοικητικής οργάνωσης (*διευθυντική κυριαρχία*) και την οργάνωση της 'θεσμημένης υλικότητας' (*της επαγγελματικής απασχόλησης και της μισθωτής εργασίας*).

Παράλληλα, αυτό να μην επιχειρηθεί μονοσήμαντα, αλλά πολυπλευρικά. Η περιγραφή μόνο της διοικητικής καθημερινότητας, καθώς και η απλή επισήμανση των δυσλειτουργιών της οργάνωσης, δεν πρόκειται να μας δώσουν απαντήσεις για το τι πρέπει να αλλάξει στο επίπεδο του κοινωνικού εξουσιασμού και με ποιο τρόπο θα το επιτύχουμε. Αν δηλαδή αρκεστούμε στην περιγραφή των δυσλειτουργιών που προκύπτουν από κάθε προσπάθεια να συναρθρώσουμε το ανθρώπινο με το τεχνικό ή το υποκειμενικό με το αντικειμενικό, προκειμένου να πετύχουμε τους συλλογικούς μας στόχους, δεν πρόκειται να επιτύχουμε και πολλά πράγματα. Ούτε πρόκειται να λύσουμε το πρόβλημα με την περιγραφή απλώς των επιμέρους εκφάνσεων της παραγωγικής διαδικασίας. Χρειάζεται συστηματικότερη διείσδυση στην ουσία του φαινομένου που επηρεάζει (και επηρεάζεται από) τα κοινωνικά πρότυπα δράσης, τους συσχετισμούς δύναμης, τις κοινωνικές διαβαθμίσεις και το κοινωνικό γόητρο, αποτυπώνοντας στοιχεία που αναπαράγονται από τα πολιτιστικά και θεσμικά πρότυπα της κοινωνίας.

Να γίνει επιτέλους κατανοητό ότι τα όρια ανάμεσα στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και τις επιστημολογικές θεωρήσεις, στην περίπτωση του οργανωτικού/γραφειοκρατικού φαινομένου, είναι τεχνητά, ιδεοτυπικά. Μόνον έτσι θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε το περιεχόμενο των πιο οικείων χαρακτηριστικών των οργανωτικών συστημάτων σ' ένα ευρύ πεδίο σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης, συντεχνιακών αιτημάτων και νομοθετικών τεχνικών, οικονομίας και πολιτικής, υλικών δομών και ιδεολογίας. Αυτό θα μας επιτρέψει να αποτυπώσουμε επακριβέστερα τις σύγχρο-

νες μορφές πολιτικής κυριαρχίας και κοινωνικής ιεράρχησης, προϋπόθεση κάθε ουσιαστικής παρέμβασης στα δρώμενα.

Σε όσους θα διατύπωναν ενδοιασμούς πως μια τέτοια διευρυμένη προσέγγιση θα αλλοίωνε το πρόβλημα, που για πολλούς είναι κυρίως πολιτικό (θέμα καταμερισμού ή νομής δύναμης και εξουσίας), θα λέγαμε ότι μια τέτοια διευρυμένη προσέγγιση δε συσκοτίζει αλλά διαφωτίζει την εικόνα του κρατικού εξουσιασμού και γενικότερα της κοινωνικής ισχύος. Δεν κλείνει τις προσβάσεις που οδηγούν στον προσδιορισμό του χαρακτήρα και της φύσης του εξουσιασμού και της κυριαρχίας, προς την οποία κάθε οργανωτική συνθήκη ουσιαστικά οδηγεί. Αντίθετα, μια πανοραμική προσέγγιση μέσα από τη θεσμική υλικότητα του κράτους και της παραγωγικής διαδικασίας, μας φέρνει συντομότερα στους χώρους της κοινωνικής σύγκρουσης. Το κράτος τότε απογυμνώνεται από τη διαμεσολαβητική, ανιδιοτελή του μορφή. Μας εμφανίζεται με την πιο ωμή του όψη, μια και η θεσμική του υλικότητα, που είναι κατεξοχήν γραφειοκρατική, τρέφει το έμβρυο του αυταρχισμού, κύριου συντελεστή των συλλογικών σχέσεων στη σύγχρονη κοινωνία.

Άφησα τελευταίο το θέμα της τεχνικής/τεχνολογικής επίδρασης στη μορφή και τη φύση της σύγχρονης οργάνωσης, γιατί θεωρώ δεδομένη μια απλή διαπίστωση: Σε καμία άλλη ιστορική εποχή δε συμβαδισε τόσο αρμονικά η *τεχνολογική αναγκαιότητα με την οργανωτική λογική*, όσο στην εποχή του σύγχρονου καπιταλισμού. Είναι αλήθεια πως διαφαίνονται δυνατότητες αντιγραφειοκρατικής παρέμβασης στα υπάρχοντα οργανωτικά συστήματα. Πολλές είναι οι προβλέψεις προς αυτή την κατεύθυνση. Στο σύνολό τους ωστόσο, σε επίπεδο λειτουργικής διάταξης, καταμερισμού εργασίας, ελεγκτικών μηχανισμών και κατεστημένων συμπεριόντων, οι νέες τεχνολογίες, *περισσότερο ενισχύουν παρά αμφισβητούν τα υπάρχοντα οργανωτικά συστήματα*.

Στο σημείο όμως αυτό, χρειάζεται μια διευκρίνιση. Τονίζοντας τον καθοριστικό ρόλο της τυπικά εκλογικευμένης οργάνωσης στη διαμόρφωση των κοινωνικών μορφωμάτων, δε σκοπεύω να στήσω μια ντετερμινιστική κατασκευή του γραφειοκρατισμού, με την έννοια του 'αναγκαιού', του 'αναπόφευκτου' ή της 'τελικής ανάλυσης'. Σκοπός μου είναι να επισημάνω τα καθολικά και τα σχετικά αυτόνομα στοιχεία μιας μορφής θεσμοθετημένης οργάνωσης που, ενώ παραμένει λειτουργικά η ίδια, μεταβάλλει τη σύστασή της κάθε φορά που νέοι εκμεταλλευτικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί παίρνουν τη θέση των παλιών, καθώς και κάθε φορά που

πιο εξελιγμένες μορφές κυριαρχίας απαιτούν ή διαθέτουν καινούριους, πιο επιτηδευμένους μηχανισμούς εξάρτησης⁶.

Αυτό το επιχειρώ, γιατί θέλω να υποστηρίξω την υπόθεση πως η οργάνωση αυτής της μορφής έχει άμεσο αντίκτυπο στη 'διάταξη' της κοινωνίας. Ο γραφειοκρατισμός δηλαδή, αποκτά όλα τα χαρακτηριστικά της υλικής βάσης που επιβάλλει πλαίσια και σχέσεις συμπεριφοράς μιας ορισμένης μορφής. Ο αντίκτυπος αυτών των σχέσεων και αυτής της συμπεριφοράς είναι αποφασιστικής σημασίας στη διαμόρφωση των νέων ταξικών μορφωμάτων.

Η κοινωνιολογική ουσία της ύλης και του πνεύματος του γραφειοκρατισμού

Τόσο η κοινή λογική του καθημερινού ανθρώπου, όσο και η ακαδημαϊκή γραμματεία του ειδικού, αντιμετωπίζουν συνήθως τη γραφειοκρατία ως δυσλειτουργική έκφανση κάποιας ιδιότυπης διοικητικής πράξης. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτού του είδους η οργάνωση αντιμετωπίζεται σα μια υλικοτεχνική υποδομή που χρειάζεται να εκσυγχρονιστεί, όχι μόνο για να γίνει αποδοτικότερη αλλά και ανθρωπινότερη. Στη χειρότερη περίπτωση, αξιολογείται σα μια επαγγελματική ολιγαρχία της διεύθυνσης, ένας οργανωτικός μηχανισμός για τη διαχείριση συγκεκριμένων επιχειρησιακών ή δημοσίων πολιτικών, για λογαριασμό ή σε όφελος ορισμένων ηγετικών ομάδων ή οργανωμένων συμφερόντων.

Στην πρώτη περίπτωση η προσέγγιση του θέματος είναι τουλάχιστον μεροληπτική. Η εικόνα της οργάνωσης που προωθείται μ' αυτό τον τρόπο, ευνοεί συνήθως τα διευθυντικά και διοικητικά συμφέροντα που ελέγχουν την κάθε λογής οργάνωση. Με τη βοήθεια μιας δήθεν εννοιολογικά ουδέτερης ορολογίας, όπως 'ορθολογισμός', 'αποδοτικότητα', 'αποτελεσματικότητα', 'λειτουργική εισροή', 'συντονισμένη δράση' ή 'εκπλήρωση οργανωτικών στόχων' συνήθως επικαλύπτονται ανομολόγητες προθέσεις ηγεσιών και συγκαλύπτονται απώτεροι σκοποί αυτών που ελέγχουν την οργάνωση.

Με το πρόσχημα έτσι του 'αναπόφευκτου' ή του 'απαραίτητου', νομιμοποιείται ένα είδος πολιτικής οργάνωσης, γνωστής ως 'κρατισμός'⁷. Η διαρκής απαίτηση για ορθολογισμό και αποτελεσματικότητα καταλήγει σε τυπική χειραγώγηση των ανθρώπων⁸. Η

‘αποδοτικότητα’ και η ‘λειτουργικότητα’ της οργάνωσης, ίσως φαίνονται όροι που αναφέρονται σε αντικειμενικές καταστάσεις. Κάθε άλλο όμως, παρά τέτοιοι είναι. Μια οργάνωση μπορεί να είναι τυπικά εκλογικευμένη αλλά ουσιαστικά αποδοτική γι’ αυτούς που την ελέγχουν και όχι γι’ αυτούς που εργάζονται σ’ αυτή ή που εξαρτώνται ή εξυπηρετούνται απ’ αυτή. Αυτό φαίνεται στην όχι και τόσο σπάνια περίπτωση της απόλυσης προσωπικού (απλών εργατών ή στελεχών), που γίνεται με πρόθεση την αύξηση της απόδοσης της οργάνωσης ή τη βίαιη καταστολή πιθανής εναντίωσης στους διακηρυγμένους σκοπούς της ηγεσίας της από τη μεριά αυτών που διαφωνούν με τη σκοπιμότητα ή τη μεθόδευση των ενεργειών της (κερδοσκοπία, παράνομες ενέργειες, βίαιη καταστολή).

Όροι λοιπόν, όπως ‘εκλογικευμένος συσχετισμός δυνάμεων’ ή ‘αποδοτική λειτουργία της οργάνωσης’, συνήθως συγκαλύπτουν την ύπαρξη ιδιοτελών ή αντιθετικών συμφερόντων, μέσα κι έξω από την οργάνωση. Οι στόχοι της διεύθυνσης συχνά μπορεί να υλοποιούνται σε βάρος των στόχων των εργαζομένων (είναι ιδιαίτερα η περίπτωση της ιδιωτικής επιχείρησης), όπως και το αντίθετο (είναι η περίπτωση κυρίως των δημόσιων ή ημικρατικών επιχειρήσεων), οι στόχοι των εργαζομένων να επιβάλλονται ως στόχοι του κοινωνικού συνόλου. Λογικά, η οργάνωση ως αφηρημένη έννοια δεν έχει στόχους. Όπως και η μηχανή δεν έχει σκοπούς. Μόνο αυτοί που απαρτίζουν, διευθύνουν και λειτουργούν την οργάνωση έχουν στόχους. Όπως και αυτοί που χειρίζονται μια μηχανή έχουν σκοπούς. Το να υποστηρίζουμε το αντίθετο είναι σα να υποτιμούμε ή να αγνοούμε θεληματικά τις αντιθέσεις που είναι δυνατόν να αναπτυχθούν – και που κατά κανόνα αναπτύσσονται – ανάμεσα στα άτομα/μέλη που απαρτίζουν μια οργάνωση.

Στη δεύτερη περίπτωση (όπου ο οργανωτικός μηχανισμός θεωρείται υποχείριο κυρίαρχων ομάδων), η γραφειοκρατία εμφανίζεται σαν ένας διαμεσολαβητικός μηχανισμός χωρίς δική του αυτεξούσια δύναμη. Αλλά αν έτσι απλά ήταν τα πράγματα, τότε θα μπορούσαμε εύκολα να την απομονώσουμε, να την απονεκρώσουμε και να απαλλαγούμε απ’ αυτή μια για πάντα. Θα αντικαθιστούσαμε μερικούς εξαρτημένους υπαλλήλους, θα εξοβελίζαμε ορισμένες κακόγουστες πρακτικές, θα εκλογικεύαμε μερικές διευθυντικές μεθόδους και το πρόβλημα θα είχε τακτοποιηθεί. Όπως όμως καταθέτει η εμπειρία των δύο τελευταίων και πλέον αιώνων, η κατάσταση δε διορθώνεται μ’ αυτές τις απλές παρεμβάσεις. Οι κυρίαρχοι διαδέχονται ο ένας τον άλλον, οι ηγεσίες εναλλάσσονται, το ταξικό τους υπόβαθρο μετακινείται, αλλά τα πράγματα παραμένουν ίδια.

Συνεπώς, χωρίς την κοινωνιολογική, πολιτιστική και ψυχολογική ερμηνεία του φαινομένου, δε μπορούμε να φτάσουμε στα αίτια της γένεσης και της εξέλιξής του. Χωρίς την κατανόηση της φύσης των σχέσεων που αναπτύσσονται, τόσο μέσα στους ίδιους τους διοικητικούς μηχανισμούς, όσο και ανάμεσα στους μηχανισμούς αυτούς και την κοινωνία στο σύνολό της, δεν είναι δυνατόν να σχηματίσουμε την αληθινή εικόνα του κρατισμού, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του ιδεολογικού επιχρίσματος που στηρίζει παρόμοιες πρακτικές.

Απ' όλα αυτά, γίνεται νομίζω αυτονόητο ότι απορρίπτουμε εκ προοιμίου την άποψη πως η τυπική εκλογίκευση της σύγχρονης διοικητικής οργάνωσης αποτελεί το *προσφορότερο* και γι' αυτό *αναπόφευκτο* μέσο συντονισμού των συλλογικών δραστηριοτήτων, για την επίτευξη παραγωγικών και κοινωνικών στόχων. Παράλληλα, *διαφωνούμε και με όσους διατείνονται ότι η γραφειοκρατία είναι τάξη και σ' αυτό το επίπεδο* (ασφαλώς και με τα ανάλογα επαναστατικά μέσα) θα πρέπει να επιδιώξουμε τη διάλυσή της. Για τους λόγους που θα διαφανούν στη συνέχεια, η γραφειοκρατία έπαψε, ακόμη κι αν κάποτε ή κατά περιόδους υπήρξε, να είναι τάξη⁹. Έγινε *επάγγελμα*. Αυτή η διάχυση με κανένα τρόπο δεν αποδυνάμωσε τη θέση της. Αντίθετα, έγινε καθεστώς και τρόπος ζωής, πολιτισμός και κοινωνική διάταξη.

Αυτό που θέλουμε να πούμε με όλα αυτά είναι ότι η σκέψη που προσεγγίζει τα κοινωνικά δρώμενα μέσα από τις προοπτικές ενός κλειστού συστήματος δράσης, πέφτει συχνά θύμα μίας αξεδιάλυτης σύγχυσης. Η συστημική ανάλυση που επιβάλλεται από τη λειτουργική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, συχνά μας πάει πίσω στην παραδοσιακή αντιμετώπιση της ανθρώπινης οργάνωσης. Εκεί η κοινωνία εξομοιώνεται με ζωντανό οργανισμό. Στην περίπτωση αυτή, η γραφειοκρατία εμφανίζεται ως αυτοφυές οργανικό στοιχείο — κάτι που ασφαλώς δεν είναι — και όχι ως επίκτητο συστατικό κάθε κοινωνίας που στηρίζεται στην ιεράρχηση, την ανισότητα και την εκμετάλλευση — αυτό που πράγματι είναι. Κάτι τέτοιο διευκολύνεται από το γεγονός ότι, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, αυτό που κάθε φορά αλλάζει είναι η μορφή και η διάταξη της οργανωτικής ύλης και συνακόλουθα οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής. Οι οργανωτικές μορφές ακολουθούν απλώς τα πρότυπα των αλλαγών αλλά εξακολουθούν να συμβάλλουν στους τρόπους της κοινωνικής εκμετάλλευσης.

Τι λοιπόν εννοούμε όταν μιλάμε για 'κοινωνικές συναρτήσεις' 'πολιτικές επιπτώσεις' ή 'κλειστά συστήματα' σε σχέση με την ιε-

ραρχημένη και τυπικά ορθολογική γραφειοκρατική οργάνωση; Αυτό που κυρίως εννοούμε είναι ότι δε μπορούμε να δούμε το φαινόμενο ξεκομμένο από τις *παρα-ταξικές αντιπαλότητες και την ταξική πάλη*. Όπως δε μπορεί να δούμε και τον κρατικό μηχανισμό απομονωμένο από την πολιτική εξουσία, σε διαμεσολαβητικό και συνεπώς αντικειμενικό διευθυντικό μηχανισμό. Η επέκταση του φαινομένου έπαψε να το προσδιορίζει σαν απλή αντανάκλαση των συνθηκών παραγωγής.

Μ' αυτή την έννοια, το κράτος ως εγγυητής των καπιταλιστικών σχέσεων και των εσωτερικών όρων του, ενώ δρα στο επίπεδο της υλικής παραγωγής, στηρίζεται στη θέση του σαν καταπιεστική οντότητα που παίρνει ειδική μορφή τελείως διαχωρισμένη, ακόμη κι από τις τάξεις που το διατηρούν και το στηρίζουν. Μ' αυτό τον τρόπο, το κράτος είναι σε θέση να προσδιορίζει το περιεχόμενο των εξωτερικών όρων αναπαραγωγής τού κεφαλαίου, όρων που δεν είναι πάντα αυτοί του ιδιοτελούς, μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Συγχρόνως, το μονοπώλιο της *νόμιμης βίας* παρέχει στο κράτος την ευχέρεια να παίρνονται τα μέτρα εκείνα που εγγυώνται την αναπαραγωγή του συστήματος, όπως για παράδειγμα την είσπραξη φόρων, την αστυνόμευση, την απονομή δικαιοσύνης, την εθνική ασφάλεια κτλ. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική και η στρατηγική της κυρίαρχης τάξης και των ταξικών ομάδων δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με τρόπο εξακολουθητικό και συνεχή, παρά μόνο μέσω του κράτους και των μηχανισμών του.

Επιπλέον το κράτος, όπως και οι τάξεις, δεν είναι "αποτέλεσμα της διαδικασίας της άμεσης παραγωγής"¹⁰. Πρέπει να αναπαράγεται και να διατηρείται σαν ολότητα, "σε πλήρη διαχωρισμό από το προλεταριάτο και την αστική τάξη"¹¹. Τοποθετείται έτσι, έξω από τη διαδικασία της παραγωγής, παρά την κατά περιόδους εμπλοκή του σ' αυτή. Και ενώ δεν είναι υποκείμενο προικισμένο με δική του θέληση, αλλά αποτελεί μια οργανωμένη διεύθυνση ταξικών σχέσεων, είναι δηλαδή αποτέλεσμα αντιφάσεων και συσχετισμών δύναμης μεταξύ αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων, ωστόσο αναπτύσσει και διατηρεί μια σχετική αυτονομία απέναντι στις τάξεις. Η σχετική αυτή αυτονομία φαίνεται από την ύπαρξη ηγετικών ομάδων αποχωρισμένων από τις τάξεις και ιδιαίτερων γραφειοκρατιών που καταλήγουν στη σχετική αυτονομία κίνησης ορισμένων τουλάχιστον μηχανισμών¹².

Αυτά όλα μας παραπέμπουν σε άλλα επίπεδα συνδιαλλαγής και αντιπαράθεσης. Κοινωνία και άτομο δεν αποτελούν συνήθως ι-

σόντιμους πόλους αλληλόδρασης. Υπάρχει ανισότητα στα διαλεκτικά αυτά σκέλη και ανισομέρεια στη συνθετική τους ουσία. Πρόκειται για ξεχωριστά συστήματα που δρουν σε ανισόπεδα επίπεδα. Εκπέμπουν σε διαφορετικά μήκη κύματος¹³. Η συνάντησή τους επιτυγχάνεται με πολλούς τρόπους. Πάντα όμως μέσα από κοινωνικές δομές που στήνονται με σκοπό αυτή τη συμβίωση. Και αυτό δε γίνεται καθόλου τυχαία. Η διασύνδεση συντελείται μέσα από διάφορους τύπους κοινωνικών μηχανισμών, που ορίζουν τις κινήσεις των ατόμων στην παραμικρή τους λεπτομέρεια. Αυτό τουλάχιστον μας λέει η ιστορία.

Ιστορικές αναγκαιότητες και οργανωτική λογική

Τα ελεγκτικά συστήματα των κοινωνιών, στην ιστορική τους πορεία, συνδέονται διαλεκτικά με τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων. Αυτό διαφαίνεται στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό σύστημα συντηρεί στρώματα ιεράρχησης και το κράτος παράγει ταξικές αντιπαραθέσεις, κατά την προσπάθειά του να οργανώσει, να ελέγξει και να διευθετήσει τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Διαπιστώσεις αυτής της μορφής δε συνάγονται μόνο από νοσηριαρχικές ή αντίθετα, νομοτελειακές προτάσεις για τη φυσιολογία της κοινωνίας. Οι ερμηνείες τέτοιων εξελίξεων προκύπτουν και από την παρατήρηση συγκεκριμένων καταστάσεων, που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη φύση και τις λειτουργίες των ελεγκτικών μηχανισμών. Θα λέγαμε μάλιστα ότι οι αφηρημένες θεωρήσεις ('υποθέσεις') αποδεικνύονται σωστές ή λαθεμένες, μόνο με τη θέαση των 'ιστορικών συσχετισμών' που τις εμπνέουν και τις στηρίζουν. Η αν-ιστορική, α-διαχρονική προσέγγιση κάθε ελεγκτικού μηχανισμού και ιδιαίτερα του γραφειοκρατισμού, εύκολα καταλήγει σε ιδεοτυπικές κατασκευές με θετικιστικά ή αντίθετα υποκειμενικά στοιχεία.

Γι' αυτό η παραμέληση της ιστορικής διαδρομής του γραφειοκρατικού φαινομένου (που δε θα πρέπει να συγχέεται με το στείρο ιστορικισμό), γίνεται συχνά σε βάρος μιας ορθής ερμηνευτικής προοπτικής και σε όφελος, άλλοτε ενός *στείρου βιολογισμού* και άλλοτε μιας *μικροκοινωνιολογικής διαντίδρασης*¹⁴. Στην πρώτη περίπτωση ο γραφειοκρατισμός εμφανίζεται αναπόφευκτος. Στη δεύτερη περίπτωση υποτιμώνται οι συνέπειές του. Η ιστορική ανάλυση του γραφειοκρατισμού, είναι ίσως ο μόνος τρόπος για να επι-

μετρήσει κανείς το μέγεθος και τις επιπτώσεις του φαινομένου. Επί το φιλοσοφικότερον "το αποτέλεσμα δεν είναι τίποτε, χωρίς το γίνεσθαί του"¹⁵. Κι αυτό είναι απαραίτητο, όχι μόνο γιατί ευρύτεροι κοινωνικοί παράγοντες προσδιορίζουν τη λειτουργία της γραφειοκρατίας (Weber) και καθορίζουν την οργάνωση του κράτους (Engels), αλλά και γιατί και οι δύο αυτές εξουσιαστικές δομές, (γραφειοκρατία και κράτος) έχουν συχνά τη δική τους ιστορία¹⁶. Χωρίς αυτή την ιστορικότητα, η ανάλυση περιορίζεται άλλοτε στο 'είναι' και άλλοτε στο 'δέον' του φαινομένου και όχι στη διερεύνηση του δυναμικού μετασχηματισμού του. Ευρύτερες κοινωνικές συναρτήσεις, καθώς και ουσιαστικότερες επιπτώσεις παραβλέπονται ή υποτιμούνται¹⁷.

Με όλα αυτά βέβαια, δεν ισχυριζόμαστε ότι κάθε απόπειρα καταγραφής των ιδιαίτερων συστατικών της πολιτικής εξουσίας και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, θα πρέπει να μας απομακρύνει από τη διακρίβωση των κοινών χαρακτηριστικών, που προσιδιάζουν στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική οργάνωση¹⁸. Κάθε άλλο. Δε μπορούμε ωστόσο να παραβλέπουμε τις ιδιαιτερότητες κάθε ιστορικής εποχής κι ακόμη, τις συγκεκριμένες περιπτώσεις που μακροχρόνια αφήνουν τη σφραγίδα τους στη φύση και την οργάνωση της γραφειοκρατίας.

Το συμπέρασμα που βγαίνει απ' όλα αυτά, είναι ότι δε θα πρέπει να μιλάμε πλέον για γραφειοκρατική οργάνωση και γραφειοκρατικές καταστάσεις με τρόπο *ιδεοτυπικά αφηρημένο*. Οι ιστορικές συνθήκες που επηρεάζουν την υφή και προσδιορίζουν την εξέλιξη των οργανωτικών σχηματισμών, ως ελεγκτικών ή παραγωγικών μηχανισμών στις διάφορες κοινωνίες, δεν είναι δυνατόν να παραμείνουν ανεξερευνήτες, χωρίς να δυσχεραίνουν την κατανόηση του φαινομένου. Σε διαφορετική περίπτωση, μιλάμε για μια σκέτη αφαίρεση, ένα σχήμα ιδεατό, χωρίς να παίρνουμε υπόψη τις διαλεκτικές σχέσεις και τον αντίκτυπο του φαινομένου διαχρονικά. Οι ιστορικές συνθήκες σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, είναι αυτές που προσδίδουν στις γραφειοκρατίες (που δεν παύουν να είναι κοινωνικές σχέσεις στην καρδιά της πολιτικής διευθέτησης των κοινωνικών διαφορών και της διευθυντικής διαδικασίας της παραγωγής), τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της οργανωτικής τους υλικότητας.

Σε μια σύντομη λοιπόν χρονική αναδρομή, παρατηρούμε ότι: Μια υποτυπώδης γραφειοκρατική οργάνωση εμφανίζεται τη στιγμή ακριβώς που αρχίζει να διαφαίνεται η πρώτη κυβερνητική (πολιτική) διοίκηση στα δουλοκτητικά κράτη της Ανατολής. Ένα σχε-

τικά εκτεταμένο γραφειοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης θ' αναπτυχθεί αργότερα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και το Βυζάντιο. Η εδραίωση της βασιλικής εξουσίας και του απολυταρχικού κράτους που ξεπροβάλλει από το Μεσαίωνα στηρίζεται στη σταθερή ανάπτυξη των γραφειοκρατικών μηχανισμών. Τόσο η εξουσία του σκήπτρου όσο και η εξουσία του σταυρού, οργανώνονται πάνω σε οιονεί γραφειοκρατικές αρχές, σχεδόν σε όλα τα απολυταρχικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης.

Έτσι, τα γραφειοκρατικά συστήματα οργάνωσης αναπτύσσονται προοδευτικά στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τη διάρκεια των τελευταίων πέντε αιώνων. Η εξειδικευμένη υπαλληλία έβαλε τις βάσεις για την εξέλιξη της σύγχρονης μορφής του καπιταλιστικού κράτους. Οι ιταλικές πόλεις-κράτη, καθώς και οι πολιτικές οργανώσεις των νορμανδών κατακτητών, έκαναν την αρχή. Το πρώτο αποφασιστικό βήμα συντελέστηκε στον τομέα της δημόσιας οικονομίας. Και αυτό είχε την εξήγησή του: Ο τομέας της οικονομίας μπορούσε να αντέξει λιγότερο, σε σύγκριση με όλες τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες, τον ερασιτεχνισμό και την αυθαιρεσία των ηγεμόνων. Στη συνέχεια, η τέχνη του πολέμου, όπως και οι δικονομικές διαδικασίες απαιτούσαν εξειδικευμένους και λεπτούς χειρισμούς από μέρους κάποιας ορθολογικά οργανωμένης υπαλληλίας, που θα έθετε κανόνες και θα επιτηρούσε την εφαρμογή τους.

Στα πιο αναπτυγμένα κράτη της Ευρώπης παρατηρείται έτσι, από τις αρχές ακόμη του δέκατου έκτου αιώνα, στους τρεις τομείς της κοινωνικής οργάνωσης –οικονομία, στρατό, δίκαιο– μια σταδιακή επέκταση του εξειδικευμένου προσωπικού¹⁹. Στη συνέχεια, η εξειδικευμένη αυτή παρέμβαση σε διάφορους οργανωτικούς τομείς, μορφοποιεί και διαφοροποιεί τη γενικότερη πολιτειακή δομή της κάθε ιδιαίτερης κοινωνίας. Κοινωνίες, για παράδειγμα, με δυνατό φεουδαλικό παρελθόν, παράγουν συγκεντρωτικές γραφειοκρατικές δομές. Οι δομές αυτές αναπαράγουν και στηρίζουν ένα πανίσχυρο κράτος, που καταφέρνει να κυριαρχεί πάνω στην κοινωνία των ιδιωτών. Στην περίπτωση αυτή, ο κρατικός μηχανισμός δεν καταλήγει απλό όργανο της άρχουσας τάξης. Διεκδικεί δικό του κοινωνικο-πολιτικό χώρο και δική του αυτόνομη δράση.

Το πρωσικό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα, οργανωτικό πρότυπο για πολλές άλλες κοινωνίες, παρέμεινε για παράδειγμα, συγκεντρωτικό, αυστηρά ιεραρχημένο και κατά καιρούς σχετικά ανεξάρτητο από το βιομηχανικό, εμπορικό και γαιοκτησιακό κατε-

στημένο²⁰. Με κανένα τρόπο δεν κατέληξε ταπεινό όργανο της αστικής κοινωνίας. Την ίδια αυτονομία διεκδίκησε (και κατά καιρούς το επέτυχε) η γραφειοκρατία και στη Γαλλία του 19ου αιώνα. Το αντίθετο συνέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Χωρίς να βαρύνεται από φεουδαλικές δομές ισχύος, ο κρατικός μηχανισμός και η κεντρική πολιτική εξουσία, δεν εξελίχθηκαν σε παντοδύναμη κοινωνική δύναμη. Η επικράτηση της μεγάλης επιχείρησης που ήταν αναγκασμένη να δρα μέσα σε ασταθείς συνθήκες αγοράς, καθώς και η ομοσπονδιακή πολιτειακή σύνθεση της χώρας, δημιούργησαν ένα κλίμα ηπιότερης τυπικής ιεράρχησης και σχέσεων, που επί το πλείστον αναπτύσσονται μέσα σε πρόσκαιρα συμβολιακά πλαίσια και ασθενέστερα πολιτικά προκρίματα²¹.

Ωστόσο, η γραφειοκρατική οργάνωση με τη σύγχρονη μορφή της, εμφανίζεται στο διευθυντικό στερέωμα με την επέκταση του καπιταλισμού και την παράλληλη διείσδυση της αστικής τάξης στην πολιτική ζωή των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Πρόκειται για δύο καθοριστικές συγκυρίες. Βασισμένος πάνω στην εκμετάλλευση αυτών που πωλούν την εργατική τους δύναμη, ο καπιταλισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα του ελέγχου, της ρύθμισης και της νομιμοποίησης μιας σειράς συνθηκών και καταστάσεων, που χαρακτηρίζουν μια καινούρια τακτοποίηση και μια νέα προοπτική στη σχέση του ανθρώπου με την παραγωγή και τη φύση. Αργότερα, η μετάβαση από τον καπιταλισμό του ελεύθερου (ασύδοτου) ανταγωνισμού στον κρατικο-μονοπωλιακό (κεντροποιημένο) καπιταλισμό, θα συντελέσει σταδιακά στην εξάπλωση, ή μάλλον θα απαιτήσει τη διάχυση του γραφειοκρατισμού έξω από τον κυβερνητικό χώρο, στην οικονομία, στην ιδιωτική επιχείρηση αλλά και στην εθελοντική οργάνωση, όπως το σωματείο, ο συνεταιρισμός και οπωσδήποτε το κόμμα.

Η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί ιδιαίτερα την επείγουσα ανάγκη για σταθερή, προβλεπτέα και συντονισμένη δράση και οργάνωση. Η κοινωνική επαφή και η ατομική συμπεριφορά που αναπτύσσεται χάρη στη διαδικασία της ανταλλαγής στην αγορά, γρήγορα θα θεωρηθεί σαν "αρχέτυπο νομικο-λογικής κοινωνικής δράσης"²². Η κοινότητα της αγοράς δεν αναγνωρίζει καμιά διάκριση. Όλοι οι συντελεστές της παραγωγής (εργάτες, επιχειρηματίες, παραγωγοί, καταναλωτές), υπακούουν στην αδήριτη ανάγκη της προσαρμογής τους σε καθαρά οικονομικούς όρους και κανονισμούς, στους 'νόμους' της αγοράς. Η 'αγοραία συνδιαλλαγή' στηρίζεται στην έλλογη (σκόπιμη) και νομική διασφάλιση των επιμέρους συμφερόντων.

Οι νομικές εγγυήσεις και οι 'έλλογα' επεξεργασμένες συμβο-

λαιακές διευθετήσεις, γίνονται στην περίπτωση αυτή οι απαραίτητοι μηχανισμοί ελέγχου των μέσων παραγωγής και των συνθηκών εργασίας από τα κυρίαρχα αστικά στρώματα. Ο καπιταλισμός έτσι εδραιώνεται ως η πιο λογικά οργανωμένη οικονομική συνθήκη για τη γραφειοκρατική διοίκηση, όπως και το αντίστροφο. Με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας και των επιχειρησιακών μεθόδων, η εκλογικευμένη οργάνωση της γραφειοκρατίας γίνεται απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Η γραφειοκρατικοποίηση, με την έννοια της επιστημονικής διεύθυνσης και της τυπικής εκλογίκευσης (ορθολογικού συσχετισμού μέσων-σκοπού), προωθείται στα ανώτερα δυνατά επίπεδα. Είναι κυρίως αποτέλεσμα της μηχανοποίησης της παραγωγής και του ανταγωνιστικού πνεύματος της 'ελεύθερης' καπιταλιστικής αγοράς. Αυτή η μηχανοποίηση ωθεί τις επιχειρήσεις να οργανωθούν με μοναδικό γνώμονα την επέκταση και τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Ο καλύτερος τρόπος για να το πετύχουν αυτό είναι να διευθύνουν τις διοικητικές τους δραστηριότητες, ακολουθώντας τυπικά ορθολογικές προδιαγραφές. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η γραφειοκρατική οργάνωση γίνεται απαραίτητη για το οικονομικό σύστημα, σε δύο κυρίως επίπεδα: α) Στο επίπεδο της μεγάλης κλίμακας επιχείρησης, γιατί μόνο μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της σύγχρονης αγοράς, και β) στο επίπεδο του γενικότερου νομικο-διοικητικού πλαισίου, που ορθολογικά οργανωμένο εξασφαλίζει τη σταθερότητα των συναλλαγών, τη δυνατότητα πρόβλεψης και του μακροχρόνιου προγραμματισμού. Η γραφειοκρατία έτσι, μετατρέπεται σε κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που αρχικά στηρίζει και τελικά ταυτίζεται με τον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Ωστόσο, η μορφή και η λειτουργία της γραφειοκρατικής οργάνωσης, όπως εξάλλου και κάθε άλλης κοινωνικής οργάνωσης, δεν είναι ανεξάρτητη από τη θέση που κάθε φορά παίρνουν οι διάφορες ομάδες στη διαδικασία παραγωγής. Αυτό σημαίνει πως η ιεραρχημένη διάταξη των κοινωνικών σχέσεων δεν ανταποκρίνεται (ή δεν ανταποκρίνεται πάντα) σε μόνιμες λειτουργικές ανάγκες. Η οργανωτική ουσία συνεπώς δεν είναι ξεκομμένη από τις ταξικές αντιθέσεις. Οι οργανωτικοί συσχετισμοί δεν αποτελούν στατικές και μόνιμες δομές, γύρω από τις οποίες έρχονται να προστεθούν οι ταξικοί αγώνες. 'Γραφειοκρατικό κράτος' και 'ταξική διαπάλη' είναι έννοιες που αλληλοσυμπλέκονται και αλληλοπροσδιορίζονται. Εκφράζουν σχέσεις που αναπτύσσονται σ' όλα τα σημεία των κοινωνικών αρθρώσεων.

Οι ιδεολογικές απεικονίσεις της πραγματικότητας, σαν ένα είδος μετασχηματιστή, προβάλλουν τους καινούριους κάθε φορά στόχους και προτείνουν πιο αποτελεσματικές (νομιμοποιήσιμες) τεχνικές πορείας. Μ' αυτό τον τρόπο, γραφειοκρατία, κράτος και κοινωνική τάξη αναφέρονται σε σχέσεις που αλληλοπροσδιορίζονται δημιουργώντας νέες ισορροπίες, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζουν τις καινούργιες συνθήκες για παραπέρα ανασχηματισμούς και μετατοπίσεις. Οι σχέσεις επομένως της παραγωγής, όπως εκφράζονται στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας περνούν μέσα από τις αντιθέσεις και τις μορφές αντιπαράθεσης που αναπτύσσονται στο χώρο των τάξεων. Δικαιολογημένα λοιπόν παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος της πολιτικής έρευνας, μαρξιστικής και μη, από την *κρατική εξουσία* στον *κρατικό μηχανισμό*, και από κει, στην *κοινωνική διαχείριση* και τον έλεγχο της ζωής των ανθρώπων.

Η νομική κάλυψη της οργανωτικής κυριαρχίας

Στο χώρο της πολιτικής κυριαρχίας, κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, το κύριο πολιτικό θέμα ήταν η ενσωμάτωση των αυτόνομων ή ημιαυτόνομων κέντρων εξουσίας κάτω από μια κεντρική αρχή. Από το τέλος αυτής της περιόδου και χωρίς το θέμα της συγκεντροποίησης της εξουσίας (συχνά με το κάλυμμα της 'εθνικής ολοκλήρωσης', του 'εθνικού κράτους', της 'κοινωνικής συνοχής' κτλ) να έχει τελεσίδικα διευθετηθεί, παύει ωστόσο να μονοπωλεί τον προβληματισμό της πολιτικής φιλοσοφίας και της κοινωνικής πρακτικής των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης. Πρωταρχικό πρόβλημα γίνεται τώρα ο νομικός προσδιορισμός της πολιτικής κυριαρχίας και ο συνταγματικός περιορισμός της κρατικής παρέμβασης. Η πολιτική νομιμότητα και ο έλεγχος της κρατικής κυριαρχίας προβάλλονται ως κύρια μελήματα των Καταστατικών Χαρτών και της κυβερνητικής πολιτικής: "Ακόμη και οι νομομαθείς που υποστηρίζουν το απολυταρχικό κράτος και την απεριόριστη εξουσία του βασιλιά, ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχτούν την ιδέα του περιορισμού μέσω του νόμου"²³.

Η μονοπώληση της πολιτικής βίας από το κράτος και συγχρότως οι ηπιότερες μορφές χειραφέτησης και καταναγκασμού, στρέφουν το ενδιαφέρον του Δημοσίου Δικαίου στο πρόβλημα της νομικής αποτύπωσης της πολιτειακής συγκρότησης. Είναι η ε-

ποχή του *νομικού φορμαλισμού* που αναπτύσσεται στο φιλελεύθερο κράτος, όπου η αστική ιδεολογία ταυτίζει την πραγματικότητα (καλύπτει το εκμεταλλευτικό καθεστώς) με το *νομικό λόγο* και την κοινωνική ρύθμιση με το *τυπικό δίκαιο*. Η ταξική ηγεμονία στηρίζεται όλο και περισσότερο σε νομικές κατοχυρώσεις (ιδιοκτησιακά και ανθρώπινα δικαιώματα) και η κρατική παρέμβαση καλύπτεται από τυπική νομιμότητα (Κράτος Δικαίου με πολιτικές ελευθερίες, συνταγματικά κατοχυρωμένες). Μέσα σε τέτοια δικαιοπολιτικά πλαίσια²⁴ ο διαμεσολαβητικός ρόλος της γραφειοκρατίας – ‘η μεσαία τάξη της μεσολάβησης’ – γίνεται όχι μόνο αποδεκτός αλλά και απαραίτητος και σαν τέτοιος ενσωματώνεται στους συνταγματικούς χάρτες της εποχής²⁵. Οι ιδιαίτερες σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία προσδιορίζουν τη δομική σύσταση και το λειτουργικό ύφος του κρατικού μηχανισμού. Γι’ αυτό και μέχρι σήμερα, η διερεύνηση αυτών των σχέσεων αποτελεί πάντα μια καλή αρχή για την κατανόηση της διαμεσολαβητικής διαδικασίας όλων των οργανωτικών και ρυθμιστικών συστημάτων που έχουν σχέση με το κράτος.

Αυτή η υπέρτατη υπακοή στο νομικό κανόνα, στηριγμένη πάνω στη νομική λογική της ελεύθερης αγοράς, οδηγεί στην τυπική διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Η διάκριση αυτή είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Ο αυστηρός διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας – το περιβόητο πρόβλημα του ‘δουισμού’ του Δικαίου και της πολιτικής φιλοσοφίας – υπήρξε απόρροια της μετάβασης από την ‘όψιμη φεουδαλική’ στην ‘πρώιμη κεφαλαιοκρατική κοινωνία’²⁶. Η πολιτική εξουσία παίζει ένα συγκεκριμένο ‘νομικοκατεστημένο’ ρόλο, που ευνοεί και συντείνει στο διαχωρισμό του κράτους από την πολιτεία των ιδιωτών. Από μια πλευρά, αυτή η διάκριση ανάμεσα στις δύο σφαίρες δράσης υπήρξε το *βασικότερο αίτημα της ανερχόμενης αστικής τάξης*.

Η τάξη των αστών συγκέντρωσε τον πολιτικό της αγώνα στην απαλλαγή του κράτους από θρησκευτικές δεσμεύσεις και αριστοκρατικές επιρροές. Ταυτόχρονα, επιδίωξε να επεκτείνει και να εδραιώσει την επιρροή της πάνω στη δημόσια γνώμη και την ελεύθερη αγορά. Το κράτος θα έπρεπε να ενεργεί καθοδηγούμενο από γενικές αρχές, με γνώμονα το ‘κοινό συμφέρον’ και όχι το συμφέρον ορισμένων ατόμων ή προνομιακών ομάδων. Πάνω σ’ αυτή τη συλλογιστική στηρίζεται η γραφειοκρατική οργάνωση, η σύσταση δηλαδή της αρχής του γραφείου ως δημόσιας λειτουργίας, αντικειμενικής και ανεξάρτητης από την ηγεμονική επιρροή, το στενό οικογενειακό περιβάλλον, το θρησκευτικό δόγμα και την

αριστοκρατία. Η αξίωση για την αποδέσμευση της ατομικής και κοινωνικής σφαίρας από τις παρεμβάσεις της ηγεμονικής-κρατικής εξουσίας, στόχους κυρίως είχε: α) Την κλειστή *φεουδαλική συντεχνία*, β) κάθε κοινότητα ή προνόμιο *φεουδαρχικού τύπου*, και γ) κάθε άλλη ημι-ψευδοδημόσια αρχή ή οργάνωση, που έμπαινε φραγμός στην *ελεύθερη δράση* του ατόμου²⁷.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της δομής του κράτους στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού, είναι η διακριτική ή περιστασιακή παρεμβατικότητα στις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες. Ενισχύεται έτσι η έννοια της *σχετικής αυτονομίας* της πολιτικής κοινότητας και καλλιεργείται η ελπίδα για μια *αυτορρυθμιζόμενη κοινωνία*. Η αλματώδης, στη συνέχεια, απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων, είχε ως συνέπεια τη μετάβαση της 'πρώιμης αστικής' κοινωνίας στο στάδιο της 'υψηλής βιομηχανικής ανάπτυξης'.

Το κράτος με αυτή την αλλαγή εγκαταλείπει την περιστασιακή παρεμβατικότητά του. Αναλαμβάνει προγραμματισμένες πρωτοβουλίες, σε έναν ευρύ χώρο κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Το άκρως *φιλελεύθερο κράτος* μετασηματίζεται έτσι σε *κοινωνικό κράτος*, με όλους τους περιορισμούς και τα ευεργετήματα που γνωρίσαμε στα χρόνια που ακολούθησαν. Αναλαμβάνει την οργάνωση και τον προγραμματισμό των σχέσεων, σε βασικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής²⁸.

Σήμερα, μαρξιστές και μη, συμφωνούν ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος σήμανε το τέλος του 'ηρωικού', 'κλασικού', 'συναγωνιστικού', 'παλαιοφιλελεύθερου' καπιταλισμού. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως όλες οι δυτικές κοινωνίες μεταπήδησαν ξαφνικά σε αυτό, που σήμερα πολλοί αποκαλούν 'μεταβιομηχανικό στάδιο εξέλιξης'. Ο καπιταλισμός των αναπτυγμένων χωρών της μεταπολεμικής περιόδου περνάει σε ένα στάδιο περιοδολόγησης που παίρνει διαφορετικές και συχνά αντιθετικές σημασίες: 'οργανωμένος', 'ύστερος', 'σύγχρονος', 'μονοπωλιακός', 'κρατικομονοπωλιακός', 'κρατικοπρονοιακός', 'ώριμος' ή 'νόθος' καπιταλισμός.

Παρά την πολυφωνία ωστόσο των ορισμών και την πανσπερμία των μεταλλάξεων, ομόφωνα αναγνωρίζονται οι σοβαρές μεταβολές σε παραδοσιακές οργανωτικές δομές και σε βασικές κοινωνικές σχέσεις, που προδιαγράφουν τα όποια 'στάδια' και προσδιορίζουν τις αντίστοιχες φάσεις του καπιταλισμού: Στη μορφή της αγοράς, στην εξουσιαστική δομή των επιχειρήσεων (μέσα από τη μεγάλη μετοχική εταιρεία), στο ρόλο του κράτους (μέσα από την πολιτική συμμετοχή και τη μαζική κομματική οργάνωση της εργατικής τάξης, καθώς και μέσα από τη διαφοροποίηση και την επέ-

κταση των προνομίων που μονοπωλούσε η αστική τάξη). Αυτές είναι μεταβολές που δεν αμφισβητούνται σήμερα από κανέναν. Η διαφωνία αφορά απλώς τα αίτια, το βάθος, τη φορά και τις επιπτώσεις αυτών των μεταβολών²⁹.

Από το δημόσιο χώρο στην ιδιωτική επιχείρηση

Σε προηγούμενες εποχές, στο χώρο των επιχειρήσεων, ένα μικρό μόνο ποσοστό από τα ανώτερα στελέχη στις σχετικά μεγάλες (συνήθως οικογενειακού τύπου) επιχειρήσεις, περνούσε από τα κατώτερα στα ανώτερα διοικητικά κλιμάκια της επιχειρηματικής ιεραρχίας. Ήταν οι εποχές, όπου οι συνθήκες και οι προοπτικές της αγοράς απαιτούσαν ένα περισσότερο εξατομικευμένο, ιδιοσυγκρισιακό και αυθόρμητο τύπο επιχειρηματία. Η οικονομική σταδιοδρομία των πολύ πλουσίων ήταν λιγότερο υπηρεσιακή-τυπική και καθόλου γραφειοκρατική³⁰. Ο κλασικός τύπος του επιχειρηματία ήταν ο άνθρωπος με θέληση και προσωπικότητα που ριψοκινδύνευε, όχι μόνο τα κεφάλαιά του αλλά και την υπόληψή του, τη σταδιοδρομία του, ολόκληρη τη ζωή του. Ήταν ο επιχειρηματίας του ρίσκου. Οι κρατικές παρεμβάσεις (ελάχιστα θετικές, οι περισσότερες αρνητικές) δεν ήταν συχνές. Παράλληλα όμως, ήταν ελάχιστες ή απουσίαζαν τελείως οι μηχανισμοί ασφάλισης, οι πιστωτικές διευκολύνσεις, οι εγγυήσεις, τα συστήματα επιδοτήσεων και παρόμοιοι προστατευτικοί μηχανισμοί που συναντάει κανείς στα οργανωμένα νομισματικά και πιστωτικά συστήματα της εποχής μας. Ο μακροχρόνιος υπολογισμός και ο μεσοπρόθεσμος προγραμματισμός ήταν σχεδόν άγνωστοι. Η επιτυχία της επιχείρησης, ως το τέλος ακόμα του περασμένου αιώνα (όπου μπαίνουν οι βάσεις των γιγαντιαίων επιχειρήσεων), εξαρτάται από το προσωπικό ρίσκο των ιδρυτών και την αυτονομία των οργανωτών της³¹.

Σήμερα ολόκληρο το σύστημα του επιχειρηματικού καπιταλισμού οργανώνεται γραφειοκρατικά. Η κάθε του πτυχή απαιτεί αυστηρή, πειθαρχημένη κι αποτελεσματική οργάνωση. Η καπιταλιστική οικονομία της αγοράς στηρίζεται στις επίσημες συναλλαγές με τη διοίκηση που διεκπεραιώνονται με τρόπο ακριβή, σταθερό και συνεχή. Γι' αυτό και οι μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις αποτελούν πρότυπα αυστηρής γραφειοκρατικής οργάνωσης, πολλές από τις οποίες συναλλάσσονται απευθείας με ξένες κυβερνήσεις.

Με τον καιρό δηλαδή, οι αρχές της αγοράς απαιτούν γραφειοκρατικούς καθαρά ρόλους, σχέσεις και διευθετήσεις, ώστε στο τέλος *καπιταλιστική επιχείρηση και γραφειοκρατική οργάνωση να είναι ένα και το αυτό*. Επιχειρηματική δραστηριότητα και διευθυντική οργάνωση γίνονται δύο από τις θεμελιακές κατηγορίες που χαρακτηρίζουν και μορφοποιούν το καπιταλιστικό πρότυπο ζωής.

Η ιδιόρρυθμη φύση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας, διευκολύνει και απαιτεί μια τέτοια διοικητική μεταμόρφωση. Η ταχύτητα με την οποία μεταδίδονται οι κεντρικές αποφάσεις, οι δημόσιες ανακοινώσεις, καθώς και η αμεσότητα των οικονομικών και πολιτικών γεγονότων, ασκούν σταθερή και άμεση πίεση στους ρυθμούς της διοικητικής ανταπόκρισης στις διάφορες καταστάσεις. Μια 'καλή' λειτουργία σε όλες τις σφαίρες της ζωής (οικονομία, νομοθεσία, έρευνα, τεχνολογία, πολεοδομία, μουσική) αναγκαστικά απαιτεί και καταλήγει στην ολοκληρωτική γραφειοκρατικοποίηση του κοινωνικού συστήματος. Γι' αυτό και ο Weber από τις αρχές ακόμη του αιώνα μας θα αποφανθεί με τρόπο σχεδόν τελεσίδικο: "Το μέλλον ανήκει στη γραφειοκρατία... όπου και κυβερνάει ο σύγχρονος εξειδικευμένος τεχνοκράτης. Η εξουσία του παραμένει ουσιαστικά άτρωτη, γιατί ολόκληρη η εφαρμογή των πιο βασικών αρχών ακολουθεί τα μέτρα του δικού του τρόπου διοίκησης"³².

Έτσι, αργά αλλά σταθερά, η ελπίδα για μια αυτορρυθμιζόμενη κοινωνία αρχίζει να εξατμίζεται. Αρχίζει η απομυθοποίηση και η αποϊδεολογοποίηση του δυισμού, ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Το κράτος λειτουργεί σαν πολιτική οργάνωση της κοινωνίας, σαν κοινωνία σε αυτοκαθοριστική δράση, σαν τόπος αποκρυπτογράφησης της ενότητας και της συναρμογής των δομών ενός σχηματισμού. Σ' αυτή την απομυθοποίηση, πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε και εξακολουθεί να παίζει, η ύλη και η ιδεολογία του γραφειοκρατισμού.

Σαν κράμα διοικητικών πράξεων (διατάγματα, απαγορευτικοί κανόνες, προγραμματικές δηλώσεις, κώδικες συμπεριφοράς), κατασταλτικών μέτρων (πρόστιμα, ποινές, αστυνομικά μέτρα, δικαστικές αποφάσεις) και ιδεολογικών μηχανισμών (εκπαίδευση, επικοινωνία, χειραφέτηση) ο γραφειοκρατισμός παίρνει τη μορφή μιας ιδιόμορφης και μέσα σε συγκεκριμένα όρια, σχετικά αυτόνομης κοινωνικής διαδικασίας. Εδώ χαλκεύονται κανόνες, ιεραρχούνται αξίες, διαμορφώνονται συμπεριφορές, εδραιώνονται επικοινωνιακές σχέσεις και επιβάλλονται θέσεις που επεκτείνονται και κυριαρχούν πέρα κι έξω από το χώρο της πολιτικής (ή επιχειρημα-

τικής) οργάνωσης: Ένα μεγάλο μέρος της θεσμικής πολιτικής εξουσίας με τη μορφή της ιεραρχημένης σχέσης (διευθυντής, υποδιευθυντής..., γραφέας, κλητήρας), του επαγγελματικού ήθους (στα περιθώρια των κανονισμών της υπαλληλικής δεοντολογίας), του κρατικού μυστικού (κώδικες αξιολόγησης εγγράφων, εμπιστευτικά πρωτόκολλα, φάκελλοι ατομικών προσόντων, βιομηχανική κατασκοπεία) και της κοινωνικής ηθικής (το ήθος και το ύφος της εξουσίας), καλύπτει μια μεγάλη επιφάνεια κοινωνικών σχέσεων³³. Ο κυβερνητικός μηχανισμός ως διευθυντική-οργανωτική διαδικασία της 'κοινοτικής' ή 'δημόσιας ζωής', δεν περιορίζεται στο λειτουργικό ρόλο της απλής διευθέτησης ή του οργάνου-εκτελεστή της πολιτικής εξουσίας. Διαπερνά και τον ιδιωτικό χώρο, τον κοινωνικοποιεί και συχνά τον εξαφανίζει³⁴.

Η κρατική ουσία μ' αυτό τον τρόπο, ως ύλη και ως ιδεολόγημα, 'διαχέεται' στον κοινωνικό χώρο με τρόπο σταθερό, διαρκή, σχεδόν επίμονο, όχι για να ταυτιστεί μαζί του, αλλά για να κυριαρχήσει πάνω σ' αυτόν. Η 'ιδιωτική αστική κοινωνία', για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους της κλασικής πολιτικής φιλοσοφίας (η 'κοινωνία των πολιτών' με τη μαρξιστική νοηματοδότηση του όρου), μεταβάλλεται σε πεδίο γραφειοκρατικής συνδιαλλαγής. Δημιουργείται ένα πολύπλοκο πλέγμα από γραφεία, διευθύνσεις, υπηρεσίες, τμήματα, γραμματείες, συμβούλους, εισηγητές, τεχνικούς και τεχνολόγους – όλα κάτω από αυστηρά ιεραρχημένα σχήματα.

Η γραφειοκρατία έτσι μετατρέπεται σε *όργανο μιας λογικής* που διαμορφώνει – και στη συνέχεια επιβάλλει – το σύνολο των προτύπων της ανθρώπινης ζωής, ιδιαίτερα στον εργασιακό χώρο. Αυτό το τελευταίο διευκολύνεται από το ότι η υλική διαδικασία της παραγωγής στηρίζεται στην αρχή της παγκοσμιοότητας της εργασίας. Είναι η λογική μιας κοινωνίας, που ανταμείβει τον καθένα σύμφωνα με τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και όχι σύμφωνα με τις ανάγκες του. Αν κανείς έτσι ήθελε να καθορίσει την εξέλιξη του καπιταλιστικού κράτους τον τελευταίο μισό αιώνα και να δώσει τις συντεταγμένες αυτής της πορείας για το άμεσο μέλλον, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την πολύ παραστατική έκφραση του Lenin που μιλάει για την ανάπτυξη του 'Κράτους Λεβιάθαν', το οποίο διαπερνά όλους τους πόρους της κοινωνίας³⁵. Η (σχεδόν ή σχετικά) αυτόνομη κρατική δράση δεν περιορίζεται στο χώρο ευθύνης της πολιτικής παρέμβασης. Αντίθετα, συνεχώς εξαπλώνεται και στον ιδιωτικό χώρο, σε σημείο που καθετί το οποίο αποβλέπει στη διατήρηση της συνοχής ενός κοινω-

νικού σχηματισμού, να αποτελεί κομμάτι ή ευθύνη του κράτους. Μ' αυτή την έννοια το κράτος θα πρέπει να θεωρείται σα μια ποιότητα που διεισδύει σε όλα τα επίπεδα, οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού³⁶.

Στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού με άλλα λόγια, η γραφειοκρατία δεν περιορίζεται απλώς στην εφαρμογή μιας οργανωτικής τεχνικής της εργασίας, που αντιστοιχεί σε μια σύμφυτη 'ορθολογικότητα του καπιταλισμού'. Προχωρεί στην άμεση άσκηση ελέγχου της διευρυνόμενης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης, του οικονομικού σχεδιασμού, του στρατιωτικού λογιστικού, της κοινωνικοποίησης ή αναπαραγωγής των ιδεολογικών προτύπων του συστήματος. Επεκτείνεται σε όλες τις παρεμβατικές μεθοδεύσεις που υπονοεί η σύγχρονη έννοια του 'προνοιακού κράτους' και του 'κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού'.

Μετά την οικονομική κρίση του 1930, η γραφειοκρατική λογική με τη μορφή προνοιακών παρεμβάσεων δικτατορικού τύπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην Κεντρική Ευρώπη και φτάνει στο αποκορύφωμά της με το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μείωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, που παρατηρείται σε πολλές δυτικές κοινωνίες μετά τον πόλεμο, βασίζεται πάνω στη φιλελεύθερη 'ουμανιστική αντίληψη', όπως είναι η άμεση προοδευτική φορολογία, οι υπηρεσίες υγείας, τα επιδόματα ανεργίας, οι έλεγχοι των τιμών, οι μερικές εθνικοποιήσεις υπηρεσιών κοινής ωφέλειας και άλλες παρόμοιες δραστηριότητες που διαμορφώνει το κλίμα και προσδιορίζει τα πλαίσια της γραφειοκρατικής δράσης. Αναπτύσσεται έτσι ένα εκτεταμένο και διαρκώς αναπτυσσόμενο γραφειοκρατικό πλέγμα κοινωνικών παρεμβάσεων, με τις οποίες η κρατική εξουσία εδραιώνεται σα μοναδική προστατευτική δύναμη του πολίτη και της αξιοπρέπειάς του.

Ένα μεγάλο κομμάτι της διανομής και της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών μπαίνει κάτω από τον άμεσο έλεγχο του κράτους. Ο όγκος και η σύνθεση της κατανάλωσης παύουν να είναι αποτέλεσμα αυτόματων οικονομικών μηχανισμών και αφηρημένων ψυχολογικών διεργασιών. Ακόμη κι εκεί όπου λειτουργούν ανταγωνιστικά συστήματα αγοράς, η διαδικασία της κατανάλωσης διαμορφώνεται ύστερα από βαθιές ζυμώσεις που γίνονται σε προωθημένους οργανωτικούς μηχανισμούς, στους οποίους πρωτεύοντα ρόλο παίζουν εξειδικευμένα 'στελέχη της αγοράς'. Οι υπηρεσίες πώλησης, διαφήμισης, κοστολόγησης και εντόπισης νέων αγορών,

μετατρέπονται σε επιτελικά σημεία διευθυντικών αποφάσεων και συνεπούς κυριαρχίας.

Το ίδιο γίνεται και στον πολιτιστικό χώρο. Η κουλτούρα μετατρέπεται σε καταναλωτικό είδος. Η παραγωγή και η διάδοσή της έχει εξελιχθεί σε μια καλά οργανωμένη συλλογική δραστηριότητα, μονοπωλιακού συνήθως χαρακτήρα. Στον Τύπο, το βιβλίο, την τηλεόραση, το ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο, την τέχνη, το θέατρο, το τραγούδι, τα σπορ, κυριαρχούν η συγκεντρωτική οργάνωση, οι ανώνυμες εταιρείες, τα μεγάλα συγκροτήματα και τα ενωμένα συνδικάτα. Το ίδιο και με την επιστημονική έρευνα, όπου το μεγαλύτερο μέρος της βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο μονοπωλιακών συγκροτημάτων ή κυβερνητικών οργάνων που συχνά ενεργούν για λογαριασμό της. Όλες οι διαδικασίες περνούν μέσα από το πρίσμα κυρίαρχων οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες λοιπόν, πολύ σωστά ο ιστορικός φιλόσοφος θα επιστημάνει εδώ και αρκετές δεκαετίες ότι: *Από τη μεριά του υπαλλήλου, τόσο η επίσημη ιδεολογία της χώρας του όσο και το αν εργάζεται στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα, έχει όλο και μικρότερη πρακτική σημασία γι' αυτόν*³⁷.

ΜΕΡΟΣ II

ΤΑΞΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ

Οι ταξικές παράμετροι του σύγχρονου οργανωτικού συστήματος

Η εξάπλωση της αυστηρά ιεραρχημένης και τυπικά νομο-κατεστημένης οργάνωσης συμβαδίζει με την παράλληλη επέκταση της υπαλληλικής διάταξης που επιβάλλει η μισθωτή εργασία. Γραφειοκρατία και μισθωτή εργασία, κοινωνική οργάνωση και μόνιμη υπαλληλία, είναι το επιστέγασμα της σύγχρονης καπιταλιστικής αγοράς. Οι περισσότεροι άνθρωποι σήμερα αμείβονται για την εργασία που προσφέρουν σε μικρά ή μεγάλα οργανωτικά συστήματα, με αντάλλαγμα το μισθό τους. Ο μισθός είναι το χρηματικό ποσό που πληρώνεται κάποιος για το χρόνο που δαπανά ως εργαζόμενος (μισθωτός) σε κάποια δημόσια υπηρεσία ή ιδιωτική επιχείρηση³⁸. Ο εργοδότης στην περίπτωση αυτή αποφασίζει για το πώς θα οργανωθεί η 'δανεισμένη' εργατική δύναμη και πώς θα

δαπανηθεί, ο 'πληρωμένος' χρόνος. Αυτός θα προσδιορίσει το έργο, θα κατανείμει την προσπάθεια και θα αξιολογήσει το αποτέλεσμα.

Ο μισθός διαφέρει από την αμοιβή που πληρώνεται σε κάποιον για την υπηρεσία που εκτελεί. Ο επαγγελματίας ή ο βιοτέχνης αμοιβεται ανάλογα με το έργο που προσφέρει. Το ύψος της αμοιβής μπορεί να υπολογιστεί ανάλογα με το χρόνο που έχει δαπανηθεί ή την προσπάθεια που έχει καταβληθεί για το συγκεκριμένο έργο ή την υπηρεσία. Οι πελάτες όμως, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, δεν πληρώνουν συνήθως αμοιβή ανάλογα με το χρόνο που τους έχει διατεθεί. Όταν πληρώνουμε τον οδοντογιάτρο για το σφράγισμα ενός δοντιού, δε μετράει ο χρόνος που δαπανήθηκε. Είναι το είδος της εξειδικευμένης εργασίας που δαπανήθηκε και το όφελος που προέκυψε αυτά που έχουν σημασία. Το ίδιο ισχύει και για το δικηγόρο, τον επιπλοποιό ή τον ηλεκτρολόγο.

Η διάκριση ανάμεσα σε 'εργοδότη' (τη διεύθυνση, την αρχή, το επιτελείο του επιχειρηματία που θέτει τους σκοπούς) και σε 'οργάνωση' (που παρέχει τα μέσα), εύκολα οδηγεί σε υπερβολική αισιοδοξία για τον έλεγχο, που θεωρητικά θα μπορούσε κανείς να ασκήσει πάνω στα μέσα — δηλαδή τη γραφειοκρατία. Απαλλαγμένη έτσι από ανεπιθύμητες επικαλύψεις και διαβρωτικές διεισδύσεις σε θέματα προσδιορισμού σκοπών, η γραφειοκρατική ρύθμιση εμφανίζεται "σαν ένας από τους πιο δημιουργικούς θεσμούς που εφεύρε ποτέ ο άνθρωπος"³⁹. Κάτω απ' αυτή τη λογική, εύκολα διατυπώνεται μια πολύ γενική και σχετικά ουδέτερη έννοια του όρου. Έτσι, δεν είναι λίγοι αυτοί που θα ταυτίσουν τη γραφειοκρατία με κάποιο αυξημένο βαθμό τυπικότητας (αντικειμενικότητας) κατά τον προσδιορισμό κανόνων και διαδικασιών που διέπουν την κάθε κοινωνική οργάνωση. Στη γραφειοκρατία τότε αποδίδεται μια τελείως μηχανική έννοια, και ταυτόχρονα προστατευτική γι' αυτό σημασία, που ωστόσο δεν έχει και πολλή σχέση με την οργανωτική πραγματικότητα που ισχύει στις σύγχρονες κοινωνίες⁴⁰. Η ιδιαιτερότητα της γραφειοκρατικής πρακτικής σε τέτοιες περιπτώσεις χάνεται στον προσδιορισμό των ρόλων, των δομών και των ιεραρχικών σχέσεων. Εύκολα τότε συγχέεται το 'ομαλό' με το 'άνωμαλο', το 'κανονικό' με το 'ακανόνιστο', το 'υγιές' με το 'άρρωστο'. Τα διάφορα δυσλειτουργικά φαινόμενα που ανακύπτουν, αντιμετωπίζονται στο επίπεδο της προσαρμογής των λειτουργιών και της κοινωνικοποίησης των ρόλων.

Στην εξέλιξή τους οι γραφειοκρατίες, με την πλατιά έννοια του

όρου, δεν παραμένουν απλοί εντολοδόχοι της εξουσίας. Δεν πρόκειται για συρρικνωμένη γραφειακή ουσία, η παρουσία της οποίας αποτυπώνεται σε κάποια αποστεωμένη, ωχρή καρικατούρα ανθρώπων πίσω από γκισέ, θυρίδες και γραφεία. Αντίθετα, δε λείπουν οι περιπτώσεις, όπου οι γραφειοκρατικές οργανώσεις μετατρέπονται σε αυτόνομες, εξουσιαστικές συσπειρώσεις, σε ανεξάρτητες και αυτούσιες μήτρες πολιτικο-κοινωνικών μορφωμάτων. Κάτω από ορισμένες συνθήκες είναι σε θέση να μετασχηματίζονται και να κατευθύνουν τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις. Μπορούν να οριοθετούν και να παράγουν αντιφάσεις με δική τους ευθύνη και για δικό τους λογαριασμό. Πρόκειται για *αμφίσημα επιτελεία* διαχείρισης και ελέγχου, για *ημιαυτόνομους μηχανισμούς* διεύθυνσης και καταστολής. Αναφέρονται σε αυστηρά ιεραρχημένες συνθέσεις, σε συστηματοποιημένες λειτουργικότητες, με σχολαστικότητα οριοθετημένες αρμοδιότητες και συνεπώς σε συστήματα ελεγχόμενης συμπεριφοράς. Αφορούν κλιμακώσεις με αυστηρό καταμερισμό υπευθυνοτήτων, που μειώνονται στο βαθμό που ολισθαίνουμε στη σκάλα της ιεραρχίας. Τέλος, πρόκειται για κοινωνικές διευθετήσεις, κατά τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι ένας *ιθύνων μηχανισμός* από τη μια μεριά και μια *μάζα εκτελεστών* από την άλλη, που ενώ θεωρητικά σχηματίζουν τη 'βάση του', "στην πραγματικότητα βρίσκονται έξω από αυτήν"⁴⁴.

Οι ατομικές και ομαδικές συνάψεις της οργανωτικής ιεράρχησης

Θα μπορούσε στο σημείο αυτό να ισχυριστεί κανείς ότι η παρακολούθηση της διαπάλης των τάξεων σε ορισμένα κομβικά σημεία σύγκρουσης, θα αρκούσε για να διαφωτιστεί με ενάργεια ο πολιτικός εξουσιασμός (το πολιτικό παιχνίδι), χωρίς αναδρομή στο κρατικό επιφαινόμενο. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από το ότι –αντίθετα με άλλους τρόπους παραγωγής– "οι ταξικές σχέσεις αναπαράγονται ακόμα μέσω της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου και χωρίς εξωτερικές άμεσες επεμβάσεις"⁴⁷. Η αστική όμφως τάξη, ως τάξη με την παλιά έννοια του όρου, δεν κυβερνά η ίδια. Απλώς οικειοποιείται τα πλεονεκτήματα μιας ορισμένης παραγωγικής ρύθμισης, ενώ ταυτόχρονα γίνεται αποδέκτης των βλαβερών συνεπειών της *ανεξέλεγκτης πλεονεξίας της*.

Η 'ειδικοποίηση' και συνεπώς ο κατακερματισμός του κρατικού μηχανισμού δεν επιτείνει απλώς το διαχωρισμό των παραγωγών από τους κατόχους των μέσων παραγωγής.

Επιπλέον, η αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων πραγματοποιείται με τρόπο 'πολεμικό', μέσα δηλαδή από διαρκείς κρίσεις. Έτσι, χρειάζεται μια κοινωνική ομάδα τοποθετημένη πάνω από τάξεις, εκτός συναγωνισμού, ώστε να έχει τη δυνατότητα να καταστέλλει τις πιθανές αντιστάσεις, που προέρχονται όχι μόνο από την εργατική τάξη, αλλά και από μεμονωμένους καπιταλιστές ή μερίδες της αστικής τάξης. Μ' αυτό τον τρόπο εξουδετερώνονται ή μετριάζονται τα εμπόδια που σχετίζονται με τις κρίσεις στη διαδικασία αναπαραγωγής.

Η γραφειοκρατία γίνεται κυρίαρχη έννοια στην παραγωγική διαδικασία και γενικότερα στις κοινωνικές σχέσεις. Από μια άποψη ξεπερνάει σε σημασία και αυτή ακόμα την εργασία. Υπάρχουν σφαίρες δραστηριότητας, με κυρίαρχη τη σφαίρα της πολιτικής, όπου η γραφειοκρατία αγγίζει το άτομο από όλες τις πλευρές. Το εμπλέκει σε μακρο-κοινωνικές σχέσεις πάνω και πέρα από την ιδιωτική σφαίρα. Και στο ποσοστό που εμπλέκεται σε γραφειοκρατικές διαδικασίες, στενεύουν και τα περιθώρια της προσωπικής του ζωής. Στη βιογραφία της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων αυτή η εμπλοκή αρχίζει από πολύ νωρίς, από την εγγραφή τους ακόμη στα μητρώα του Δήμου ή της Κοινότητας, στο νηπιαγωγείο ή την πρώτη τάξη του δημοτικού σχολείου.

Στο χώρο της εργασίας του το άτομο εμφανίζεται ως *επενεργούν στοιχείο*, με την έννοια ότι 'επενεργεί θετικά πάνω σε κάτι' ή 'διαχειρίζεται κάτι'. Στην επαφή και στη σχέση του με τη γραφειοκρατία, το πράγμα διαφέρει. Εδώ το άτομο καταλήγει να είναι το *ενεργούμενο*. Είναι αυτό που κάποιος άλλος του κάνει κάτι. Το άτομο εμπλέκεται στη γραφειοκρατική οργάνωση παθητικά. Συνεπώς, στην επαφή του με τη γραφειοκρατία ως φορέας εντολών και ελέγχου, διακυβεύονται περισσότερα πράγματα από ό,τι στο χώρο της εργασίας του ως χειριστής ή κατασκευαστής. Από μια άποψη, αυτό ίσως ακούγεται παράξενα. Το άτομο μπορεί να έχει πολύ περισσότερες ευκαιρίες να επηρεάσει τη γραφειοκρατία με την οποία έρχεται σε επαφή, απ' ό,τι στις συνθήκες κάτω από τις οποίες είναι υποχρεωμένο να εργάζεται. Το αίσθημα όμως της παθητικότητας και της αδυναμίας είναι μεγαλύτερο στην περίπτωση που θα θελήσει ν' αντιμετωπίσει τη γραφειοκρατία απ' ό,τι στην περίπτωση παρέμβασης στην παραγωγική διαδικασία. Και αυτό για δύο κυρίως λόγους:

Πρώτον, υπάρχουν πολλά σημεία επαφής ανάμεσα στο άτομο και τη γραφειοκρατία, σε αντίθεση με το ένα σημείο επαφής στη σχέση του ατόμου με την τεχνική παραγωγή. Οι πιο πολλοί άνθρωποι δουλεύουν συνήθως σ' ένα συγκεκριμένο χώρο. Επίσης, οι σχέσεις και οι επαφές του ατόμου με την τεχνική παραγωγή, τείνουν να συγκεντρωθούν σε ένα πολύ συγκεκριμένο σημείο των επαφών του με ολόκληρη την κοινωνική του ζωή. Από την άλλη όμως μεριά, το άτομο έρχεται σε επαφή με μια σειρά από γραφειοκρατίες (υπηρεσίες, φορείς, γραφεία κλπ). Σε κάθε του βήμα φαίνεται να εμπλέκεται σε ή να χρησιμοποιείται από κάποια γραφειοκρατία. "Η γραφειοκρατία φαίνεται να περικυκλώνει το άτομο απ' όλες τις μεριές, με τρόπο πολύ πιο ασφυκτικό απ' ό,τι η τεχνολογική παραγωγή. Αυτή η περικύκλωση που νιώθει, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σ' ένα φοβερό συναίσθημα καταπίεσης και πολιορκίας"⁴⁸. Το ίδιο το σύστημα, μ' αυτό τον τρόπο, σφυρηλατεί το πρότυπο του ανθρώπου: *Homo obediens* (τον άνθρωπο της υποταγής), ένα είδος ανθρώπου που καλλιεργείται από και μέσα στη μονοκεντρικά κατευθυνόμενη και ιεραρχικά διατεταγμένη οργάνωση.

Δεύτερον, στην επαφή του με την κάθε είδους γραφειοκρατία, το άτομο τυπικά έχει να κάνει με έναν αφηρημένο διοικητικό μηχανισμό και έναν καθολικό κώδικα συμπεριφοράς. Οι γραφειοκρατικές οργανώσεις με τις οποίες έρχεται σε επαφή είναι διαφορετικές από το λίγο πολύ γνώριμο προσωπικό του περιβάλλον. Η αντιμετώπιση λοιπόν της γραφειοκρατίας είναι μια εμπειρία του μικρού ανίσχυρου ανθρώπου μπροστά στη μεγάλη απρόσωπη μηχανή. Πρόκειται για μια άνιση αντιπαράθεση, που αυξάνει την προσωπική μοναξιά και ταυτόχρονα μειώνει τη συλλογική αντίληψη του σκοπού και του έργου.

Και κάτι ακόμα. Με τον καιρό αναπτύσσεται μια αποφασιστική δυσαρμονία (δυσλειτουργική αντινομία) ανάμεσα στους σκοπούς και τη στάση του γραφειοκρατικού προσωπικού, από τη μια μεριά και των 'πελατών' τους, της γραφειοκρατικής οργάνωσης, από την άλλη. Προκύπτει τότε πρόβλημα νομιμότητας των πράξεων. Αυτή η δυσαρμονία ή αντινομία γίνεται εμφανέστερη, αν συγκρίνουμε έναν οποιοδήποτε γραφειοκρατικό φορέα ρουτίνας με τη διεύθυνση της τεχνολογικής παραγωγής. Ενώ η διεύθυνση στην τεχνολογική παραγωγή χρησιμοποιεί κατά καιρούς ουσιαστικά μέτρα που νομιμοποιούν τις ενέργειές της, οι φορείς της γραφειοκρατικής οργάνωσης καταφεύγουν σε διοικητικά έως προπαγανδιστικά μέτρα, προκειμένου να 'νομιμοποιήσουν' κάθε φορά τις πρά-

Ξεις τους και να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους. Στις δημοκρατικές κοινωνίες ένα μεγάλο μέρος αυτής της προπαγανδιστικής προσπάθειας κατευθύνεται προς την κοινή γνώμη. Η προπαγάνδα απευθύνεται κυρίως στις κυρίαρχες ομάδες λήψης αποφάσεων ή σε ανταγωνιστικές εστίες μέσα στην ίδια τη γραφειοκρατία⁴⁹.

Όλα στο τέλος μοιάζουν με *οργουελιανό εφιάλτη*. Ο περιορισμός της διοικητικής διευθέτησης στις τεχνικές διαστάσεις μιας *συστημικής μετάγλωσσας* συνοδεύεται από μια λειτουργική θεώρηση της εργασιακής διαδικασίας. Αυτό έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της οργανωτικής παρέμβασης στο χώρο των εργασιακών μόνο σχέσεων της επιχείρησης, του εργοστασίου ή του γραφείου. Μια σειρά από εργασιακούς (μακρο) παράγοντες, που πρακτικά επηρεάζουν την ιδεατή εικόνα του εργαζόμενου γι' αυτό που κάνει (η αναγκαιότητα της δουλειάς, η απόλαυση που στερείται, οι ανεκπλήρωτες προσδοκίες του κ.τ.λ.), αγνοούνται συστηματικά ή μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα.

Ερμηνεύοντας δηλαδή τις στάσεις των εργαζόμενων σαν απλές αντιδράσεις σε οργανωτικές τακτικές και τις οργανωτικές διευθετήσεις σαν τεχνικές ή οικονομικές επιταγές στο χώρο παραγωγής, καταλήγουμε να υποτιμούμε τους εξωεργασιακούς παράγοντες. Συχνά δεν υπολογίζουμε όσο θά έπρεπε τις γενικότερες συνθήκες της περιρρέουσας ηθικής τάξης ('άρχουσα ιδεολογία' ή 'πολιτική ηγεμονία'), που επηρεάζουν τις οργανωτικές διευθετήσεις.

Η υπερδιόγκωση επιμέρους τεχνικών προβλημάτων της οργάνωσης, δημιουργεί κινδύνους υποβάθμισης των γενικότερων συνθηκών που προάγουν και αναπαράγουν τη γραφειοκρατική οργάνωση. Οι κίνδυνοι αυτοί μάλιστα αυξάνονται, όταν η τεχνολογία και η οργανωτική υποδομή που τη συνοδεύουν, θεωρούνται παράγοντες και μεθοδεύσεις ουδέτερες, μέσα στη γενικότερη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Μ' αυτό τον τρόπο η γραφειοκρατία εμφανίζεται σαν αναπόφευκτη οργανωτική υποδομή και μεθόδευση της σύγχρονης τεχνολογίας. Οι ιεραρχημένες σχέσεις, ο έντονος κατακερματισμός των έργων και η αλλοτρίωση, που συνοδεύουν κάθε γραφειοκρατούμενη διαμεσολάβηση, εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα ενός επιτακτικού ορθολογισμού, τον οποίο απαιτεί η οικονομική ανάπτυξη στα πλαίσια της εκβιομηχάνισης.

Τα νέα μισθωτά στρώματα

Οι οικονομικές ανισότητες και οι κοινωνικές αντιπαλότητες που αναπτύσσονται σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων, φαίνεται να μην έχουν καμιά σχέση με τους ιδιαίτερους στόχους της κάθε οργάνωσης. Αιτίες ανισότητας και αντιπαράθεσης εμφανίζονται ξεκομμένα και ανεξάρτητα από τις δυνάμεις που ελέγχουν τις οργανώσεις και καθορίζουν τους σκοπούς τους. Πολλά τότε αίτια των δυσλειτουργιών που προκύπτουν σε επίπεδο κοινωνικού συστήματος, αναζητούνται στις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών. Τέτοιες δυσλειτουργίες θεωρούνται εγγενείς στο σύστημα, ανεξάρτητες δηλαδή από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν. Αυτή η στενή τεχνική, σχεδόν ιδιοτυπική, θεώρηση των οργανωτικών προβλημάτων, έχει μια σειρά από επιπτώσεις στις μορφές του κοινωνικού ελέγχου, στην παραγωγή των κυρίαρχων ιδεολογημάτων και στο περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των ατόμων. Πάνω απ' όλα όμως καταλήγει, είτε σε 'ζωολογία' των μηχανών, είτε σε 'μηχανολογία' των ζωντανών οργανισμών.

Τα υποψήφια μέλη της κοινότητας χειραγωγούνται για να περάσουν στην παραγωγή, κάτω από συνθήκες που γενικά θεωρούνται ορθολογικές και σε μεγάλο βαθμό αναπόφευκτες. Οι διεκδικήσεις τους αρθρώνονται ανάλογα και εμφανίζονται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Οι προσδοκίες τους προσανατολίζονται προς ορισμένες κατευθύνσεις. Η συμπεριφορά τους περιορίζεται και ελέγχεται από τις δυνατότητες μιας λογικής που επιβάλλει η τεχνολογική αντίληψη. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες υπάρχει η τάση, τα δεινά που συσσωρεύονται, να αποδίδονται στην ίδια τη φύση της τεχνολογίας και όχι στους ιδιαίτερους σκοπούς που η τεχνολογία καλείται να εξυπηρετήσει. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να υποτιμώνται οι συνθήκες εκμετάλλευσης, μέσα στις οποίες οι εργαζόμενοι είναι αναγκασμένοι να ζουν και να παράγουν.

Μέσα απ' αυτό το πρίσμα λοιπόν, η αντιπαλότητα ανάμεσα σε διευθυντές και διευθυνόμενους, το κυνήγι του κέρδους, η σύγκρουση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τον εργάτη, η 'επιστημονική διεύθυνση' της παραγωγής, ο κατακερματισμός της εργασίας, με τη μορφή του 'τεύλορισμού' ή του 'φορντισμού', καθώς και η αλλοτρίωση του εργαζόμενου που ακολουθεί, φαίνεται να μην έχουν την πηγή τους και να μην εξαρτώνται από τον αδυσώπητο ανταγωνισμό που εξαπολύουν οι ανεξέλεκτες δυνάμεις της αγοράς και η αποξένωση του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Ημερομίσθιοι εργάτες ωθούνται έτσι να θεωρούν τη δουλειά τους, στην

καλύτερη περίπτωση, σαν κύρια πηγή εισοδήματος που θα τους επιτρέψει να επιβιώσουν. Αναπτύσσεται μ' αυτόν τον τρόπο μια εργαλειακή σχέση ανάμεσα στο άτομο και την οργάνωση, που αναπαράγει ανενόχλητα και σχεδόν νομοτελειακά, την εξάρτηση του εργαζόμενου από την παραγωγική μηχανή.

Ένας τέτοιος όμως εργαλειακός προσανατολισμός προς την εργασία δεν πηγάζει αναγκαστικά από την τεχνολογία, αλλά από τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην αγορά. Αποφασιστικό ρόλο παίζουν οι καπιταλιστικές ανάγκες των ανθρώπων με ανίσχυρη διαπραγματευτική θέση στην αγορά, ανάγκες που τους καθιστούν ανήμπορους να απαιτήσουν μια καλά αμειβόμενη και ασφαλή εργασία. Εξίσου ένοχες είναι και οι συμβολαιακές υποχρεώσεις του ημερομίσθιου εργάτη που τον εξαναγκάζουν να θεωρεί την εργασία του σαν τη μοναδική πηγή ασφαλούς εισοδήματος⁵⁰.

Μέσα σε τέτοια εργασιακά πλαίσια, ακόμη και το αίτημα της συμμετοχής των εργαζομένων στη διεύθυνση της επιχείρησης, με τον τρόπο που διατυπώνεται και διεκδικείται, καταλήγει στη νομιμοποίηση του υπάρχοντος συστήματος παραγωγής. Πρόκειται για μεθόδευση που μετατρέπει τη 'δύναμη' σε 'εξουσία' και την πρόθεση σε προοπτική. Η συμμετοχή καταγράφεται σα δικαίωμα των εργαζομένων να παίρνουν συλλογικά μέρος σε αποφάσεις που σχετίζονται με την οικονομική και επαγγελματική τους κατάσταση. Παράλληλα όμως υποστηρίζεται πως "καμιά βιομηχανική κοινωνία δε θα μπορέσει μακροχρόνια να διατηρήσει τη δημοκρατική της μορφή, αν ο γραφειοκρατικός τομέας δε στηριχθεί στην συναίνεση των εργαζόμενων"⁵¹. Η συμμετοχή συνεπώς του εργάτη στη διεύθυνση της επιχείρησης, όπου και όταν επιτρέπεται, θεωρείται περισσότερο σαν απαραίτητη πολιτική τακτική, σα μεθόδευση, για τη βελτίωση του υπάρχοντος συστήματος. Δεν αμφισβητούνται οι σκοποί της παραγωγής και η φύση της κοινωνικής οργάνωσης. Συγχέονται έτσι οι σκοποί των φορέων που χρησιμοποιούν τη γραφειοκρατική οργάνωση, με την ιεραρχία στην οργανωτική δομή της μισθωτής εργασίας.

Ένα μεγάλο μέρος όμως αυτής της σύγχυσης πηγάζει από το γεγονός, ότι οι επαγγελματικές δομές και τα όριά τους στις μέρες μας δύσκολα μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Η 'επαγγελματική σαλάτα', με την έκφραση του ριζοσπάστη της κοινωνιολογίας C. Wright Mills, συμπεριλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία από 'μισθωτούς', που κυμαίνεται από τους ταχυδρομικούς υπαλλήλους ως τα ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων, από τους εργοδηγούς ως τους νοσοκομειακούς γιατρούς και από τους χειρι-

στές των ηλεκτρονικών υπολογιστών ως τους υπουργούς. Θεωρητικά, η μεσαία τάξη πρέπει να βρίσκεται κάπου ανάμεσα στις δύο άλλες παραδοσιακές τάξεις, δηλαδή την 'ανώτερη' και την 'κατώτερη'. Αυτό όμως είναι κάτι τελείως θεωρητικό και απροσδιόριστο. Δύσκολα προσδιορίζονται με ακρίβεια, ποια είναι τα ανώτερα και ποια τα κατώτερα όρια των μισθωτών. Πότε δηλαδή οι μισθωτοί αρχίζουν να περνούν στα όρια των ανώτερων στρωμάτων, της λεγόμενης άρχουσας τάξης, πότε εξακολουθούν να παραμένουν στα ενδιάμεσα στρώματα και πότε διολισθαίνουν στην 'εργατική τάξη'.

Τα πράγματα μάλιστα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο, όταν κανείς τυχαίνει να μην είναι οπαδός της βεμπεριανής θεωρίας του 'κοινωνικού κύρους', αλλά οπαδός της μαρξιστικής θεωρίας, της 'πολιτικής οικονομίας των τάξεων'. Από άποψη κοινωνικού γοήτρου και εισοδήματος, είναι βέβαια δυνατόν πολλοί μισθωτοί να τοποθετηθούν κάπου ανάμεσα στους πολύ πλούσιους και τους πολύ φτωχούς, στα ενδιάμεσα δηλαδή της κοινωνικής κλίμακας. Από την άποψη όμως της μαρξικής θεωρίας της πάλης των τάξεων, ένα τέτοιο κοινωνικό σύνολο, όπως γενικά είναι ή 'μεσαία τάξη', θα πρέπει να θεωρείται τελείως ρευστό και σχεδόν ανύπαρκτο. Συνεπώς, με οποιοδήποτε κριτήριο, δύσκολα κανείς μπορεί να αφήσει ήσυχο το πλήθος των μισθωτών να κινείται σε ένα χώρο ανάμεσα στις δυο άλλες κοινωνικές τάξεις. Ιδιαίτερα, στα πλαίσια της θεωρίας της πάλης των τάξεων, είτε η 'πάλη' προσδιορίζεται με καθαρά μαρξιστικούς όρους, είτε με άλλους μεσοβέζικους τρόπους, μια τέτοια ενδιάμεση κοινωνική κατάσταση δύσκολα δικαιολογείται αλλά και δυσκολότερα εξαφανίζεται.

Με βάση λοιπόν αυτές τις πρώτες επισημάνσεις, εύκολα μπορεί κανείς να διακρίνει δύο βασικές απόψεις γύρω από τη λεγόμενη 'νέα μεσαία τάξη' των μισθωτών, των κατ' ευφημισμών 'λευκών κολάρων'. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, η νέα αυτή μεσαία τάξη αποτελεί στην πραγματικότητα εκφυλιστική κατάληξη της παλιάς κεφαλαιοκρατικής ή αστικής τάξης, δηλαδή της κυρίαρχης τάξης. Κι απ' αυτή την άποψη η νέα μεσαία τάξη μπορεί να θεωρηθεί μέρος της άρχουσας τάξης⁵². Αυτή η εξήγηση για την ιδιαίτερη κοινωνική θέση που κατέχουν οι μισθωτοί υπάλληλοι, στηρίζεται στο γεγονός ότι τα εργασιακά τους καθήκοντα υπήρξαν κάποτε επιχειρησιακά καθήκοντα. Ιστορικά, όμως, οι περισσότερες υπαλληλικές απασχολήσεις στη βιομηχανία, το εμπόριο και το δημόσιο, διέφεραν από τις ηγετικές θέσεις στους αντίστοιχους αυτούς χώρους. Δομικά, χαρακτηρίζονται από την άσκηση δοτικής

εξουσίας, δοτής δηλαδή από τα πραγματικά κέντρα της επιχειρηματικής και της κρατικής εξουσίας.

Σύμφωνα με τη *δεύτερη* άποψη, η νέα μεσαία τάξη δεν αποτελεί ούτε εκφυλιστική κατάληξη ούτε με οποιοδήποτε τρόπο προέκταση της άρχουσας τάξης. Αν όσοι ανήκουν σ' αυτή την τάξη, πρέπει οπωσδήποτε κάπου να τοποθετηθούν, η θέση τους είναι κοντά στην εργατική τάξη. Θα πει για παράδειγμα ο C. Wright Mills: "Αντικειμενικά... η δομική θέση της μεγάλης μάζας των λευκών κολλάρων πλησιάζει όλο και περισσότερο προς τον ημερομίσθιο εργάτη. Και οι δύο αυτές κατηγορίες εργαζομένων στερούνται φυσικά ιδιοκτησίας, ενώ τα εισοδήματά τους πλησιάζουν όλο και περισσότερο. Όλοι οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη θέση γοήτρου και που έκαναν τους λευκογιακάδες να ξεχωρίζουν από τους ημερομίσθιους εργάτες, σήμερα συνεχώς υποχωρούν"⁵³. Και θα προσθέσει ο Geiger: "... από την πλευρά της ταξικής δομής, με τη 'μαρξιστική' σημασία του όρου, ο μισθωτός υπάλληλος βρίσκεται αναμφίβολα πλησιέστερα προς τον εργάτη, από οποιονδήποτε άλλο στη σύγχρονη κοινωνία"⁵⁴.

Και οι δύο αυτές αντιθετικές μεταξύ τους θεωρίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ορθές, υπό ορισμένες βέβαια προϋποθέσεις. Από τη μια μεριά, η θεωρία που υποστηρίζει ότι οι μισθωτοί υπάλληλοι ασκούν *δοτή* εξουσία και επομένως αποτελούν μέρος της άρχουσας τάξης, δεν εννοεί τον κλητήρα της τράπεζας ή την πωλήτρια του πολυκαταστήματος ή ακόμη και τον εξειδικευμένο εργάτη στο εργοστάσιο χαρτοποιίας, που καταγράφονται βέβαια ως μισθωτοί υπάλληλοι. Από την άλλη μεριά, η θεωρία που ισχυρίζεται ότι οι μισθωτοί υπάλληλοι πλησιάζουν, αν δεν ταυτίζονται με την εργατική τάξη, δεν εννοεί ασφαλώς τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων ή του κρατικού μηχανισμού, ούτε τους ελεύθερους επαγγελματίες που μισθώνουν τις υπηρεσίες τους έναντι υψηλών αμοιβών σε μόνιμη βάση.

Οι διαφορές συνεπώς ανάμεσα στις δύο θεωρίες δεν είναι απλώς θέμα ορισμού. Είναι θέμα ουσίας. Γι' αυτό δεν έχει έννοια να ρωτάμε 'ποια από τις δύο θεωρίες δίνει πειστικότερες απαντήσεις για τη φύση της νέας μεσαίας τάξης;' Το ερώτημα μπαίνει διαφορετικά: 'Υπάρχει άραγε κάποιο κριτήριο που θα μας επέτρεπε να διακρίνουμε ανάμεσα σε μερίδες ή στρώματα της νέας μεσαίας τάξης, για τα οποία ισχύει η μία θεωρία ενώ για τα υπόλοιπα ισχύει η άλλη θεωρία;' Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι θετική και δίνει τη λύση στο ευρύτερο πρόβλημα των επιπτώσεων της ταξικής πάλης στο σύνολο της κοινωνίας. Κριτήριο είναι η

σύνθεση της γραφειοκρατικής οργάνωσης και οι ρόλοι που παίζονται από τα μέλη της μέσα σ' αυτή. Είναι δυνατόν να διακρίνουμε τους μισθωτούς σ' εκείνους που κατέχουν θέσεις σε γραφειοκρατικές ιεραρχίες, από τη μια μεριά και σ' εκείνους που δεν κατέχουν τέτοιες θέσεις, από την άλλη. Οι μισθωτές θέσεις του ταχυδρομικού υπαλλήλου, του λογιστή και φυσικά του ανώτερου διευθυντικού στελέχους, αποτελούν σκαλιά στην κλίμακα ιεραρχίας των διαφόρων γραφειοκρατικών οργάνωσεων. Αντίθετα, οι μισθωτές θέσεις της πωλήτριας, του τεχνίτη της βιοτεχνίας, του σερβιτόρου, δεν αποτελούν μέρος μιας παρόμοιας ιεραρχίας.

Στις γραφειοκρατικές ιεραρχίες υπάρχουν εμπόδια, που μπορεί να αποδειχθούν απροσπέλαστα για όσους αρχίζουν από πολύ χαμηλά και θέλουν να ανεβούν. Οι μισθωτοί εξάλλου, που βρίσκονται εκτός γραφειοκρατικής ιεραρχίας, μπορεί να κερδίζουν περισσότερα απ' αυτούς που εργάζονται μέσα σ' αυτές. Διαφορές ωστόσο αυτής της μορφής, δεν έχουν καμιά σχέση με τη διάκριση που επισημαίνεται εδώ, διάκριση δηλαδή ανάμεσα σε 'γραφειοκράτες' και σε εργάτες που συνήθως ονομάζουμε 'λευκογιακάδες'. Υπάρχουν μ' άλλα λόγια, τμήματα ή μερίδες της 'νέας μεσαίας τάξης', που από την άποψη της θεωρίας της πάλης των τάξεων, πλησιάζουν, αν δεν ταυτίζονται με, τους βιομηχανικούς εργάτες. Τα τμήματα αυτά ή οι μερίδες, αποτελούνται από μισθωτούς υπαλλήλους που ασχολούνται στον τριτογενή κυρίως τομέα, τη βιομηχανία, τα διάφορα καταστήματα λιανικής πώλησης, τα εστιατόρια, τους κινηματογράφους, τις εμπορικές επιχειρήσεις, καθώς κι απ' αυτούς που εργάζονται ως εξειδικευμένοι εργάτες ή επιστάτες κι έχουν αποκτήσει υπαλληλική ιδιότητα.

Αν και δύσκολα μπορεί κανείς να προσδιορίσει τον ακριβή αριθμό αυτών των κατηγοριών, χονδρικά ωστόσο από τις ενδείξεις που υπάρχουν μπορούμε να υπολογίσουμε ότι δεν ξεπερνούν το 1/3 περίπου του συνόλου της 'νέας μεσαίας τάξης'. Τίποτε δεν αποκλείει, ή μάλλον όλα επιβεβαιώνουν, ότι στο μέλλον οι κατηγορίες αυτές των εργαζομένων μάλλον θα αυξάνονται παρά θα ελαττώνονται. Σ' αυτό συντελεί η εισαγωγή των αυτοματοποιημένων μηχανών γραφείου, η 'εκμηχάνιση της γραφειοκρατίας', που τείνει να μειώσει τον αριθμό των υπαλλήλων-γραφειοκρατών, ενώ αυξάνει τις ανάγκες σε μισθωτούς-τεχνικούς γραφείου.

Ορισμένες κατηγορίες εργατών που συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των 'λευκογιακάδων', απολαμβάνουν μεγαλύτερο εισόδημα και σχετικά υψηλότερο βαθμό κοινωνικού γοήτρου απ' ό,τι οι βιομηχανικοί εργάτες. Η ταξική τους κατάσταση ωστόσο, εμ-

φανίζεται αρκετά οριακή, ώστε να περιμένει κανείς να ενεργούν με τον ίδιο περίπου τρόπο μ' αυτούς. Γι' αυτό, τόσο το συνδικαλιστικό κίνημα, όσο και τα ριζοσπαστικά κόμματα ή κινήματα έχουν περισσότερη επιτυχία, όταν απευθύνονται σ' αυτά ακριβώς τα στρώματα, των 'χαρτογιακάδων'.

Τα στρώματα των παραδοσιακών γραφειοκρατών από την άλλη μεριά μοιράζονται, μ' έναν ατελέστερο όμως τρόπο, μερικά από τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης τάξης. Αν και οι περισσότεροι απ' αυτούς κερδίζουν λιγότερα απ' όσα οι 'λευκογιακάδες' ή λιγότερα ακόμη κι από τους βιομηχανικούς εργάτες ορισμένων κλάδων ή ειδικοτήτων, δεν παύουν ωστόσο να συμμετέχουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στους μηχανισμούς άσκησης της εξουσίας. Παίρνουν συνεπώς θέση αντικριστά και όχι μέσα στην εργατική τάξη. Το φαινομενικά ανεξήγητο γεγονός, ότι δηλαδή πολλοί μισθωτοί υπάλληλοι συχνά ταυτίζονται με τα συμφέροντα, τη στάση και το ύφος που χαρακτηρίζει τα υψηλότερα στρώματα, θα πρέπει να ερμηνευτεί στο φως αυτών των παρατηρήσεων.

Για τους παραδοσιακούς γραφειοκράτες, η υπέρτατη κοινωνική πραγματικότητα είναι η σταδιοδρομία τους. Η φύση της απασχόλησής τους, τουλάχιστον στη θεωρία, τους επιτρέπει τον άμεσο σύνδεσμο ανάμεσα στον καθένα από αυτούς χωριστά και τα υψηλότερα απ' αυτούς κέντρα εξουσίας. Έτσι, αν και θα ήταν σφάλμα να δώσουμε στους γραφειοκράτες τη θέση της κυρίαρχης τάξης, δεν παύουν ωστόσο να αποτελούν μέρος αυτής της τάξης. Απ' αυτή την άποψη, περιμένει κανείς σε κάθε κοινωνική ή πολιτική αντιδικία ή σύγκρουση, να ενεργούν με ανάλογο τρόπο⁵⁵.

Συμπέρασμα

Οι περισσότερες έρευνες πάνω στις νέες αντιλήψεις για την οργάνωση και τις εργασιακές σχέσεις, αποφεύγουν να μιλήσουν ξεκάθαρα για την ακατάσχετη διάχυση των διευθυντικών ολιγαρχιών και την αλματώδη επέκταση των θεσμοθετημένων συστημάτων μισθωτής ιεράρχησης. Όταν εκδηλώνουν κριτική διάθεση αναφέρουν συνήθως διοικητικές ανεπάρκειες ή οργανωτικές δυσλειτουργίες και αποσιωπούν ή παραβλέπουν τις ταξικές αντιπαραθέσεις που συχνά βρίσκονται πίσω απ' αυτές τις ανεπάρκειες. Συχνά υποκρύπτουν την τάση μιας μεροληπτικής προσέγγισης προς όφελος ορισμένων ομάδων ή συμφερόντων, ιδιαίτερα αυτών

της διεύθυνσης και όσων συνδιαλέγονται μαζί της⁵⁶. Αποσπούν την προσοχή μας από τις πραγματικές πηγές ισχύος των οργανωμένων συμφερόντων και της οικονομικής, τεχνολογικής και πολιτικής δυναμικής του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος. Περιορίζουν ή αγνοούν μ' αυτόν τον τρόπο τον ευρύτερο *αντίκτυπο των κυρίαρχων διευθυντικών συστημάτων πάνω στη μορφή και τη φύση της κοινωνικής αντιπαράθεσης*. Οι ίδιες οι έννοιες του ελέγχου, της διευθέτησης ή της συναίνεσης στις εργασιακές σχέσεις, υποβαθμίζουν τους παράγοντες της κοινωνικής κυριαρχίας, της οικονομικής δύναμης και της ταξικής πάλης που βρίσκονται στο επίκεντρο της οργάνωσης των βιομηχανικών σχέσεων.

Όσο θα συνεχίζουμε να βλέπουμε τη γραφειοκρατική οργάνωση μέσα από ένα στενά διευθυντικό και διοικητικό πρίσμα ή να αναλύουμε τις εργασιακές σχέσεις σε απομόνωση από τις πολιτιστικές συμβάσεις, τις πολιτικές προθέσεις και τα οικονομικά συμφέροντα αυτών που διευθύνουν, δε θα μπορέσουμε να αποτυπώσουμε με ακρίβεια τη *νέα δυναμική της κοινωνικής αντιπαράθεσης*. Έτσι, λαθεμένη θα είναι και η παρέμβασή μας. Η εποπτεία μας πάνω στο αντικείμενο θα είναι μερική, γιατί δε θα λαμβάνει υπόψη τα γενικότερα πλέγματα των δομών δύναμης και εξουσίας. Θα εξάρουμε τα τυπικά στοιχεία των οργανωτικών σχέσεων, παρασυρμένοι από ένα διοικητικό φορμαλισμό, με αποτέλεσμα να υποτιμούμε τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις ανάμεσα στα μέρη μιας συλλογικότητας.

Στην ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησα να διαφοροποιηθώ από τον παραδοσιακό τρόπο προγραφής των ταξικών καταστάσεων. Επισημαίνοντας τη νέα δυναμική που διαπερνά τα κοινωνικά μορφώματα που ξεφυτρώνουν καθημερινά μπροστά μας, με τη μορφή διευθυντικών και εκτελεστικών κλιμακίων προσπάθησα να μεταθέσω το σημείο θέασης *από την παραγωγή στην οργάνωση*. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι σημερινές κοινωνίες τείνουν, κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες να εξαλείψουν τις ταξικές αντιπαράθεσεις, όπως ισχυρίζονται μερικοί αναλυτές του φαινομένου⁵⁷. Απλώς θέλησα να επισημάνω το γεγονός ότι ούτε η οργάνωση της παραγωγής (*πολιτική οικονομία του μαρξισμού*) ούτε η οργάνωση της διεύθυνσης (*αστική θεωρία του management*) μπορούν να θεωρηθούν ως αμετάθετοι προσδιοριστικοί παράγοντες των σύγχρονων κοινωνικών ανακατατάξεων. Είναι η *γραφειοκρατική δομή και το ιδεολογικό συνακόλουθο* — όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και σ' ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων — αυτά που προσδιορίζουν τους *καινούριους αντιπάλους* και ε-

πιβάλλουν τους επιπρόσθετους όρους του πολιτικού αγώνα στη σύγχρονη κοινωνία. Απ' αυτή την καινούρια θέαση διαπιστώνει κανείς ότι, αν και η νέα 'μεσαία τάξη' (με τη μαρξιστική έννοια του όρου) είναι μια αμφίβολη πια πραγματικότητα, η ύπαρξη ενός στρώματος γραφειοκρατών, από τη μια μεριά και ενός στρώματος 'λευκογιακάδων', από την άλλη, δεν είναι.

Η πρόσφατη ιστορία διδάσκει πως η επιστημονικο-τεχνολογική επανάσταση δεν αμβλύνει την ιεράρχηση των επαγγελματιών, των εξειδικεύσεων και των ειδικοτήτων. Διατηρεί ανέπαφη την ιεραρχία των κοινωνικών ρόλων, σε μια απόλυτα ανταγωνιστική και εξατομικευμένη κοινωνική οργάνωση. Μ' αυτόν τον τρόπο η κατανομή εργασίας, οδηγεί σε κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις κατηγοριών μισθωτής εργασίας. Η επιστημονικό-τεχνολογική επανάσταση δημιουργεί, είναι αλήθεια, τις υλικές προϋποθέσεις για το κλείσιμο του γνωστού χάσματος ανάμεσα στη χειρονακτική και την πνευματική εργασία. Οι υλικές όμως προϋποθέσεις δε φαίνεται να είναι αρκετές από μόνες τους για να επιβάλουν, βραχυχρόνια τουλάχιστον, κάτι τέτοιο. Είναι ανάγκη να συνοδεύονται κι από άλλες προϋποθέσεις που δύσκολα αφήνονται να αναπτυχθούν στα πλαίσια μιας πλήρως ανταγωνιστικής και εκμεταλλευτικής κοινωνίας.

Η ραγδαία επέκταση των μισθωτών, που σε πολλές κοινωνίες φτάνει το 80% του εργατικού δυναμικού, ενώ δε δημιουργεί μια τρίτη τάξη, ενισχύει στην πραγματικότητα τις δύο άλλες τάξεις: οι γραφειοκράτες την αστική τάξη και οι 'λευκογιακάδες' την εργατική τάξη. Και οι δυο όμως αυτές τάξεις, χάρη στην επέκταση των μισθωτών υπαλλήλων, γίνονται περισσότερο ετερογενείς και συγχρόνως (ή γι αυτό) πιο σύνθετες. Τα νέα στοιχεία που προστίθενται διαβρώνουν τις παλιές βάσεις της ενότητας και της συνοχής τους. Οι 'λευκογιακάδες', όπως εξάλλου και οι βιομηχανικοί εργάτες, δε διαθέτουν επιχειρηματική ιδιοκτησία. Επιπλέον, δε συμμετέχουν στα διευθυντικά επιτελεία ούτε στους μηχανισμούς άσκησης της εξουσίας. Σ' αυτό το σημείο, βέβαια, μοιάζουν με την παλιά εργατική τάξη. Ταυτόχρονα όμως, τα νέα στρώματα των μισθωτών, αυτούς που συνήθως ονομάζουμε 'λευκογιακάδες', εμφανίζουν κοινωνικά χαρακτηριστικά, που δεν έχουν καμιά σχέση με τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής εργατικής τάξης.

Παράλληλα, τα ανώτερα κλιμάκια των γραφειοκρατών διαφέρουν από την παλιά άρχουσα τάξη, παρά τη συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας. Αυτές οι διαφορές ανάμεσα στα νέα μισθωτά στρώματα των υπαλλήλων και στις παραδοσιακές τάξεις,

θέτουν υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή έννοια της τάξης, ως αναλυτικού μηχανισμού για την ερμηνεία των αντιθέσεων που αναπτύσσονται στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες. Οι φορείς, τα προβλήματα και τα πρότυπα της πάλης μεταλλάσσονται. Απ' αυτή την άποψη οι μέχρι τώρα εύχρηστες προτάσεις των ταξικών συγκρούσεων και του κοινωνικού αγώνα μετατρέπονται σε δύσχρηστα ερμηνευτικά εργαλεία. Έτσι, χωρίς να μπορούμε σε καμιά περίπτωση να πούμε 'αντίο' στον Marx, πρέπει οπωσδήποτε να πούμε 'καλημέρα' στον Weber.

Σημειώσεις

1. Το οργανωτικό φαινόμενο στην πολιτική θεωρία και την πρακτική πολιτική της Δύσης, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνδέεται με μια ευρύτερη δέσμη γενικών αρχών και επιμέρους θεωριών: 'Πλουραλισμός', 'θεωρία του τέλους των ιδεολογιών', 'θεωρία των πολιτικών ελίτ', 'υπεροχή του πολιτικού πάνω στο οικονομικό', 'βιομηχανική κοινωνία', 'θεωρία της σύγκλισης', 'κοινοβουλευτική δημοκρατία', είναι μερικές από τις έννοιες και τις σχέσεις που εμπλέκονται με την πιο χαρακτηριστική μορφή οργάνωσης, η οποία εκφράζεται με τη γραφειοκρατική συλλογιστική και τη γραφειοκρατική πράξη.

2. A. Etzioni, *Modern Organizations*, Englewood Cliffs, 1964, σ. 1.

3. Θα πει για παράδειγμα ο Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τσουκαλάς: "Πράγματι, εάν η απολαμβανόμενη 'ακεραιότητα' των ταξικών καταστάσεων παρείχε για περισσότερο από έναν αιώνα, ισχυρά και αποτελεσματικά ιδεολογικά όπλα, είναι πιθανόν ότι, υπό τις σημερινές συνθήκες, η ίδια η πρόταση είναι δυνατόν να λειτουργεί ως εμπόδιο για τη δυνατότητα σύλληψης των περίπλοκων και δυναμικών ταξικών μορφωμάτων που αναπτύσσονται κάτω από τα μάτια μας" (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 174- 5.)

4. Μια τέτοια τοποθέτηση αναιρεί από μια άποψη την εγελιανή πρόταση, πάνω στην οποία ο Lukacs θα επιχειρήσει τη γνωστή διάκριση ανάμεσα στην τάξη 'καθ' εαυτή' (αντικειμενικός προσδιορισμός της τάξης), που στηρίζεται αποκλειστικά στον τρόπο παραγωγής, και την τάξη 'δί' εαυτή' (ταξική συνείδηση). Αυτό σημαίνει ότι για να υπάρξει ταξική (κοινωνική) πάλη δε χρειάζεται ιδιαίτερη ταξική συνείδηση, μια αυτόνομη πολιτική οργάνωση, μια συλλογική αφύπνιση γύρω από συγκεκριμένες οικονομικές θέσεις και πολιτιστικά πρότυπα. Η συνείδηση από ταξική γίνεται κοινωνική. Η πάλη είναι κερματισμένη και διάχυτη και γι' αυτό ίσως συγκυριακή και αυθαίρετη. Για όσους γνωρίζουν τη σκέψη του Πουλα-

ντζά πάνω στο σημείο αυτό, που αποτελεί και την αφετηρία για την 'επικίνδυνη' για πολλούς περιπλάνηση του 'αιρετικού' της αριστεράς, θα διακρίνουν στις απόψεις αυτές, μερικές από τις βασικές του θέσεις. Παράλληλα, ίσως μερικοί διακρίνουν και την φαινομενικά αυθαίρετη προέκταση μερικών νύξεων που ο Πουλαντζάς επιχειρεί σε αυτό το σημείο, χωρίς ωστόσο από τη μεριά μου, στο βαθμό που ισχύει κάτι τέτοιο, να κινηθώ προς τις κατευθύνσεις που οι προτάσεις του οδηγούν.

5. Επιστημολογικά και πολιτικά θέματα αυτής της μορφής έχουν απασχολήσει τον Μουζέλη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας στο London School of Economics, ο οποίος από πολύ νωρίς προσπάθησε να αποφύγει το φορμαλισμό της κατεστημένης σκέψης, αρχής γενομένης από τη διδακτορική του διατριβή, πριν από είκοσι πέντε και πλέον χρόνια. (Nikos Mouzelis, *Organization and Bureaucracy*, Chicago, Aldine Publishing, 1969, σ. 177).

6. Εδώ όμως μπαίνει θέμα προσδιορισμού της έννοιας 'οργάνωση'. Η οργάνωση με την πιλατιά έννοια του όρου, περικλείει όλες τις τυπικές οργανώσεις, επιχειρήσεις, σωματεία, επαγγελματικές ενώσεις, κόμματα, κυβερνήσεις. Με αυτή την έννοια, σύνολα ηθικών κωδίκων, αλλά και συστήματα αγορών, μπορεί να αποτελέσουν οργανώσεις. Τα συστήματα της αγοράς επιβάλλουν δικούς τους κώδικες επικοινωνίας και συστήνουν δικούς τους μηχανισμούς αποφάσεων. (Βλέπε, για παράδειγμα, τον ορισμό που δίνει ο K. J. Arrow, *The Limits of Organization*, New York, Newton, 1974). Στο άλλο άκρο αυτής της τοποθέτησης, βρίσκεται η άποψη που διακρίνει τις οργανώσεις σε εταιρικές (με επενδυτές) και γραφειοκρατικές (με διαχειριστές). Η 'εταιρική οργάνωση' (και οι 'επενδυτές') μας παραπέμπει στην έννοια του 'εντολέα' της οργάνωσης. Η 'γραφειοκρατική οργάνωση' (και οι 'διαχειριστές') μας παραπέμπει στην έννοια του 'διευθυντή' της οργάνωσης. Οι 'εταιρικές οργανώσεις' είναι ανεξάρτητες συλλογικές συσπειρώσεις που αποτελούνται από άτομα, τα οποία συμπράττουν, δηλαδή ενώνουν τις προσπάθειές τους, για την επίτευξη κοινών στόχων. Αντίθετα, οι γραφειοκρατικές οργανώσεις αποτελούν δευτερεύοντες μηχανισμούς, που συστήνονται από τις εταιρικές οργανώσεις. Χωρίς τις εργοδοτικές εταιρικές οργανώσεις (ή τους ατομικούς εργοδότες), δε μπορούν να συσταθούν γραφειοκρατικές οργανώσεις. (Βλέπε, C. Perrow, *Organizational Analysis: A Sociological View*, London, Tavistock, 1971. E. Jaquer, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1976. Bengt Abrahamsson, *Why Organizations? How and Why People Organize*, London, Sage, 1993). Στην παρούσα εργασία ακολουθούμε μια μέση οδό σχετικά με τη σημασία, την έκταση και το ρόλο της οργάνωσης. Δε θα περιορίσουμε την έννοια της οργάνωσης στο χώρο των διατομικών σχέσεων. Ούτε θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο του 'ανεξάρτητου εταιρικού φορέα'. Στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει ιεράρχηση. Στη δεύτερη περίπτωση ο εντολέας-φορέας της οργάνωσης μπορεί να αλλάξει, να πάψει να υπάρχει ή να μεταβάλει την εντολή, με

αποτέλεσμα να πάψει να υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε εταιρική και διευθυντική οργάνωση. Τονίζουμε την εργασιακή, λειτουργική σχέση του μέλους μιας οργάνωσης, κι επομένως τη διάκριση ανάμεσα σε *διευθυντές* και *διευθυνόμενους*, μ' όλες τις επιπτώσεις όχι μόνο μέσα στην οργάνωση, αλλά και στον έξω απ' αυτή χώρο. Συγκεντρώνουμε περισσότερο την προσοχή μας στην κοινωνική εμβέλεια των 'οργανωτικών αρχών' που διέπουν τα σύγχρονα διευθυντικά συστήματα. Βασικά στοιχεία αυτών των αρχών είναι: η ιεραρχική δομή της οργάνωσης, η εξουσία, η ενότητα της εντολής, (το κάθε μέλος στην οργάνωση έχει έναν προϊστάμενο), η εξειδίκευση των καθηκόντων, η κατανομή του προσωπικού και των υπευθυνοτήτων, οι περιοδικοί έλεγχοι, η ισότητα ευθύνης και εξουσίας κ.λπ. (Βλέπε, Douglas McGregor, *The Human Side of Enterprise*, London, MacGraw Hill, 1984, σ. 15). Οργανωτικές αρχές αυτής της μορφής προσιδιάζουν και σχεδόν περιγράφουν τη γραφειοκρατική οργάνωση στη σύγχρονη μορφή της.

7. "Στον κρατισμό το συστατικό στοιχείο της εκμετάλλευσης είναι η οργάνωση. Το κράτος μέσα σ' αυτά τα πλαίσια μετατρέπεται στην κεντρική αρχή που δομεί τις οργανώσεις, και διευθύνει τα οργανωτικά περιουσιακά στοιχεία για λογαριασμό της κοινωνίας στο σύνολό της....Στις κρατοκρατούμενες (ή ίσως θα πρέπει να πούμε στις κρατικο-σοσιαλιστικές) κοινωνίες τα οργανωτικά περιουσιακά στοιχεία παίρνουν μια πολύ μεγαλύτερη σημασία. Ο έλεγχος της τεχνικής διαίρεσης των εξουσιών – ο συντονισμός της παραγωγικής δραστηριότητας μέσα και κατά μήκος της εργασιακής διαδικασίας – μετατρέπεται σε κοινωνιακό καθήκον που οργανώνεται από το κέντρο. Ο έλεγχος πάνω στα περιουσιακά στοιχεία της οργάνωσης δεν είναι πια ένα καθήκον που περιορίζεται στο επίπεδο της διοίκησης, αλλά επεκτείνεται στα κεντρικά όργανα του κρατικού σχεδιασμού." (Erik Olin Wright, *Classes*, London, Verso, 1985, σ. 80 και 122).

8. Βλέπε, Χορκχάιμερ και Τεοντόρ Αντόρνο, "Η Βιομηχανία της Κουλτούρας", στο Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Υψίλον, 1984, σ. 117.

9. Ακόμη και στην περίπτωση του πιο ακραίου κρατικού σοσιαλισμού, όπως πολύ σωστά θα παρατηρήσει ο ιστορικός του μαρξισμού Έλλενστέϊν, δεν ισχύει κάτι τέτοιο: "Το γραφειοκρατικό φαινόμενο δεν πρέπει να συγχέεται με την ύπαρξη μιας γραφειοκρατικής τάξης - οι διευθυντικές λειτουργίες δεν ήσαν ούτε κληρονομικές ούτε ισόβιες. Δε βρίσκουμε σύνολα ανθρώπων που κατέχουν την ίδια θέση στη διαδικασία της παραγωγής και της κίνησης των κεφαλαίων και δεν έχουμε κοινωνική αναπαραγωγή της ηγετικής ομάδας". (Ζαν Έλλενστέϊν, *Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 97).

10. Στο ίδιο, σ. 110.

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.

/5

13. 1L. P. Pueva, *Man: His Behavior and Social Relations*, Moscow, Press Publications, 1979, σ. 174.

14. Τέτοιες παραλείψεις είναι χτυπητές τόσο στην περίπτωση της ακαδημαϊκής γραμματείας των ΗΠΑ, όσο και πολλών ευρωπαϊκών χωρών με αξιόλογη παράδοση 'ιστορικής κοινωνιολογίας', όπως για παράδειγμα της Ιταλίας ή της Γαλλίας. Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η διαπίστωση των κοινωνιολόγων Badie και Birnbaum ότι "η γαλλική κοινωνιολογία σήμερα έχει ανάγκη ειλικρινά να ξανακαλύψει την ιστορία". (Bertrand Badie and Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, Chicago, University of Chicago Press, 1983, σ. ix).

15. Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Αθήνα, Αναγνωστίδης (χ.χ.), σ. 5.

16. Ο Weber, όπως πριν απ' αυτόν και ο Marx, εφάρμοσε εκτεταμένα την ιστορική ανάλυση του φαινομένου. Επικράτησε όμως η ιδεοτυπική περιγραφή της γραφειοκρατίας, και οι περισσότεροι σχολιαστές του έργου του ασχολούνται μ' αυτή μόνο την πλευρά των προτάσεων του. Ο Marx από την άλλη μεριά, ενώ προσεγγίζει το θέμα στην ιστορική του εξέλιξη, όπως εξάλλου κάνει και με τις αναλύσεις όλων των κοινωνικών σχέσεων, δεν αναγνωρίζει στο φαινόμενο οποιαδήποτε αυτονομία. Το συνδέει με γεγονότα και πρακτικές που μορφοποιούν το κράτος και ενισχύουν την άρχουσα τάξη, σε σημείο που να μπαίνει σε δεύτερη μοίρα η γραφειοκρατική εξέλιξη της διευθυντικής οργάνωσης. Έτσι, πολλές από τις σύγχρονες μελέτες πάνω στο θέμα της διευθυντικής οργάνωσης και των ταξικών αναδομήσεων, ενώ ξεκινούν από το Marx καταλήγουν μοιραία στον Weber.

17. Η σπουδαιότητα του ιστορικού παράγοντα στην περίπτωση αυτή αποτυπώνεται στο πολύ εύγλωττο απόφθεγμα: "Στον κόσμο της Ιστορίας και όχι στον κόσμο της Φύσης θα μπορέσει ο άνθρωπος να βρει απαντήσεις στα προβλήματα που καλείται να λύσει". (R. G. Collingwood, *The Leviathan of Man, Society and Civilization and Barbarism*, Oxford, Claventon Press, 1942). Και θα συμπληρώσει ένας από τους ιδρυτές της κριτικής Σχολής της Φραγκφούρτης: "...τα μόνα κοινωνικά εργαστήρια ερευνών που μπορούν να γίνουν αποδεκτά είναι οι ιστορικές καταστάσεις". (Λέο Λόβηνθαλ, "Ιστορικές Προοπτικές της Προοριζόμενης για το Πλατύ Κοινό Κουλτούρας", στο Αντόρνο, Λόβενθαλ, Μαρκούζε, Χόρκχαϊμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 149).

18. Θυμίζουμε ότι ιδιαίτερα για το κράτος, ο Marx, αφού επισημάνει ότι το σύγχρονο κράτος αλλάζει ανάλογα με τα σύνορα μιας χώρας, θα προσθέσει πως παρά την πολύμορφη διαφοροποίηση των μορφών που παίρνουν τα κράτη των διαφόρων πολιτισμένων χωρών, δεν παύουν να παρουσιάζουν ολοένα και πιο κοινά χαρακτηριστικά: όλα στηρίζονται στην αστική κοινωνία.

19. Max Weber, *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, όπ. παρ. σ. 111.

20. Αυτό το διαπιστώνει ο ίδιος ο Marx, όπως φαίνεται στην επιλογή

άρθρων από την *Neue Rheinische Zeitung*, που δημοσιεύτηκαν από τις Editions Sociales, με τίτλο *Nouvelle Gazette Rhenane*.

21. Βλέπε για το θέμα αυτό, H. D. Meyer, "Organizational Environments and Organizational Discourse: Bureaucracy Between Two Worlds", *Organization Science*, 6, Jan.- Feb. 1995, σ. 32- 43.

22. Max Weber, *Law in Economy and Society*, Cambridge Mass, 1954, σ. 191.

23. Kazimez Grzybowski, *Κράτος, Μαρξισμός, Κομμουνισμός και Δυτική Κοινωνία*, Τόμος σ. 217.

24. Απ' αυτή την ανάγκη και σαν αποτέλεσμα παρόμοιων εξελίξεων, θα αναπτυχθεί η σύγχρονη επιστήμη της διοίκησης, όταν μετά το 19ο αιώνα οι φιλελεύθεροι γερμανοί νομικοί θα διατυπώσουν τις σχετικές θεωρίες και θα εδραιώσουν την επιστήμη της διοίκησης και του διοικητικού δικαίου (Robert von Mohl, Rudolf von Gneist, Otto Bähr, Loneng von Stein). Οι ιδέες τους θα προετοιμάσουν μια καινούρια αντίληψη του ρόλου του κράτους, στη σύγχρονη κοινωνία. (Βλέπε για παράδειγμα, Ludwig Gumplowics και Max Weber).

25. "Οι διοικητικές υπηρεσίες δεν εμφανίζουν ιδιαίτερο πρόβλημα για το κράτος δικαίου", θα πει ο Δεσποτόπουλος. Αρκεί, πρώτον, η συγκρότησή τους και η λειτουργία τους "να μην αντιβαίνουν στην αρχή της νομιμότητας ή της συνταγματικότητας," και δεύτερον, να υπάρχουν διοικητικά δικαστήρια, "εμποτισμένα με ... δικαστικό ήθος, αλλά και σεβαστά με τρόπο ενεργό από τις Διοικητικές Υπηρεσίες, πρόθυμες δηλαδή να συμμορφώνονται απροφάσιστα προς τις αποφάσεις τους". (Κ. Δεσποτόπουλος, *Η Έννοια του Κράτους Δικαίου*, στο ίδιο, παρ. σ. 107- 108).

26. Δημήτρης Α. Τραυλός- Τζανετάτος, *Εργατικό Δίκαιο και Βιομηχανική Κοινωνία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 110.

27. Στο ίδιο σ. 66.

28. Στο ίδιο, σ. 112. Βλέπε επίσης, Γ. Κασιμάτης, *Περί της Αρχής της Επικουρικότητας του Κράτους*, 1974, σ.138.

29. Για το θέμα αυτό βλέπε ανάμεσα σε άλλα και Richard Badham, "The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies", *Current Sociology*, Spring 1984, V.32, No, 1, σ. 38.

30. Όπως θα πει ο αμερικανός κοινωνιολόγος Mills, αναφερόμενος στο χαρακτήρα και τη σταδιοδρομία του αμερικανού επιχειρηματία του περασμένου αιώνα: "Η σταδιοδρομία του πολύ πλούσιου δε χαρακτηρίζεται ούτε από 'επιχειρηματικό' πνεύμα ούτε από 'γραφειοκρατικό'. Πολλοί απ' αυτούς που αναλαμβάνουν τη διεύθυνση της οικογενειακής τους εταιρείας, δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο 'επιχειρηματικοί' ή 'γραφειοκρατικοί' τύποι από κείνους, που δεν πήραν καμιά παρόμοια κληρονομιά. 'Επιχειρηματίας' και 'γραφειοκράτης' είναι λέξεις της μεσαιας τάξης, συνδέονται με το μεσοαστικό πνεύμα και δεν είναι δυνατόν να παρατραβηχτούν τόσο, ώστε να περιλάβουν και τις συνθήκες, στις οποίες σταδιοδρομούν τα άτομα στην ανώτερη οικονομική σφαίρα της Αμε-

ρικής". [C. Wright Mills, *Αριστοκρατία της Εξουσίας στις Η.Π.Α. (Power Elite*, σε μετάφραση Αγγ. Νίκα), Αθήνα, Αρσενίδης, 1991, σ. 161].

31. "Οι 'βαρώνιοι' λήσταιχοι στα τέλη του περασμένου αιώνα συνήθιζαν να ιδρύουν και να οργανώνουν εταιρείες που τις μεταχειρίζονταν σαν εφελπτήρια για τη συσσώρευση κεφαλαίου και για την άνοδό τους στις τάξεις των πλουσίων. Το 55% από τους ζάμπλουτους του 1900, κατά την πρώτη τους εξόρμηση προς την αποθησαύριση, είχαν κιόλας κάνει το μεγάλο σάλτο, προωθώντας μια εταιρεία ή οργανώνοντας μια δική τους. Το 1925 όμως όπως και το 1950, μόνο το 22%, από τους πλούσιους έκαναν τέτοιο πήδημα. (W. Wright Mills, όπ. παρ., σ. 162) .

32. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, 1964, The Free Press, σ. 331.

33. "Εκτός από το ρόλο του ως πολιτικός χωροφύλακας, το κράτος είναι δυνατόν να συμμετέχει στον τρόπο παραγωγής αγαθών και στον τρόπο αναπαραγωγής των φορέων παραγωγής". Σουζάν ντε Μπρυνόφ. *Κράτος και Κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 10. Επίσης βλέπε, Α. Nikolai, "Et le pousserent jusq' au bout", *Connexions*, 10 Οκτ. 1974.

34. Βλέπε, Perry Anderson, *Sur Gramsci*, Maspero, 1978.

35. Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, 5η έκδοση, Τόμος 33, σ. 336.

36. Βλέπε, Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980. Βλέπε επίσης, Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London, NLB , 1971.

37. Arnold Toynbee, *Harvard Business Review*, September-October, 1958.

38. Οι 'μισθωτοί', σε αντίθεση με τους 'ημερομίσθιους', έχουν πάψει πια σήμερα να θεωρούνται, ως 'άνθρωποι των γραμμάτων', 'άνθρωποι του γραφείου', 'καλαμαράδες' επί το ελληνικότερον ή 'ασπρογιακάδες' επί το αγγλοσαξωνικότερον. Αυτοί που σε προηγούμενες εποχές ονομάζαμε 'μεροκαματιάρηδες' σήμερα έγιναν άκρως εξειδικευμένοι 'μισθωτοί', που δεν έχουν καμιά σχέση με τους ανιδίκευτους εργάτες των αρχών του αιώνα μας. Σε μια αγγελία του Γραφείου Εργασίας του Ελληνικού Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, διαβάζουμε: "ΖΗΤΟΥΝΤΑΙ ΜΙΣΘΩΤΟΙ: Ηλεκτρολόγοι βιομηχανίας. Τεχνικοί με γνώσεις στις μεταλλοκατασκευές. Ηλεκτρονικοί, ηλεκτρολόγοι. Μηχανοτεχνίτες ψιλών ελασμάτων. Εργοδηγοί. Χημικοί. Υπεύθυνοι κοιτηρίου σε βιομηχανίες πλεκτών. Τεχνίτες συσκευαστικών μηχανών. Γραμματείς με άριστη γνώση Αγγλικών, Αραβικών, Telex και γραφομηχανής. Σχεδιαστές κασέρμοκετών. Κοπέλα με δημοσιογραφικές ικανότητες για την επιμέλεια ύλης παιδικών περιοδικών. Ηλεκτροσυγκολλητές με πείρα αργκών για ανοξείδωτα. Χειριστές κεντηστικών μηχανών. Υαλουργοί-Φανοποιοί Γαζώτριες. Διπλωματούχες νοσοκόμες και μαίες. Προγέστριες ή καλαμοταγκούδες. Κλώστριες. Συντηρητές πομπινουάρ". (*Τα Νέα*, 25 Φεβρουαρίου 1984).

39. Max Weber, "Bureaucracy", στο Gerth H.H. and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London, Routledge and Kegan Paul, 1977, σ. 51.

40. Βλέπε, T. Burns and Stalker, *The Management of Innovation*, London, Tavistock Publications, 1961.

41. Κορνήλιος Καστοριάδης, "Σκέψεις Πάνω στην Ανάπτυξη και την Ορθολογικότητα", στο L. Bianco et al., *Υπάρχει Σοσιαλιστικό Μοντέλο Ανάπτυξης*. Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 20.

42. Joachim Hirsch, "Θεωρητικές Παρατηρήσεις Πάνω στο Αστικό Κράτος και στην Κρίση του", στο Νίκος Πουλιαντζάς (διεύθυνση), *Η Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης (χ.χ) σ. 102.

43. Peter L. Berger, Brigitte Berger and Hansfried Kellner, *The Homeless Mind*, Middlesex, Penguin, 1981, σ. 60.

44. Στο ίδιο, σ. 61.

45. Βλέπε, Steven Cotgrove, "Alienation and Automation", *British Journal of Sociology*, Vol.61. XXIII, No. 4, σσ. 445 και 448.

46. Elliot Jaques, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 190.

47. Βλέπε για παράδειγμα, Karl Renner, *Wandlungen der Modernen Gesellschaft: zwei Abhandlungen über die Probleme der Machuriegszeit, Vienna*, 1953. Επίσης, Reinhurt Bendlix, *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*, Wiley, 1956.

48. C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford University Press, 1951, σ. 297. Βλέπε επίσης του ίδιου, *The New Men in Power*, New York, 1954 και ακόμη του ίδιου, *The Power Elite*, Oxford University Press, 1956 (μεταφρασμένο στα ελληνικά ως, *Αριστοκρατία της Εξουσίας στις Η.Π.Α.*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1991.)

49. Theodor Greiger, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel, Cologne and Hagen*, 1949, σ. 167. Μια τρίτη άποψη υποστηρίζει ότι η 'νέα μεσαία τάξη' πρόκειται στο μέλλον να αντικαταστήσει την 'άρχουσα τάξη'. Αλλά από τη στιγμή που δεχόμαστε την ύπαρξη της μεσαίας τάξης, ταυτόχρονα παραδεχόμαστε ότι υπάρχει και μια τάξη πάνω απ' αυτή. Από τη στιγμή όμως που η μεσαία τάξη γίνεται άρχουσα τάξη, παύει να είναι μεσαία.

50. Στο ίδιο, σ. 111.

51. Βλέπε, "Εισήγηση" των κοινωνικών επιστημών στη βρετανική ερευνητική επιτροπή των βιομηχανικών σχέσεων, *Research Needs in Work Organization*, Ιούλιος 1978, σ. 23.

52. Βλέπε για παράδειγμα, Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Boston, 1964, σ. 19-55 και Γιάννη Λάμψα, *Η Ελληνική Νομενκλατούρα*, Αθήνα, Ροές, 1984, σ. 461.

53. C. Wright Mills and Hans H. Gerth, "A Marx for the Managers", στο Irving Louis Horowitz (ed.), *Power, Politics and People*, Oxford, Oxford University Press, (χ.χ) σ. 65.

54. Jacques Ellul, *The Political Illusion*, New York, Vintage Books, 1972, σ. 143.

55. Elliot Jacques, *A. General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 52.

56. C. Dellash, *Science Administrations*, Dalloz, 1972, σ.32, όπως αναφέρεται από τον Michel Maille, όπ. παρ., σ. 311.

57. Elliot Jacques , όπ. παρ., σ.49.

58. Βλέπε, Νίκος Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, σ. 340. Προσδιορισμοί και χαρακτηριστικά αυτού του είδους κάνουν τις γραφειοκρατικές οργανώσεις στις ΗΠΑ και αυτές στην πρώην Σοβιετική Ένωση να μοιάζουν μεταξύ τους τόσο, ώστε να κάνουν μερικούς, παρά τις χίλιες διαφορές των δύο συστημάτων, να διερωτώνται, μήπως θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε τη διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατικές και ολοκληρωτικές μορφές διακυβέρνησης και να συγκεντρώσουμε την προσοχή στις διάφορες μορφές πάλης και ελέγχου που είναι πιθανόν να παραχθούν και στις δυο αυτές κοινωνίες, σαν αποτέλεσμα των γραφειοκρατικών δομών διοίκησης. (Anthony M.Orum, *Introduction to Political Sociology*, Englewood Cliff, 1978, σ. 121). Όπως αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης ένα μέρος του προβληματισμού που αναπτύσσεται στις σελίδες του παρόντος κειμένου έχουν αφητηρία παρόμοιες σκέψεις.

59. Göran Therbon, *What Does The Ruling Class Do When It Rules?*, London, Verso, 1980, σ. 66.

Ο Foucault για την εξουσία: Περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων, της εννοιολογικής ανάπτυξής της, καθώς και συστηματική ομαδοποίηση των κριτικών της

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Η έννοια της εξουσίας, όπως εκδηλώνεται στη σκέψη του Γάλλου στοχαστή Μισέλ Φουκώ, αποκτά ένα διευρυμένο επιστημονικό νόημα, το οποίο έδωσε γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση πλήθους μελετών και κριτικών αναλύσεων. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί την περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων της, ακολουθώντας τη θεωρητική ανάπτυξη και ολοκλήρωσή της στα κύρια έργα Επιτήρηση και Τιμωρία και Ιστορία της Σεξουαλικότητας και τέλος τη συστηματική ομαδοποίηση των κυριότερων κριτικών, που μέχρι σήμερα ασκήθηκαν σ' αυτήν.

Εισαγωγή

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση της πολιτικής εξουσίας στο έργο ενός από τους σημαντικότερους διανοητές της εποχής μας του Μισέλ Φουκώ.

Στο πρώτο τμήμα εξετάζονται τα ουσιωδέστερα στοιχεία της «γενεαλογίας», ως μεθόδου ανάλυσης που επιδιώκει την κατανόηση των σχέσεων εξουσίας μέσα από τη μελέτη των δομών τους,

* Διδάκτωρ φιλοσοφίας.

μέσα δηλαδή από εκείνα τα σταθερά υπερϊστορικά δεδομένα, που επέτρεψαν την οικοδόμηση ενός συγκεκριμένου μοντέλου εξουσίας από το 19ο αιώνα και μετά. Ο στρουκτουραλισμός, ως μεθοδολογικό σύστημα που δίδει προτεραιότητα στη δομή, παραμερίζοντας τον πρωταγωνιστικό ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα, διατρέχει το σύνολο σχεδόν της σκέψης του στοχαστή.

Στο δεύτερο τμήμα παρουσιάζονται πέντε κομβικά σημεία-προτάσεις για την ανάλυση της εξουσίας που προτείνει ο Φουκώ. Μέσα από την χρήση τους θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε τις διαφοροποιήσεις του στοχαστή από παραπλήσιες θεωρητικές προσεγγίσεις και να αποσαφηνίσουμε το σύνολο του περιεχομένου της έννοιας στο έργο του.

Στο τρίτο μέρος, περιγράφουμε εκ του σύνεγγυς, όλη τη θεωρητική διακύμανση της εξουσίας, από το βιβλίο *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μέχρι την *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*. Από την εννοιολογική ανάπτυξη της «πειθαρχικής εξουσίας» μέχρι την απόληξή της στη λεγόμενη «βιο-εξουσία», υφίσταται ένα ευρύτερο φάσμα προβληματικής και λεπτομερών αναλύσεων, το οποίο και θα εξετασθεί.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος αντιπαραθέτουμε με μορφή συστηματικά ομαδοποιημένη, τον κύριο όγκο των κριτικών αναλύσεων στο φουκωικό έργο, ώστε ο αναγνώστης να σχηματίσει μιαν όσο το δυνατόν ευρύτερη άποψη για την διεξαχθείσα επιστημονική συζήτηση που αφορά το έργο του φιλοσόφου.

I. Η «γενεαλογία» ως μέθοδος ανάλυσης της έννοιας εξουσίας

Η συστηματική ανάπτυξη της φουκωικής «εξουσίας» αρχίζει το 1970. Διάρκει και σταδιακά ολοκληρώνεται μέχρι τον πρώιμο θάνατο του διανοητή το 1984. Σε πολυάριθμα άρθρα, συνεντεύξεις και κύρια στα κλασικά έργα *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής και Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, περιγράφονται ενδελεχώς τα κύρια χαρακτηριστικά της έννοιας.

Το μεθοδολογικό εφελτήριο της ανάλυσης αποτελεί η «γενεαλογία», ως κανονιστικό πρότυπο στην αξιολογική επαναδιαπραγμάτευση της εξουσίας, δια μέσου της πολιτικής συνδέσεώς της με τη «γνώση» και την αδιάρρηκτη σχέση των δύο εννοιών μεταξύ τους. Ο όρος «γενεαλογία», δανεισμένος από το Νίτσε, υπο-

δηλώνει την προεξοφλητικά οξυδερκή ματιά του Φουκώ, η οποία θα στραφεί με λεπτομερειακό τρόπο στην εξέταση των σύγχρονων θεσμών εξουσίας και των ανθρωπιστικών επιστημών που συνδέονται μ' αυτούς¹.

Τη γενεαλογία, όπως αναπτύσσεται στο έργο του Φουκώ, χαρακτηρίζουν οι ακόλουθες πέντε καταστατικές αρχές:

α) Η κατεύθυνσή της ενάντια στο υποκείμενο, νοούμενο ως προεξάρχοντα παράγοντα καταγραφής της ενίοτε συνειδησιακά ώριμης ιστορικής μνήμης και παράδοσης². Η γενεαλογική ιστορία δεν εκλαμβάνει την ανθρώπινη υπόσταση ως τον κυρίαρχο παράγοντα του σχηματισμού των ιστορικών γεγονότων. Το υποκείμενο νοείται πολύ περισσότερο ως φόρμα, η οποία αυτοπροσδιορίζεται κατά τρόπο δογματικό και μη αναγώγιμο, αφού συμπυκνώνει ταυτολογικά στην ίδια συνθήκη και τη ratio ως εκκοσμηκευμένη συνείδηση, αλλά και τους κανόνες-θεσμούς, οι οποίοι τη διατρέχουν³.

Κατά τον τρόπο αυτό, η γενεαλογία ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο για τις σχέσεις εξουσίας και την αδιαμεσολάβητη ορθολογικότητα που τις χαρακτηρίζει, η οποία δεν προϋποθέτει την ύπαρξη υποκειμένου κατ' αναγκαίο λόγο⁴. Αποτελεί από μόνη της το δομικό υλικό ανάλυσης, που κείται πέραν της παρουσίας και της ενεργούς συμμετοχής του υποκειμένου, ως πρωταγωνιστή στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της εξουσίας.

β) Η αντιουμανιστική κατεύθυνσή της, συνακόλουθη της προϊούσης αντιυποκειμενικής, ως θεμελιακής αρχής του έργου του. Υπό τον όρο ουμανισμό ο Φουκώ κατανοεί την ατέλειωτη αλυσίδα λόγων, που εγκλωβίζει το δυτικό άνθρωπο σε μια και μόνη μονοσήμαντη αξίωση: Την αξίωση για κτήση και άσκηση της εξουσίας, ακόμη και γι' αυτόν που προσωρινά δεν την ασκεί, αλλά που δεν παύει να συνιστά, τον εν δυνάμει φορέα, σε μελλοντική διαδοχή της⁵.

Καθήκον του διανοούμενου θα ήταν κατά το Φουκώ, η προσπάθεια κλονισμού των θεσμών και της συνείδησης, έτσι όπως η θεωρία του υποκειμένου τις παραδίδει ως θεωρητικές κατασκευές, οι οποίες συντείνουν στην υπερδιόγκωση του εγώ, που διαρκώς επιθυμεί να αποκτήσει εξουσία. Ο Ουμανισμός δηλαδή, θέλει να μετασχηματίσει το ιδεολογικό σύστημα δίχως όμως ν' ακουμπήσει στον ευαίσθητο χώρο των θεσμών⁶. Δίχως να εξασφαλίσει τις αναγκαίες προϋποθέσεις, που θα υποσκάψουν τα θεμέλια του συστήματος, αναλώνεται σε μian ατελεύτητη παραγωγή καινούργιων λόγων (discours), οι οποίοι αντί να κλονίσουν, καταλήγουν να ενισχύουν τη λειτουργία της πολιτικής εξουσίας, εμπλουτίζο-

ντάς τη με νέα στοιχεία, που καθίστανται ελεγχόμενα, υπό την έμμεση έστω συγκατάθεσή της.

Αξιοσημείωτη για τη σκέψη του στοχαστή αποτελεί η κατάταξη του μαρξισμού ως ιδεολογικό κίνημα στο πλαίσιο της ουμανιστικής παράδοσης. Κατά τη γνώμη του, συνιστώντας κι αυτός μian ουμανιστική παραλλαγή της βασικής υποκειμενικής θεωρίας, θεμελιώνει με μεγαλοφυή τρόπο μια σταθερά αναπαραγόμενη σειρά λόγων επί λόγων, η οποία βασίζεται αντικειμενικά στην εσχολογία και στο θετικισμό του, ως παράγοντες της θεωρητικής διαμόρφωσής του⁷. Δίχως όμως την ανατροπή του συνειδησιακού προτύπου, όπως αποκρυσταλλώνεται στη θεωρία του υποκειμένου, ο μαρξισμός κατευθύνεται στην ομοταγή πορεία του ουμανισμού, δηλαδή στη νιτσεική επιθυμία του κυριαρχείν, αγόμενος έτσι στην παγίδα της κυρίαρχης ιδεολογίας, τουλάχιστον ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα του.

γ) Ο αντιεπιστημονικός χαρακτήρας της γενεαλογίας αποτελεί την emphaticή αντιπαράθεση του φιλοσόφου, απέναντι σε αναλύσεις της εξουσίας με θετικιστικό περιεχόμενο⁸. Ο γενεαλόγος περισσότερο από το ν' αναλύει, διαγιγνώσκει σχέσεις, ανασύρει τους τοπικούς λόγους και επικεντρώνει την αξιολόγηση των δεδομένων του στο δίπολο εξουσία-γνώση. Αρνείται την πιθανότητα μιας αντικειμενικής γνώσης και όταν κατηγορείται για μεθοδολογικό αναρχισμό στην επιλογή των δεδομένων του, προβάλλει με περιπαυκτικό τρόπο την αισθητική αναγκαιότητα μιας διαρκούς αλλαγής των χρονικά προηγούμενων επιστημονικών θέσεων του, γνωματεύοντας ταυτόχρονα ότι οι καινούργιες, έστω και ως αισθητικές εμπειρίες, δημιουργούν την ψευδαίσθηση της ανακάλυψης ενός ελιξηρίου, που διασφαλίζει τη διαρκή επιστημονική νεότητα⁹.

δ) Η εννόηση της γενεαλογίας ως «φόρμα» της Ιστορίας, η οποία συνδέεται κατ' ευθείαν με το δίπολο εξουσία-γνώση¹⁰. Χαρακτηρίζοντας τη γενεαλογία ως φόρμα, ο Φουκώ ουσιαστικά επιλέγει το δογματικό πλαίσιο μιας ad hoc ανάλυσης, η οποία συμπυκνώνει το ιστορικό δρώμενο σ' έναν και μόνον ιστορικό χρόνο, αυτόν του παρόντος. Η ιστορία είναι μάλιστα κατ' αναγκαστικό τρόπο ενεστωτική, διότι επιθυμεί να περιγράψει την κοινωνική πρακτική, όπως αυτή ασκείται στο σύμπλεγμα της εξουσίας-γνώσης, μέσα από τη συγκεκριμένη κάθε φορά διαμόρφωσή του¹¹. Καθήκον του γενεαλόγου συνιστά η καταμέτρηση όλων εκείνων των γνώσεων, των λόγων, των πεδίων εξουσίας και των τοπικών εξειδικεύσεών τους, οι οποίες στη θέση μιας αφαιρετικά «σφαιρι-

κής» ιστορίας, αναδεικνύουν μια «γενική» ιστορία, εντός της οποίας τυγχάνουν εμπειριστατωμένης αναλύσεως, όλες οι επί μέρους πρακτικές και το παιχνίδι των συσχετισμών της εξουσίας¹².

Ως «φόρμα» της ιστορίας, η γενεαλογία εκφεύγει της ανάγκης αναφοράς της σ' ένα υπερβατικό υποκείμενο, το οποίο συμπρωταγωνιστεί στο σχηματισμό των σχέσεων εξουσίας. Η συμβολή της περιορίζεται έτσι στην κριτική ανάλυση της καθαυτής εξουσίας ως στρατηγήματος, εξοστρακίζοντας τη δυναμική παρουσία του ανθρώπου, η οποία θα μπορούσε να παράσχει μια πιο σαφή εξήγηση, για τους λόγους που οδήγησαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης πειθαρχικής κοινωνίας.

ε) Η αντιμαρξιστική προσέγγιση συνιστά την τελευταία καταστατική αρχή της φουκωικής γενεαλογίας. Όπως ήδη προείπαμε, στην υπό στοιχείο β) ανάλυση της αντιουμανιστικής κατεύθυνσης της γενεαλογίας, ο Φουκώ αντιμετωπίζει το μαρξισμό, όχι ως μια νέα ανατρεπτική προοπτική απέναντι στην ουμανιστική παράδοση, αλλά αντίθετα ως μιαν ανανέωση της φιλελεύθερης ιδεολογίας περί καθολικής ισχύος του υποκειμένου, η οποία δεν παρέχει τη δυνατότητα εμβάθυνσης σε περαιτέρω νεοπαγή, θεωρητικά ζητήματα που προέκυψαν μετά το τέλος της σταλινικής περιόδου. Πολύ περισσότερο αναπαράγει την ιδεολογική φλυαρία μιας ατελείτητης σειράς λόγων του κρατούντος συστήματος.

Πέραν όμως των θεωρητικών αμφιβολιών του, ο Φουκώ δυσανασχετεί απέναντι στο μαρξισμό και σε πρακτικό επίπεδο. Για το συγγραφέα παραμένουν αναπάντητα κρίσιμα ζητήματα, όπως ο αμφιλεγόμενος πολιτικός ρόλος της ιατρικής και τα συμπεράσματα της ψυχιατρικής, ως φορέων ιδεολογικής άσκησης της εξουσίας στα ανατολικά καθεστώτα της μετασταλινικής περιόδου. Θέματα-ταμπού, τουλάχιστον για τους κομμουνιστές της χώρας του¹³. Αρνούμενος το μαρξισμό ως βιωμένη εμπειρία, οδηγείται τελικώς στην άρνηση της «διαλεκτικής», αφού κατά τη γνώμη του είναι αυτή ο θεωρητικός υπεύθυνος τέτοιων αναλύσεων, οι οποίες εδράζονται σε ολιστικές αναφορές, όπως «εργατική τάξη», «παραγωγικό φαινόμενο», «τρόποι παραγωγής»¹⁴. Στη θέση της διαλεκτικής εισχωρεί η γενεαλογία, την οποία σε αντίθεση με το μαρξισμό, θεωρεί ως μόνη ενδεδειγμένη για τη μικροσκοπική ανάλυση της εξουσίας στους τοπικούς χώρους, όπου πράγματι η τελευταία ασκείται και στρατηγικά αναπτύσσεται.

II. Οι πέντε κεντρικές προτάσεις του Φουκώ για την ανάλυση της εξουσίας

Περιγράψαμε στο πρώτο τμήμα της παρούσας εργασίας τη γενεαλογία, ως την επιλεγμένη από το Φουκώ, ιστορική μέθοδο ανάλυσης της πολιτικής εξουσίας. Πριν προχωρήσουμε στην ειδικότερη εξέταση της έννοιας, όπως παρουσιάζεται στα έργα του *Επιτήρηση και Τιμωρία* και *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* θα παρουσιάσουμε τις πέντε προτάσεις του για την εξουσία, οι οποίες στο επίπεδο του γενικότερου πολιτικού προβληματισμού του, υποβοηθούν στην κατανόηση του συνολικού έργου του.

(1) Πρώτο κομβικό σημείο της φουκωικής σκέψης αποτελεί η αποσύνδεση της εξουσίας από την αντίληψη που τη θέλει ως κάτι δεδομένο ή εναλλάξιμο. Η εξουσία είναι αντίθετα κάτι, το οποίο συνέχεια εξασκείται και ενυπάρχει μέσω της συνεχούς δράσης της, στους πολυάριθμους θεσμούς και στις καθημερινές πρακτικές, οι οποίες τη διαμορφώνουν υλικά¹⁵.

Η εξουσία είναι κατά τον τρόπο αυτό παντού: «Ce n' est pas qu' il englobe tout, c' est qu' il vient de partout»¹⁶. Οι σχέσεις εξουσίας είναι προπάντων σχέσεις παραγωγής λόγου, διότι ο κεντρικός πυρήνας της εξουσίας εξυφαίνει και εγγυάται τη διαρκή ροή λόγων, επιθυμιών και γνώσης. Ο μηχανισμός της εξουσίας έχει πρωταρχικά θετικό περιεχόμενο και δευτερευόντως κατασταλατικό.

Η ανάλυση αυτή οδηγεί συνακόλουθα στα εξής συμπεράσματα:

α) Η εξουσία δεν κατανοείται πλέον ως κατασταλατικός μηχανισμός, κάτι που στην αντίληψη του Φουκώ είναι ένα απλοϊκό νομικίστικο μοντέλο, επειδή συνταυτίζει το δίκαιο, αποκλειστικά με την αποθετική λειτουργία της¹⁷. Η νομικίστικη ιδέα της εξουσίας που την ενσωματώνει στο δίκαιο, αγνοεί τη στρατηγική πολυσχιδία της εξουσίας και τους πολύμορφους μηχανισμούς κίνησής της, μέσα στους οποίους υποστασιοποιείται¹⁸.

β) Περαιτέρω η ανάλυση απορρίπτει την κλασική μαρξιστική σύνδεση της εξουσίας με τους συγκεκριμένους κάθε φορά τρόπους παραγωγής, οι οποίοι της προσδίδουν το περιεχόμενό της¹⁹. Ο Φουκώ αρνείται τόσο την εξουσία, νοούμενη ως είδος επανάληψης και πολλαπλασιασμού ενός όποιου μοντέλου παραγωγής, όσο και την εμμενή στο μαρξισμό ιδεολογική αντίληψη, που την αντιμετωπίζει ως όργανο στα χέρια της μιας και μόνης κυ-

ρίαρχης τάξης. Κανένα άτομο, καμία τάξη δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την εξουσία. Επειδή όλοι πολεμούν εναντίον όλων και επειδή πυρηνικά, μέσα στο ίδιο το άτομο υπάρχει κάτι που πολεμά τον εαυτό του, η εξουσία ενυπάρχει σε όλο το κοινωνικό σώμα, δίκην ενός γενεαλογικού δέντρου, του οποίου τα κλαδιά αναπαράγονται σταθερά, ένα πλήθος νέων εξουσιών, που διατρέχουν ψυχικά, σωματικά και υλικά όλα τα άτομα κατ' ιδίαν και όλες τις πολιτικο-οικονομικές τάξεις²⁰.

γ) Η ενσωμάτωση της εξουσίας στο σύνολο του κοινωνικού σώματος έχει ως λογικό επακόλουθο ότι όπου υπάρχουν σχέσεις εξουσίας, υπάρχουν αναγκαστικά και οι εστίες αντίστασής τους²¹. Η δυνατότητα αντίστασης δεν αναφέρεται σε κάποιον αγώνα υποκειμένων, επειδή η ίδια η εξουσία νοείται έξω από τη λογική κάποιου φορέα άσκησής της²². Είναι κύρια η δυνατότητα ενός λόγου, αναλογικά με τη δυναμική εξουσίας που ενσωματώνει, να κατισχύσει στο στρατηγικό πεδίο των υπολοίπων λόγων, αναπαράγοντας ένα καινούριο discours στη θέση των παλαιών. Έτσι η εξουσία αναπαράγεται μέσω της κινητικότητας και αστάθειας των λόγων της, αποκτώντας τη φόρμα ενός στρατηγικού μοντέλου, ενόσω οι σχέσεις εξουσίας παραμένουν κινητικές και με διαρκή την τάση πολλαπλασιασμού τους.

(2) Δεύτερο κομβικό σημείο της ανάλυσης είναι ο παραμερισμός του ερωτήματος, «ποιος είναι ο κάτοχος της εξουσίας» ή «ποιος επιθυμεί να την κατέχει». Η διαπραγμάτευση της εξουσίας στο Φουκώ αγνοεί την κεντρική κρατική «ψυχή» του χομπσιανού «Λεβιάθαν». Η έννοιά της δεν προσδιορίζεται σε σχέση με την αγάπη προς τον αφέντη, δεν προστρέχει στη βοήθεια της ψυχανάλυσης και της λιμπιντικής καταγραφής, διότι και αυτή όπως και ο μαρξισμός, οδηγεί στην υποκειμενικοποίηση της εξουσίας, προτάσσοντας στο μεθοδολογικό ορίζοντά της την παρουσία ενός ενεργού ατόμου²³.

(3) Τρίτο κομβικό σημείο αποτελεί η τοποθέτηση του υποκειμένου απέναντι στους μηχανισμούς της εξουσίας. Η εξουσία δε χρησιμοποιείται από τα υποκείμενα, όμως αποσαφηνίζεται ότι διαπερνά το σώμα και τη ψυχή τους, μέχρι την τελευταία βαθμίδα. Το υποκείμενο δεν είναι το vis-a-vis της εξουσίας, είναι όμως η επίδραση και το αποτέλεσμα της. Υφίσταται δηλαδή δια των πρακτικών εξάσκησής της και εξαιτίας της σύνδεσής του μ' αυτές, όχι ανεξάρτητα απ' αυτήν, ως μian ισχυρή, οικουμενική μορφή²⁴.

Η παρατήρηση αυτή έχει άμεση σχέση με τη δομή των μηχανισμών εξουσίας, το περιεχόμενο των οποίων διαθλάται σ' ένα δί-

χτυ ετερογενών και πολυπληθών στοιχείων, τα οποία με τη σειρά τους δεν προϋποθέτουν υποχρεωτικά ένα οικουμενικό υποκείμενο, ως ζώσα παρουσία. Ο τόπος γεννήσεώς τους είναι η καθημερινή ζωή του υποκειμένου, οι καθημερινές κινήσεις και αντιδράσεις του.

(4) Το τέταρτο κομβικό σημείο αφορά στον τρόπο διάρθρωσης των μηχανισμών εξουσίας. Κατά το Φουκώ, η εξουσία αναπτύσσεται από τα κάτω προς τα πάνω²⁵. Κύριο στόχο της ανάλυσης αποτελεί η εξέταση των μικρομηχανισμών της εξουσίας, καθώς και οι τεχνικές που διέπουν την εξάσκησή τους. Μέσω της κατανόησης της υφής των μηχανισμών αυτών δύναται τελικώς ο αναγνώστης ν' αντιληφθεί τη διαδρομή που αυτοί ακολουθούν, ώστε να παγιωθούν σε «γενικότερες» εξουσίες-θεσμούς.

Η εξουσία συνεπώς, δεν εξασκείται από τον κυρίαρχο κρατικό μηχανισμό και τους θεσμούς που τον αντιπροσωπεύουν, προς τα κάτω, στις εξουσιαζόμενες τάξεις, αλλά αντίστροφα. Οι σχέσεις εξουσίας συμπιλούν ένα ατέλειωτο δίκτυο, το οποίο αρχίζει από τις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές: Οι οικογενειακές σχέσεις, οι σχέσεις μέσα στο σύστημα εκπαίδευσης, η σεξουαλικότητα, είναι οι αρχικές σχέσεις εξουσίας, που θα γίνουν τότε και μόνο τότε κυρίαρχες, όταν ένα άτομο ή μια κοινωνική τάξη επιτύχει το μπλοκάρισμα και τη θεσμική αποκρυστάλλωσή τους, διαμέσου οικονομικών, πολιτικών ή στρατιωτικών μεθόδων επιβολής²⁶.

Η «ανοδική» μέθοδος ανάλυσης της εξουσίας οδηγεί στην κρίσιμη αποσαφήνιση της διαφοράς μεταξύ δύο βασικών εννοιών των οποίων μετέρχεται ο συγγραφέας, δηλαδή των «σχέσεων εξουσίας» και των «καταστάσεων κυριαρχίας». Οι σχέσεις εξουσίας συνιστούν το στρατηγικό πεδίο της κοινωνικής εμπειρίας και πρακτικής, εντός του οποίου εξασφαλίζεται η αδιάκοπη λειτουργία της εξουσίας. Οι καταστάσεις κυριαρχίας αποτελούν αντίθετα την εκάστοτε θεσμική συμπύκνωση των σχέσεων εξουσίας, επειδή είναι αυτές που όπως ήδη αναφέραμε μπλοκάρουν τις τελευταίες. Οι θεσμοί αποτυπώνονται, σ' αντίθεση με την ατέλειωτη παραγωγή (discours) των σχέσεων εξουσίας, ως φόρμες των καταστάσεων κυριαρχίας, ως «το κοινωνικό που δε διαλογίζεται», επειδή μπορούν να λειτουργήσουν κατά τρόπο αδιαπραγμάτευτο, μόνο ως σύστημα καταπίεσης²⁷.

(5) Η πέμπτη μεθοδολογική πρόταση της ανάλυσης συνδέει κάθε μορφή άσκησης εξουσίας με αντίστοιχες εστίες παραγωγής γνώσης. Η κεντρική σημασία της παραγωγής γνώσης στην πολιτι-

κή φιλοσοφία του Φουκώ υποκαθιστά ουσιαστικά την παραδοσιακή έννοια της ιδεολογίας, ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης της εξουσίας²⁸. Η άσκηση της εξουσίας επιτυγχάνεται μέσω της παραγωγής γνώσης, των μεθόδων επιτήρησης και των τεχνικών που χρησιμοποιεί, οι οποίες όμως δεν αποτελούν ιδεολογικές κατασκευές. Το διάγραμμα «εξουσία-γνώση» περιγράφει την εξουσία, όχι ως ιδεολογική έννοια, αλλά ως θεσμική συμπύκνωση των σχέσεων της²⁹.

Κάθε περιοχή άσκησης της εξουσίας είναι ταυτόχρονα ένας τόπος σχηματισμού γνώσης. Η «αλήθεια» της γνώσης δε βρίσκεται έξω από την εξουσία, αντίθετα είναι αδιανόητη δίχως αυτήν³⁰. Κάθε κοινωνικός σχηματισμός έχει το δικό του βασίλειο αλήθειας και γνώσης, εντός του οποίου παράγονται οι πολυπληθείς τύποι λόγων (discours).

Συνακόλουθος της ανάλυσης, ο ρόλος των διανοούμενων είναι συνδεδεμένος με τη γνώση και την αλήθεια που αυτή παράγει. Οι διανοούμενοι δε θα πρέπει να μάχονται για την αλλαγή του ανθρώπινου συνειδητού, αλλά για την κατασκευή μιας νέας πολιτικής «αλήθειας». Ο μετασχηματισμός του πολιτικού, οικονομικού και θεσμικού συστήματος ισοδυναμεί με το μετασχηματισμό της παραγωγής αλήθειας, δίχως σύνδεση με το υποκείμενο που την εκφράζει³¹. Το ανθρώπινο είναι, η υλικότητα της παρουσίας του, δε δημιουργεί όπως ήδη αναφέραμε τις τεχνικές εξουσίας, αποτελεί απλά το αποτέλεσμα της άσκησής τους.

III. Από την πειθαρχική εξουσία στη βιοεξουσία.

Ανάλυση των έργων: Επιτήρηση και Τιμωρία.

*Η γέννηση της φυλακής και
Ιστορία της σεξουαλικότητας*

(A) Η συστηματικότερη περιγραφή της σχέσης «εξουσία- γνώση» βρίσκεται στο βιβλίο του Φουκώ, *Επιτήρηση και Τιμωρία*. Για πρώτη φορά καταδεικνύεται πως η εξουσία ως στρατηγική μορφή εκδίπλωσης των σχέσεων της συνδέεται άμεσα με την κοινωνία. Η ανάλυση αντιλαμβάνεται την εξουσία, ως το συνολικό αποτέλεσμα των στρατηγικών της θέσεων, έτσι όπως αυτές ενεργοποιούνται από τα συστήματα και τους θεσμούς³². Οι μέθοδοι ποινικής

δίωξης και καταστολής δεν είναι οι μονοσήμαντες πρακτικές των κανόνων δικαίου, αλλά οι συγκεκριμένες τεχνικές, που σ' ένα ευρύτερο πεδίο εξειδικεύουν την εξουσία.

Το βιβλίο δε στοχεύει στην απλή ιστορική καταγραφή του χρονικού περάσματος από τις παλαιές μεθόδους τιμωρίας, όπως ο μαρτυρικός θάνατος και οι βαριές σωματικές ποινές που υφίσταντο μέχρι το τέλος της κλασικής εποχής, στις «μοντέρνες» κοινωνικοποιημένες μορφές τιμώρησης από την αρχή του 19ου κι εντεύθεν, προεξαρχούσης της φυλάκισης. Δίχως ν' αποφεύγει την ενδελεχή ιστορική μελέτη, μέσα από μια εντυπωσιακή για τον όγκο της συλλογή στοιχείων, ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του σ' εκείνες τις τεχνικές εξουσίας, που «ομαλοποίησαν» τη ζωή του δυτικού ανθρώπου εγκαθιδρύοντας ένα πολύπλοκο καθεστώς εκφοβισμού του. Το ζητούμενο είναι η ανάδειξη των μεθόδων καταπίεσης που ασκήθηκαν, ώστε τα υποκείμενα να καταστούν τελικώς υποχείρια της πολιτικής εξουσίας.

Για τη μελέτη αυτών των μεθόδων ο Φουκώ ανατέμνει το θεσμό της φυλακής, έτσι όπως αναπτύχθηκε από τη γαλλική επανάσταση και μετά. Επισημαίνοντας ότι η φυλακή, ως γενικευμένος θεσμός ποινικής καταστολής συνάντησε την ισχυρή κριτική των διαφωτιστών, προσπαθεί κατόπιν να εξηγήσει πώς κατόρθωσε, παρ' όλες τις αδυναμίες του να επιζήσει και να καταλήξει να θεωρείται ως ο πλέον αυτονόητος και αξιόπιστος μηχανισμός της κρατικής επιτήρησης³³.

Η λέξη κλειδί που διατρέχει το βιβλίο είναι η λέξη «πειθαρχία» (Disziplin)³⁴. Η πειθαρχία εκφράζει το σύνολο των τεχνικών με τις οποίες η εξουσία ασκείται. Δεν έχει να κάνει ούτε μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, ούτε περιορίζεται σ' ένα προνομιακά επιλεγμένο κέντρο εξουσίας. Κατοικοεδρεύει στην ψυχή και το σώμα των ανθρώπων, μετατρέποντας τη ζωή και το χρόνο τους σε εργασιακή δύναμη. Επειδή όμως η εργασιακή δύναμη συνιστά το *sine qua non* στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η πειθαρχία συγχρονίζεται με τον καπιταλισμό, ως προϋπόθεση διαρκούς και απρόσκοπτης λειτουργίας του.

Η πειθαρχία είναι το μεθοδολογικό πρότερο του Φουκώ για την ανάλυση της εξουσίας. Εκτός του ότι διασφαλίζει την παραγωγή σειράς θετικότητων, μέσω του τεχνολογικού τρόπου λειτουργίας της εξουσίας, η οποία ανευρίσκει συνεχώς καινούριες τακτικές και στρατηγικές, παράγει και ένα σταθερό δυναμικό αντίστασης κατά της εξουσίας, που εν κατακλείδι τη διαιωνίζει: Όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει πάντα στον αντίποδά της εστία αντίστασης.

Οι σχέσεις εξουσίας ενυπάρχουν σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς ή τάξεις που διέπονται από τη δική τους «λογική», πέραν των υποκειμένων εντός των οποίων ενσωματώνονται. Πλήθος μεθόδων χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση της πειθαρχικής κοινωνίας: Στα μοναστήρια, στο στρατό, στις φάμπρικες, στα σχολεία, στις φυλακές, στα ψυχιατρεία βρίσκουν τους ιδεώδεις τρόπους ανάπτυξής τους. Δια μέσου του ελέγχου της καθημερινής πρακτικής – χρονικά πλάνα και χρονικό καταμερισμό της ζωής, εξαντλητική χρησιμοποίηση του σώματος και του πνεύματος –, δια μέσου της οργάνωσης και της ανάπτυξης της ανθρώπινης δύναμης – ιεραρχική επιτήρηση, ο θεσμός της εξέτασης –, δια μέσου τέλος της εναλλαξιμότητας και διαμερισμού των στοιχείων που συνιστούν την πειθαρχία, αναφύεται στους χώρους αυτούς μια «μικροφυσική» της εξουσίας, σαν ένα σύνολο κανόνων, λειτουργίας και τεχνικών³⁵. Η «μικροφυσική» της εξουσίας προϋποθέτει ότι η εξουσία διαρκώς εξασκείται.

Προϋποθέτει επίσης την αδιάσπαστη σύνδεση της εξουσίας με τη γνώση. Τούτο, διότι κάθε σχέση εξουσίας, μόνο εντός συγκεκριμένου πεδίου γνώσης μπορεί να υποστασιοποιηθεί. Η εξουσία-γνώση αποκτά τη φόρμα ενός διαγράμματος, εντός του οποίου δικτυώνονται οι θέσεις και οι λειτουργίες των δομικών στοιχείων της εξουσίας. Αυτό το διάγραμμα είναι μια αφηρημένη μηχανή προσδιορισμού των εκάστοτε μορφών εμφάνισης της εξουσίας, έτσι όπως οι τελευταίες σχηματίζονται, εντός του ασταθούς και εν ροή ευρισκόμενου πεδίου παραγωγής τους. Οι δυνάμεις εξουσίας εγκαθιδρύουν ένα διαρκές «γίγνεσθαι», ένα *a priori* καθημερινών μικρο-κινήσεων της. Το διάγραμμα είναι ταυτόχρονα ένας «τόπος», αλλά και ένας μη «τόπος», διότι είναι ανήσυχο, διαρκώς μεταβαλλόμενο, ένας τόπος μετασχηματισμών και αλλαγών³⁶.

Στο επίπεδο του ποινικού συστήματος το διάγραμμα εξουσία-γνώση πραγματοποιείται στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του περιφρημου «πανοπτισμού». Ο πανοπτισμός έλκει την καταγωγή του, από το πανοπτικό μοντέλο φυλακής του Jeremy Bentham. Στην περιφέρεια της φυλακής σχεδιάστηκαν ακτινωτά τα κελιά των κρατουμένων. Στη μέση υπάρχει ένας πύργος από τον οποίο μπορεί κανείς, οιαδήποτε στιγμή, δίχως οι φυλακισμένοι να το γνωρίζουν, να εποπτεύσει το χώρο. Έτσι η εξουσία την ίδια στιγμή καθίσταται ορατή, αλλά και απρόβλεπτη. Ορατή διότι ο κρατούμενος έχει διαρκώς μπροστά στα μάτια του τη σιλουέτα ενός πύργου, απρόβλεπτη διότι ποτέ δεν γνωρίζει εάν και από ποιον κάθε στιγμή επιτηρείται³⁷.

Η κύρια επίδραση του πανοπτικού είναι η δημιουργία μιας συνειδητής και σταθερής κατάστασης ορατότητας στον κρατούμενο, η οποία ισχυροποιεί την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας. Είναι πλέον ελάχιστα ενδιαφέρον, το ποιος κατέχει την εξουσία και πώς την ασκεί. Ο κανόνας της εξουσίας, κείται, όχι τόσο στα χέρια ενός προσώπου, όσο στη συγκεντρωτική διευθέτηση των σωμάτων, των επιφανειών και των βλεμμάτων, σε μια μηχανή όπου τα υποκείμενα, εξουσιαζόμενα αλλά και εξουσιαστές είναι αμετάκλητα παγιδευμένα³⁸.

Η δυνατότητα χρήσης του «πανοπτικού» δεν περιορίζεται στο χώρο των φυλακών. Ως πειθαρχικό σύστημα εξάσκησης της εξουσίας μπορεί επίσης να προσφέρει υπηρεσίες στη θεραπεία των αρρώστων, στην εκπαίδευση των μαθητών, στην επιτήρηση των ψυχικά ασθενών, στην εργασιακή ενασχόληση των ζητιάνων και των αλητών, στον ιεραρχικό έλεγχο των εργατών. Εξαπλώνεται σ' όλη την κοινωνία, επιδιώκοντας την «ομαλοποίησή» της, μέσω του δικτυωτού τρόπου άσκησης της εξουσίας (τη λεγόμενη «μικροφυσική» της εξουσίας) και της υποτακτικότητας των υποκειμένων. Σ' αυτήν την πειθαρχική κοινωνία η εξουσία επιτυγχάνει τη μέγιστη τελειοποίησή της, αφού ασκείται από ολοένα λιγότερα πρόσωπα προς ολοένα περισσότερα. Με την πανοπτική μορφή της τρομοκρατεί, δίχως να χρειάζεται κάποιο όργανο βίας που θα την υποδηλώνει. Αρκείται στη διεύρυνση της αρχιτεκτονικής και γεωμετρικής αντίληψης του Bentham, σε διαρκώς περισσότερους κοινωνικούς χώρους, όπου και θα ασκείται, δίχως να γίνεται άμεσα αντιληπτή. Η εξουσία ως ωσει παρούσα στην ψυχή και το σώμα των ανθρώπων δομεί ένα κλειστοφοβικό κοινωνικό όλο, εντός του οποίου όλοι εξουσιάζουν και ταυτόχρονα εξουσιάζονται κατά τρόπο αυτοματοποιημένο κι εντελώς αθόρυβο³⁹.

(B) Στο βιβλίο του *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (τόμος I), ο Φουκώ ανακαλύπτει έναν καινούριο τόπο άσκησης της εξουσίας: Η σεξουαλικότητα και η ατέλευτη παραγωγή λόγων της λαμβάνει τη θέση της πειθαρχημένης, πανοπτικής κοινωνίας. Όπως και στο προηγούμενο βιβλίο του (*Επιτήρηση και Τιμωρία*) έτσι κι εδώ, κύρια πρόθεσή του δεν αποτελεί τόσο η ιστορική μελέτη των σεξουαλικών συνηθειών, όσο ο εννοιολογικός συσχετισμός τους με τους θεσμούς και τους μηχανισμούς εξουσίας⁴⁰. Κεντρική διαπίστωση είναι ότι από το 19ο αιώνα και μετά, η ηδονή δεν αντιπαράτθεται με την εξουσία, αντίθετα οι δύο έννοιες συνενώνονται ολοένα περισσότερο, σχηματίζοντας ένα αδιάσπαστο όλο.

Το γνωστικό πεδίο του διαγράμματος εξουσία-γνώση καταλαμβάνει τώρα η σεξουαλική ομολογία, η οποία αναλύεται στο χώρο

της ψυχανάλυσης και της ψυχιατρικής, ως η διεξοδική και αναγκαστική εξωτερίκευση των ιδιωτικών μυστικών του ατόμου. Η ομολογία είναι ένα «τελετουργικό λόγου», που συνδέεται άμεσα με μια σχέση εξουσίας, επειδή ο συμμετέχων ψυχίατρος ή ψυχολόγος δεν αποτελεί μόνο ένα συνομιλητή, αλλά και ταυτόχρονα μηχανισμό εξουσίας, που υποχρεώνει σ' αυτήν⁴¹.

Η εμπειρία της σεξουαλικότητας αποκτάται, όχι ως βιωματική κατάσταση, αλλά ως μια διαλογική πρακτική, όπως αυτή εξωτερικεύεται στον επιστημονικό χώρο της ιατρικής. Κατά τον τρόπο αυτό, αναπαράγεται δια ποικίλων τεχνικών ορθολογικοποίησής της, που σε τελική ανάλυση επιτρέπουν την εξάπλωση της ίδιας της εξουσίας. Τα λεπτομερέστατα ερωτηματολόγια, οι εξαντλητικές ερωτήσεις, ο τονισμός των άνευ ορίων κινδύνων που η σεξουαλική πρακτική επιφέρει, η ίδια η λειτουργία της σεξουαλικότητας σαν κάτι αρχαϊκά μυστικό και σκοτεινό, συναποτελούν ένα υπερμέγεθες θεωρητικό οπλοστάσιο στα χέρια των ειδικών, η χρησιμοποίηση του οποίου συντείνει σε μια μορφή «κοινωνικοποίησης» της ανθρώπινης φύσης, ελέγχοντας και καναλιζάροντας τα μύχια μόρια του σώματος και της ψυχής⁴².

Η σύνδεση της σεξουαλικότητας με την εξουσία-γνώση αρχίζει το 18ο αιώνα και επιλέγει τέσσερα στρατηγικά σημεία ως πεδίο έρευνας όπου επικεντρώνει την προσοχή της:

- α) Την υστερικοποίηση του θηλυκού σώματος.
- β) Την παιδαγωγικοποίηση της παιδικής σεξουαλικότητας.
- γ) Την κοινωνικοποίηση του μηχανισμού ελέγχου της τεκνοποιητικής συμπεριφοράς του πληθυσμού.
- δ) Την «ψυχιατρικοποίηση» της λεγόμενης διεστραμμένης ηδονής⁴³.

Οι παραπάνω τεχνικές εξουσίας αναπτύσσουν μια νέα βιοπολιτική, η οποία έχοντας ως στόχο τον πλήρη έλεγχο των γεννήσεων και του δείκτη θνησιμότητας του πληθυσμού, φροντίζει για ένα σταθερό σύστημα υγείας και διάρκειας ζωής, απολήγοντας στην αύξηση κάθε ενέργειας, ικανότητας και δύναμης των εργαζομένων.

Καταπιέζοντας το ανθρώπινο σώμα, ανατέμνοντάς το πολιτικά, ως σύστημα διαρκούς ελέγχου και πειθάρχησης, επιτυγχάνει την ανάπτυξη του καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής. Τούτη η βιοεξουσία, όπως χαρακτηριστικά την ονομάζει ο Φουκώ, προετοιμάζει την κωδικοποίηση και την ελεγχόμενη εισαγωγή του ανθρώπινου σώματος στους μηχανισμούς παραγωγής, εξυφαίνοντας την προσαρμοστικότητά του στις οικονομικές διαδικασίες, τις οποίες ο καπιταλισμός ως κοινωνικο-πολιτικό σύστημα επιβάλλει⁴⁴.

Με την έννοια της βιο-εξουσίας, η ανάλυση σε θεωρητικό επίπεδο ολοκληρώνεται. Στους επόμενους δύο τόμους, της συνολικά ανολοκλήρωτης λόγω του αιφνίδιου θανάτου του συγγραφέα *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* τροποποιείται με τρόπο δραματικά «ανθρώπινο» το σύνολο της προβληματικής. Το παντελώς αγνοημένο ανθρώπινο στοιχείο της εξουσίας εισέρχεται στη θεματική των τελευταίων αναλύσεων, ως πρωταγωνιστικός παράγοντας διαμόρφωσης της εξουσίας.

Στο ύστατο επιστημονικό παιχνίδι των ακατάπαυστων μεταμορφώσεών του, ο Φουκώ διεισδύει στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή κουλτούρα, όπου μέσα από μια σειρά πρακτικών αναδύεται η αισθητική εμπειρία της τέχνης του «ευ ζην». Οι πρακτικές του καθημερινού βίου στον αρχαίο κόσμο αντικαθιστούν το διάγραμμα εξουσία-γνώση⁴⁵. Η φροντίδα του εαυτού μας, η αναγκαιότητα της ενασχόλησης πρωτίστως με μας τους ίδιους, αποτελούν το νέο συναρπαστικό ορίζοντα σύνδεσης με την πολιτική εξουσία. Συναρπαστικός γιατί, αφενός προσφέρει μια πρώτη τάξεως αισθητική εμπειρία και δικαίωση της ανθρώπινης ύπαρξης, αφετέρου γιατί τούτη η λιμπιντική επιθυμία του «βασιλεύοντος εαυτού» οδηγεί στην ορθολογική χρήση της πολιτικής εξουσίας: Μπορεί κανείς σωστά να κυβερνήσει τους άλλους, εφόσον κατ' αρχήν κυβερνήσει και φροντίσει σωστά τον ίδιο του εαυτό⁴⁶.

Στο δεύτερο τόμο, που τιτλοφορήθηκε «Η χρήση των ηδονών» περιγράφονται με διεξοδικό τρόπο οι καθημερινές πρακτικές της ελληνικής αρχαιότητας που υποβοηθούν στην αισθητική καλλιέργεια του «ευ ζην»: Η ηθική προβληματοποίηση της ηδονής (δια μέσου της εγκράτειας, των αφροδίσιων και της χρήσης τους, της ελευθερίας και της αλήθειας), η διαιτητική (νοούμενη και ως «δίαιτα» των επιθυμιών και περιορισμού των κινδύνων τους), η οικονομία ως πρακτική του οικογενειακού βίου, η ερωτική, ως μορφή ύψιστης αισθητικής εμπειρίας στον αρχαιοελληνικό κόσμο, είναι οι κυριότερες τεχνικές αυτοσυνείδησης του ατόμου, οι οποίες ενσωματώνονται σε μια συνολική «αισθητική της ύπαρξης»⁴⁷. Η προβληματική του δευτέρου τόμου συνεχίζεται και στον τρίτο, με τον τίτλο «Η φροντίδα του εαυτού» μέσω της διερεύνησης αρχαιοελληνικών και λατινικών κειμένων των δύο πρώτων αιώνων μετά Χριστόν.

IV. Οι κριτικές στην ανάλυση της εξουσίας του Φουκώ: Προσπάθεια συστηματικής ομαδοποίησής τους

Το πιο αξιοπρόσεκτο στοιχείο των κριτικών που ασκήθηκαν στη φουκωική ανάλυση της εξουσίας έως σήμερα είναι τα διαφορετικά σημεία αναφοράς τους, γεγονός που οδηγεί άφευκτα και σε αντίστοιχη ποικιλία τελικών συμπερασμάτων. Ακολούθως θα εξετάσουμε τις κυριότερες απ' αυτές, επιχειρώντας παράλληλα μια συστηματική παρουσίασή τους, που εκ των πραγμάτων, λόγω του πλήθους και της έντασής τους καθίσταται αναγκαία.

(1) Η απουσία μιας συστηματικής θεωρίας της εξουσίας αποτελεί σε μεθοδολογικό επίπεδο την πρώτη κριτική στο έργο του Φουκώ. Η κριτική επισημαίνει ότι δίχως μια συστηματική ανάλυση είναι δυσδιάκριτα τόσο τα εννοιολογικά όρια, όσο και οι σημαντικότερες των παραμέτρων, οι οποίες προσδιορίζουν την «μικροφυσική» της εξουσίας⁴⁸. Το πρόβλημα γίνεται έντονο στο παράδειγμα του «πανοπτικού», επειδή ως γενικευμένο μοντέλο πειθαρχικής εξουσίας καθίσταται δύσχρηστο στο να εξειδικεύσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε σχηματισμού. Ο μοναδικός συστηματικός κανόνας είναι η έμμονη ιδέα άρνησης κάθε κυριαρχίας και κάθε συστήματος. Δίχως όμως κάποια κανονιστικά κριτήρια είναι αδύνατη η απάντηση σε ερωτήματα όπως: Γιατί είναι προτιμότερος ο αγώνας κατά της εξουσίας αντί της υποταγής σ' αυτήν ή γιατί θα πρέπει ν' αντιστεκόμαστε στην καταπίεση;⁴⁹

(2) Αρκετοί συγγραφείς αντιμετωπίζουν τη φουκωική έννοια της εξουσίας ως έχουσα μονιστικό περιεχόμενο. Η θέση διαβλέπει ότι η απουσία του υποκειμένου από την άσκηση της εξουσίας, ουσιαστικά ανοίγει το μονόδρομο ανάλυσής της, ως ένα στρατηγικό σύνολο διατεταγμένων δομικών στοιχείων. Η «αλήθεια» της δομής, αντί της «αλήθειας» του υποκειμένου είναι το μοναδικό μέσο κατανόησης της λειτουργίας της εξουσίας. Ο Paul Heuzeroth ορίζει το μονισμό του Φουκώ, ως τον ιδεολογικό υπερσχηματισμό του στρουκτουραλισμού⁵⁰. Ο Hinrich Fink-Eitel προχωρώντας ακόμη περισσότερο, θέτει το ερώτημα της αρχικής προέλευσης της εξουσίας: Εάν αυτή κατανοείται ως η ατέλειωτη σειρά σχηματισμών λόγων και των εξατομικευμένων πρακτικών της, τότε ποιο είναι εκείνο το προ-λογικό, το προ-ατομικό, που την υποκειμενικοποιεί σε μορφή καταπίεσης κατά συγκεκριμένων ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων; Ακόμη περισσότερο: Από πού μπορεί να φα-

νταστεί κανείς ότι είναι δυνατόν να προέλθει μια εστία αντίστασης ενάντια στην απόλυτη εξουσία των πειθαρχιών και των κανόνων τους;⁵¹

(3) Μια τρίτη κριτική εδράζει την προσοχή της στην «ουσιοκρατική» ανάλυση (essentialistic analysis) της εξουσίας στο έργο του. Θεωρεί ως λάθος την αντίληψη ότι οι σχέσεις εξουσίας ενσωματώνονται σε σφαιρικότερες μορφές, όπως λ.χ. στους θεσμούς, οι οποίοι συνιστούν τις μορφές αποκρυστάλλωσής τους⁵². Οι σφαιρικές στρατηγικές είναι «ουσίες» και ως τέτοιες, απρόσφορες για την κατάδειξη του τρόπου άσκησης της εξουσίας. Στη θέση τους προτείνεται μια διαφορετική κατανομή: Ειδικές διασταυρώσεις των πρακτικών εξουσίας, που σχηματίζονται γύρω από ειδικές πολιτικές λειτουργίες και στις οποίες απονέμεται ο χαρακτηρισμός «σφαιρικές», διότι απλά επαναλαμβάνουν και αναπαράγουν έναν αριθμό άλλων πρακτικών⁵³.

Πέραν τούτου, η κριτική αυτή αντιλαμβάνεται τη δυνατότητα αντίστασης, μόνο αναφορικά με τη συγκεκριμένη κατεύθυνσή της ενάντια σε εξειδικευμένες μορφές της εξουσίας. Επειδή όμως η φουκωική ανάλυση εννοεί την εξουσία ως μιαν αδιαφοροποίητη και πάντα προϋπάρχουσα κατάσταση, δηλαδή ως «ουσία», καταργεί την προοπτική αντίστασης και ταυτίζεται με την αρνητική μορφή των κατασταλτικών μηχανισμών και των μεθόδων καταπίεσης⁵⁴.

(4) Άλλοι κριτικοί επικεντρώνουν την πολεμική τους στον αφαιρετικό τρόπο σύλληψης βασικών εννοιών του φουκωικού έργου. Η «πειθαρχία», αναδεικνυόμενη σαν το ομοιόμορφο υπόδειγμα (uniform pattern) του διαγράμματος εξουσία-γνώση δεν καθιστά ευδιάκριτο, το ποιος είναι αυτός που την αναπαράγει και γιατί είναι σταθεροποιημένη και διαρκώς ενύπαρκτη στο κοινωνικό σύνολο⁵⁵. Όμοια και η «σεξουαλικότητα», ως αδιάσπαστο ενιαίο σύνολο που συνδέεται με την εξουσία, δεν αποσαφηνίζει τις αιτίες για τις οποίες εμφανίζονται ολοένα περισσότερες μορφές σεξουαλικότητας, και ποιος είναι ο διαμορφωτικός παράγοντας που τις καθιστά κοινωνικά αναγκαίες.

Η πανταχού παρούσα εξουσία, εάν κατανοηθεί ως τέτοια, θέτει αμείλικτα το ερώτημα, πώς μπόρεσε ο Φουκώ να γράψει για την ιστορία της, διαφεύγοντας για λίγο από τον ασφυκτικό κλοιό της⁵⁶. Με άλλα λόγια: Είτε ο Φουκώ εξασφάλισε για τον εαυτό του την αναγκαία απόσταση, ώστε να χειραφετηθεί απ' αυτήν — οπότε επανερχόμεθα στο υποκείμενο-καταλύτη, που διαμορφώνει την εξουσία, αλλά κι αντιστέκεται σ' αυτήν — είτε ακολουθώντας

πιστά την ανάλυσή του θα δεχθούμε ότι κι αυτός ως υποχείριο της εξουσίας ομίλησε γι' αυτήν όχι εναντιωματικά, αλλά συμπληρωματικά μ' έναν καινούριο λόγο, που όμως προέρχεται απ' αυτήν, ανήκει σ' αυτήν και εγγυάται τη διαιώνισή της.

Όποια από τις δύο απόψεις κι αν υιοθετήσουμε, γεγονός παραμένει, ότι η φουνκτιοναλιστική αντίληψη που εκλαμβάνει την εξουσία ως ένα όλο, πανταχού παρόν, αποτρέπει την πιθανότητα μιας κοινωνικής απελευθέρωσης. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Michael Walzer, ο Φουκώ δεν είναι κάποιος καλός επαναστάτης όχι μόνο γιατί δεν πιστεύει στην κατοχή της εξουσίας από συγκεκριμένα άτομα ή κοινωνικές τάξεις, αλλά γιατί υποτιμά και το ρόλο του κυρίαρχου κράτους, και της εξουσίας που εγκλείεται σ' αυτό. Έτσι όμως αφήνει ασχολίαστη τη δυνατότητα κατάληψης της εξουσίας από άλλες κοινωνικές τάξεις ή ομάδες, εκτός απ' όσες ήδη τη νέμονται, αφού προϋπόθεση γι' αυτό, είναι η αναγνώριση της κρατικής κυριαρχίας ως τέτοιας⁵⁷.

(5) Ο κυριότερος εκφραστής της μαρξιστικής παράδοσης, που διεύρυνε το θεωρητικό οπλοστάσιό της, εμπλουτίζοντάς τη με στοιχεία εκ του γονίμου υλικού της φουκωικής εξουσίας είναι αναμφισβήτητα ο Νίκος Πουλαντζάς.

Στο τελευταίο έργο του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* έρχεται σε ευθεία, συστηματική αντιπαράθεση με το Φουκώ.

Σε καθαρά μεθοδολογικό επίπεδο, τόσο ο Πουλαντζάς, όσο και ο Φουκώ ασκούν μίαν κοινή κριτική ενάντια στον ιστορικισμό και στον ουμανισμό: Κατανοούν και οι δύο την κοινωνία ως μια συνθετική ενότητα, εντός της οποίας η έννοια της δομής έχει κυρίαρχη σημασία και είναι αυτή που προσδιορίζει τη ζωή και την καθημερινή πρακτική του ατόμου.

Αναφορικά με την εξουσία και οι δύο υποστηρίζουν την άποψη ότι κείται εντός των κοινωνικών σχέσεων. Κατά κύριο δε λόγο, η εξουσία υπερπηδά τα όρια του κράτους-αφέντη και δεν αποτελεί ένα απλό συνώνυμο του κρατικού κατασταλτικού μηχανισμού, αφού εκτείνεται στο σύνολο της ανθρώπινης συμπεριφοράς και δράσης⁵⁸.

Και οι δύο αντιλαμβάνονται την εξουσία ως σχέση, που δε συγκεντρώνεται σε κάτι δοσμένο ή σε μια δομή. Επίσης και οι δύο παρατηρούν την εξουσία κύρια ως θετικότητα, υπό την έννοια μιας διαρκούς αναπαραγωγής της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι ως έναν καταπιεστικό και κατασταλτικό μηχανισμό⁵⁹.

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις δε μπορούν όμως ν' αποκρύψουν τις ουσιώδεις επιστημονικές διαφορές των δύο στο-

χαστών. Ο Πουλαντζάς μη ξεχνώντας τη μαρξιστική δογματική, επισημαίνει σταθερά ότι η εξουσία συσχετίζεται με τις παραγωγικές σχέσεις και τον καταμερισμό της εξουσίας και δεν είναι η απλή εξωτερίκευση των πειθαρχικών τεχνικών, όπως ο Φουκώ πιστεύει. Ως κοινωνική σχέση, η εξουσία έχει πρώτα και κύρια το χαρακτήρα καταγραφής της πάλης των τάξεων και όχι του μεταφυσικού *a priori* της ανατιολόγητης εγγραφής της στην ολότητα των ανθρώπινων συμπεριφορών.

Ο Πουλαντζάς κατηγορεί το Φουκώ ότι η υλικότητα της εξουσίας δεν εξαντλείται στην εξάσκησή της, αλλά παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο: Είναι η συμπύκνωση της σχέσης αντιπαράθεσης μεταξύ των τάξεων, έτσι όπως θεσμοποιείται στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Ενώ και ο Φουκώ, αλλά και ο Πουλαντζάς σκιαγραφούν το κράτος, όχι τόσο ως μηχανισμό καταστολής, όσο ως πηγή παραγωγής κινητικών πρακτικών της εξουσίας, ο Πουλαντζάς προχωρά ένα βήμα παραπέρα, τονίζοντας ότι ο σκοπός του κράτους είναι η οργάνωση και η διαιώνιση της πολιτικής εξουσίας της συγκεκριμένης κάθε φορά κυρίαρχης τάξης⁶⁰.

(6) Η τελευταία και ίσως πλέον ιδιόρρυθμη κριτική με την οποία θα ολοκληρώσουμε την παρούσα μελέτη, αφορά στο βιβλίο του Ζαν Μπωντρυγιάρ με τίτλο *Oublier Foucault* (να ξεχάσουμε το Φουκώ). Ο Μπωντρυγιάρ θέτει ως θεμελιακή αρχή το αξίωμα ότι ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία, η οποία καταλαμβάνεται από την κυριαρχία των τεχνικών πληροφόρησης και των μαζικών μέσων ενημέρωσης. Η εξουσία που παράγεται εντός της κοινωνίας αυτής είναι προσποιητή κι ένα κενό, το οποίο δεν αντιστοιχεί σε καμία μορφή του κοινωνικού ή πολιτικού, λόγω της αδυναμίας προς εξασφάλιση των στοιχειωδών κανόνων για την ύπαρξη επικοινωνίας.

Στη θέση των ποικιλόμορφων σχέσεων εξουσίας και της παραγωγής λόγων, ο Μπωντρυγιάρ θεωρεί ότι είναι προτιμότερη η ανάλυση της εξουσίας ως προσποίηση (*Simulation*). Η εξουσία δεν είναι κάτι που ασκείται *in actu*, διότι πολύ περισσότερο από πρακτική, είναι μια ψευδαισθησιακή εικόνα, μια πρόκληση⁶¹. Αρνείται τη φουκωϊκή αντίληψη περί εξουσίας ως την κινητική θετικότητα των σχηματισμών λόγων, διότι θεωρεί ότι αυτός ο τρόπος ανάλυσης δεν παύει να την εξετάζει ως δομή.

Η προσποιητή εξουσία των μέσων μαζικής ενημέρωσης ισοδυναμεί με μια νεκρή εξουσία, με μιαν εξουσία που τελικά δεν υφίσταται. Η δύναμή της έγκειται στο γεγονός της διατήρησής της, μέσω της ατέλειωτης παραγωγής τηλεοπτικών λόγων άνευ νοήμα-

τος⁶². Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης εξυφαίνουν έναν «κρύο» υπερχώρο, όπου τα σύμβολα, τα συναισθήματα, η ιδεολογία, όλα όσα με μια λέξη εκφράζουν τον άνθρωπο ως τέτοιον, υποχωρούν για να δώσουν τη θέση τους στο νεκρικό κόσμο των σημείων και των αντικειμένων⁶³.

Με την ακραία τοποθέτηση του Μπωντρυγιάρ, η ανάλυση της φουκωικής εξουσίας απλώνεται επικίνδυνα σ' έναν επιστημονικό δρόμο, που δείχνει ν' αγνοεί πλήρως τον παράγοντα άνθρωπο. Όμως για το αδιέξοδο που πρόδηλα δημιουργείται, ο Φουκώ δεν είναι άμοιρος ευθυνών. Πρώτος αυτός διάλεξε μια μέθοδο έρευνας, η οποία εξέτασε τις σχέσεις εξουσίας, ως αυθύπαρκτες οντότητες, ξεκομμένες από τὰ πρόσωπα, που τις δημιουργούν και που εν τέλει τους δίνουν σχήμα και μορφή.

Γνήσιο τέκνο του στρουκτουραλισμού, έστω κι αν ο ίδιος δεν τον αναγνώρισε ρητά ποτέ του, επιβεβαίωσε με τον τραγικά πρόωρο θάνατό του, ότι η ύπαρξη ως ουσία, αποκτά το αληθινό νόημά της, πέρα από κάθε επιλεγμένη μέθοδο ανάλυσης των δεδομένων, στο σημείο-τομή, όπου για πρώτη και τελευταία φορά διαλογίζεται κανείς με όλο του το είναι: Ο θάνατος ως ύστατη βιωμένη στιγμή, εννοημάτων με την τραγικότητά του, όλη την ανθρώπινη προσπάθεια για να διανύσει κανείς ένα βίο συνειδητό κι έλλογα διευθετημένο.

Σημειώσεις

1. Βλέπε Jeff Minson, «Strategies of socialists? Foucault's conception of Power», στο συλλογικό έργο με επιμέλεια Mike Gane, *Towards a Critique of Foucault*, London - New York, Routledge and Kegan Paul, 1986, σελ. 120.

2. Βλέπε Michael Foucault, «Nietzsche, die Genealogie, die Historie», στο *Von de Subversion des Wissens*, μεταφρασμένο στα γερμανικά από τον Walter Seiter, *Ullstein Materialien*, Frankfurt, Berlin, 1978, σελ. 106.

3. Στο συλλογικό έργο των Bernauer και Rasmussen, *The Final Foucault*, Cambridge (USA), 1988, ο Foucault σε άρθρο του με τίτλο: «The ethic of care for the self as a practice of freedom», γίνεται σαφής: (το υποκείμενο)... «It is a form and this form is not above all or always identical to itself...», σελ. 10.

4. Μ. Φουκώ, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, εκδοθέν από τον Gordon Colin London, 1980, σελ. 188.

5. Μ. Φουκώ: «Jeuseits von Gut und Böse». Συνομιλία μεταξύ Φουκώ και φοιτητών του στο *Von der subversion des wissens* σελ. 114.
6. Ομοίως, σελ. 121.
7. Μ. Φουκώ: *Les mots et les choses. Une archeologie des sciences humaines*, Paris, 1966, σελ. 332.
8. Μ. Φουκώ: «Two lectures», στο: *Power and Knowledge*, σελ. 83.
9. Μ. Φουκώ: «The Minimalist Self», στο Μ. Foucault, *Politics, Philosophy, Culture. Interviews and Writings, 1977-1984*, υπό την εποπτεία του Lawrence D. Kritzmann, New York, 1988, σελ. 14.
10. Μ. Φουκώ, *Power and Knowledge*, σελ. 117.
11. Ομοίως, στον επίλογο του βιβλίου από τον Colin Gordon, σελ. 241-242.
12. Mark Poster. *Foucault, Marxism and History: Mode of Production versus Mode of Information*, Cambridge (U.K.) 1984, σελ. 86 και επόμενα.
13. Μ. Φουκώ, *Power and Knowledge*, σελ. 110-111.
14. Mark Poster, *Foucault, Marxism and History*, σελ. 39.
15. Μ. Φουκώ, *Power and Knowledge*, σελ. 57-58.
16. Μ. Φουκώ, στο «La volonté de savoir», στην *Histoire de la Sexualite*, τόμος Ι, Παρίσι, 1976, σελ. 121-122.
17. Μ. Φουκώ, *Histoire de la Sexualite*, τόμος Ι, σελ. 119. Ομοίως στο *Power and Knowledge*, σελ. 108 και 119.
18. *Power and Knowledge*, Lecture One, σελ. 92.
19. Μ. Φουκώ, «Die Machtverhältnisse durchziehen das Körperinnere», στο *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen Wahrheit*, Merve Verlag, Berlin 1978, σελ. 111.
20. Μ. Φουκώ, «Ein Spiel um die Psychoanalyse», στο *Dispositive der Macht*, σελ. 141.
21. Μ. Φουκώ, στο *Power and Knowledge*, σελ. 142.
22. Μ. Φουκώ, «Nein zum König Sex», *Dispositive der Macht*, σελ. 196.
23. Μ. Φουκώ, *Power and Knowledge*, σελ. 139.
24. Μ. Φουκώ, «Aesthetic of Existence», στο Μ. Φουκώ, *Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other Writings 1977-1984*, Lawrence Kritzmann, New York Routledge, 1988, σελ. 50.
25. Μ. Φουκώ, *Power and Knowledge*, σελ. 83-87.
26. Μ. Φουκώ, στο *The ethic of care for the self as a practice of freedom*, σελ. 3.
27. Μ. Φουκώ, «Ein Spiel um die Psychoanalyse», σελ. 125.
28. Μ. Φουκώ, στο *Power and Knowledge*, σελ. 117-118. Για το ίδιο θέμα και το βιβλίο του Mark Poster, *Foucault, Marxism History*, σελ. 85-86.
29. Μ. Φουκώ, «Two Lectures», στο *Power and Knowledge*, σελ. 102.
30. Μ. Φουκώ, «Truth and Power», στο *Power and Knowledge*, σελ. 122.
31. Μ. Φουκώ, στο *Dispositive der Macht*, σελ. 18.

32. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της Φυλακής*, Εκδόσεις Ράππα, 1989, σελ. 39-40.
33. Ομοίως, σελ. 349-354.
34. Σχετικά με τη φουκωική έννοια της εξουσίας δεξ, Kammler Clemens, *Michel Foucault, Eine Kritische Analyse seines Werks*, Bonn, 1986, σελ. 140. Επίσης το κεφάλαιο της *Επιτήρησης και τιμωρίας* με τον τίτλο «Πειθαρχία», σελ. 181-300.
35. Λεπτομερής ανάλυση των μεθόδων αυτών στην *Επιτήρηση και τιμωρία*, σελ. 181-258.
36. Βλέπε σχετικά, στο έργο του Gilles Deleuze, *Foucault, Shurkamp Verlag*, Frankfurt 1987, σελ. 52-56.
37. *Επιτήρηση και τιμωρία*, σελ. 265 κι επόμενα.
38. Ομοίως, σελ. 267.
39. Ομοίως, σελ. 271-275.
40. Σχετικό σχόλιο, Urs Marti, *Michael Foucault*, Munchen, 1988, σελ. 97.
41. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, τόμος 1, Εκδόσεις Ράππα, 1982, σελ. 76-81.
42. Ομοίως, σελ. 82-87.
43. Ομοίως, σελ. 128-130.
44. Ομοίως, σελ. 170-178.
45. Rubenstein, Diane: «Food of thought, metonymy in the late Foucault», στο *The Final Foucault*, σελ. 88-89.
46. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, τόμος 2, Εκδόσεις Ράππα, 1989, σελ. 94-95.
47. Ομοίως, σελ. 45 κι επόμενα.
48. Mark Poster, «Critical Theory and Poststructuralism», στου ίδιου *Search of a Context*, Cornell University Press, New York, 1989, σελ. 113.
49. Fraser Nancy, «Foucault on modern power: Empirical insights and normative confusions», στο *Praxis International*, τόμος 1, No 1, Απρίλιος 1981, σελ. 283-286.
50. Paul Heuzeroth, *Strukturalisms. Der Versuch einer Kritischen Analyse. Magisterarbeit*, Heidelberg, 1980, σελ. 113.
51. Hinrich Fink-Eitel, *Foucault zur Einführung*, σελ. 93-94. Ίδιας απόψεως και ο Axel Honneth, *Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer Kritischen Gesellschaftstheorie*, Frankfurt 1985, σελ. 170-172.
52. Gary Wickham, «Power and power analysis: Beyond Foucault?», στο *Towards a Critique of Foucault*, εκδοθέν από τον Mike Gane, σελ. 160.
53. Ομοίως, σελ. 162. Στο ίδιο βιβλίο άρθρο του Jeff Minson με τίτλο: «Strategies for socialists? Foucault's conception of power», με ανάλογη κριτική σελ. 106-148.
54. Gary Wickham, σελ. 167.
55. Michael Donnelly: «Foucault's genealogy of the human sciences», στο συλλογικό τόμο του Mike Gane, σελ. 28-29.

56. Alex Callinicos, *Against Postmodernism. A marxist Critique Polity Press*, Great Britain, 1989, σελ. 83.

57. Michael Walzer, «The Politics of Michael Foucault», στο συλλογικό έργο εκδοθέν από τον Hoy Couzens, *Foucault. A Critical Reader*, Basil Blackwell Ltd., New York, 1986, σελ. 55.

58. Νίκος Πουλιαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 92-95.

59. Ομοίως, σελ. 118-120.

60. Ομοίως, σελ. 93-98.

61. Jean Baudrillard, *Oublier Foucault*, Raben Verlag, Munchen, 2η έκδοση, 1983, σελ. 63.

62. Ομοίως, σελ. 72.

63. Jean Baudrillard, *Die gottliche Linke. Chronik der Jahre 1977-1984*. Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1986, σελ. 75-76.

Η Ψυχολογία του Stress

Παναγιώτης Ι. Βύρας*, Ιωάννης Ν. Νέστορος**

Περίληψη

Παρατίθενται ορισμένα δεδομένα από την πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με τις διαδικασίες που διέπουν την επιτυχή προσαρμογή στο stress της ζωής. Ο στόχος είναι να εξετασθεί η συμβολή διαφόρων ψυχολογικών παραγόντων που επηρεάζουν την υγεία και την ικανότητα του ανθρώπου να τη διασφαλίσει.

Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή επιχειρείται μια συνοπτική έκθεση δεδομένων από την πρόσφατη βιβλιογραφία που αναφέρονται στην επιτυχή αντιμετώπιση των καταστάσεων stress και κατ' επέκταση στην «υγεία», με την πλατιά έννοια της ευζωίας. Η διαφύλαξη της υγείας και η εξασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών ζωής είναι θεμελιώδεις βιολογικό γνώρισμα αφού η απώλεια των ικανοτήτων αντοχής από τον οργανισμό σηματοδοτεί την κατάληξη του βίου. Τα πλήγματα που συνεχώς δέχεται ο άνθρωπος ενόσω παραμένει ζωντανός δημιουργούν μια διαρκή κατάσταση stress που είναι συνυφασμένη με την ίδια τη ζωή (Schwarz, 1978). Αυτή η κατάσταση ενεργοποιεί αντιδράσεις από μέρους του οργανισμού, ώστε να μην κλονίζεται η ισορροπία του.

Η ικανότητα για άμυνα και προσαρμογή στο stress, καθώς και η δυνατότητα επανόρθωσης τυχόν βλαβερών επιπτώσεων από την έκθεση στα ερεθίσματα της ζωής, αποτελούν βασικό γνώρισμα

* Υποψήφιος Διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

που χαρακτηρίζει την επιβίωση και την ανάπτυξη (Baron, 1977). Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν επικεντρώνονται στα στοιχεία εκείνα μέσα στον άνθρωπο, που ενισχύουν τις δυνατότητές του για ζωή και σχετίζονται μ' αυτό που στη σύγχρονη ψυχολογία (Assagioli, 1994) έχει περιγραφεί ως το ευ-ζείν.

Λοιμώξεις

Στη γνωστή όπερα «La Traviata» (Piave/Verdi) επαναλαμβάνεται η χλιοειπωμένη ιστορία όπως απaráλλαχτα συμβαίνει στις περισσότερες ηρωίδες του μελοδράματος. Έρωτας, θυσία, φυματίωση και θάνατος είναι τα συστατικά που συνθέτουν το δράμα των περίπαθων αυτών χαρακτήρων που, σε πολλά μυθιστορήματα και όπερες του περασμένου αιώνα, μαρτυρούν ό,τι πάντα υπήρξε κοινή γνώση και που η κλινική παρατήρηση επιβεβαιώνει. Η ψυχική οδύνη μπορεί να φέρει την αρρώστια, ακόμη και το θάνατο (Engel, 1980).

Έχει τεκμηριωθεί (Byrne, 1987) πως ο έρωτας χωρίς ανταπόκριση, το πένθος, οι οικονομικές καταστροφές και άλλες ολέθριες καταστάσεις μπορεί να προκαλέσουν σοβαρές ασθένειες, όπως έλκος και έμφραγμα. Υπάρχουν όμως ενδείξεις πως και η αντοχή στις λοιμώξεις, ακόμη και στον καρκίνο, σχετίζεται με τον τρόπο που κάποιος αντιδρά στις δυσκολίες της ζωής. Ωστόσο μόνο ορισμένα άτομα είναι ευάλωτα και μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες (Klein, 1993). Η εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο είναι πολυσύνθετη αφού περιλαμβάνει βιο-γενετικούς και ψυχο-κοινωνικούς παράγοντες.

Για να εκδηλωθεί μια ασθένεια χρειάζεται να συνυπάρχουν ορισμένες συγγενείς αιτίες (γενετικοί παράγοντες, προδιάθεση) καθώς και οι κατάλληλες εμπειρίες (γεγονότα ζωής, ατυχήματα). Αυτό που έχει σημασία για μια αποτελεσματική πρόληψη του κακού στην υγεία είναι να προστατευθεί ο οργανισμός από τις αρνητικές συνέπειες του stress, είτε αυτό είναι συγγενές είτε εμπειριακό (Kiecolt-Glaser, 1988). Ο άνθρωπος ζει μέσα σ' ένα περιβάλλον από μικρόβια και βρίσκεται διαρκώς σε επαφή με αυτά. Παράλληλα όμως, περιφρουρείται ακατάπαυστα από το ανοσοποιητικό σύστημα το οποίο στοχεύει στο να παρέχει αμυντική θωράκιση στον οργανισμό.

Το σύστημα αυτό αναχαιτίζει συνεχώς την επιβλαβή δράση των μικροβίων που εισβάλλουν από το περιβάλλον, διασφαλίζοντας την ομαλή και υγιή λειτουργία του οργανισμού. Η γένεση

των λοιμώξεων εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να φανεί απλή, αφού θεωρείται πως αυτό που τις προξενεί είναι η έκθεση σ' ένα συγκεκριμένο παθογόνο παράγοντα (ιοί, βακτηρίδια). Ωστόσο, επειδή από όσους ανθρώπους μολύνονται μόνο ορισμένοι νοσούν, τίθεται το ερώτημα αν ψυχολογικοί παράγοντες μπορεί να τροποποιούν την ανοσολογική αντίδραση, μειώνοντας την αμυντική ικανότητα του ανοσοποιητικού συστήματος και αν, με τον τρόπο αυτό, μερικά άτομα καθίστανται ανθεκτικά ενώ άλλα ευάλωτα (Miller, 1988).

Η παρατήρηση πως η εκδήλωση κάποιας πάθησης συχνά συνοδεύει ή διαδέχεται μια περίοδο stress έχει οδηγήσει σε έρευνες που επιβεβαιώνουν τη σχέση μεταξύ stress και ανοσίας (Schauenstein, 1992). Οι αρχικές έρευνες αυτού του είδους, στη δεκαετία του '70, επιχειρούσαν να εξακριβώσουν τις επιπτώσεις του stress πάνω στην υγεία, χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό πειραματόζωα. Από τις έρευνες φάνηκε πως αποφασιστικό ρόλο για την εμφάνιση αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία έχει η αδυναμία άσκησης κάποιου ελέγχου πάνω στο stress από το εξεταζόμενο ζώο.

Ήδη ο Selye (1978) στις πρωτοποριακές του μελέτες από τη δεκαετία του '50, είχε παρατηρήσει πως δυσμενείς επιπτώσεις δημιουργούνται μόνο όταν το stress κατακλύζει ένα άτομο, χωρίς αυτό να μπορεί να αντεπεξέλθει. Η κατάσταση που προκύπτει απ' αυτή την ανεπάρκεια αντιστάθμισης του stress ονομάζεται δυσφορία (distress) και σε αντίθεση με το stress είναι αφ' εαυτής επιβαρυντική για τον οργανισμό.

Σε πειραματικό περιβάλλον μπορεί να δημιουργηθούν συνθήκες απώλειας ελέγχου του stress όταν ένα ζώο, που υποβάλλεται σε μια σειρά από ερεθίσματα, καθλώνεται ώστε να μην έχει δυνατότητα φυγής ή άλλης παρέμβασης πάνω στο υφιστάμενο stress. Stress αυτού του τύπου προκαλείται όταν το ζώο εκτίθεται σε διάφορα ερεθίσματα όπως ηλεκτροπληξία, γρήγορες περιστροφές ή εναλλαγές θερμοκρασίας, φωτισμού και θορύβων, ενώ παραμένει καθηλωμένο με τρόπο που να μη μπορεί να κάνει κάτι ώστε να αλλάξει αυτή την κατάσταση. Τότε στο ζώο προκαλούνται έλκη, διαταραχές του ύπνου και άλλες χαρακτηριστικές ανωμαλίες, ως απάντηση στο stress.

Το ανεξέλεγκτο stress δημιουργεί αυτό που ο Seligman (1975) ονόμασε μαθημένη αβοηθησία (learned helplessness). Σε μια τέτοια κατάσταση όσο κι αν το ζώο προσπαθεί δε μπορεί να αποφύγει το stress που του προξενείται. Για το λόγο αυτό στο τέλος παραιτείται από κάθε προσπάθεια να αντιδράσει, υπομένοντας τα ερεθίσματα παθητικά. Το ζώο μαθαίνει αυτή τη συμπεριφορά και

την εκδηλώνει κάθε φορά που δέχεται ένα νέο, αναπόφευκτο ερεθίσμα. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας συμπεριφοράς συνοδεύεται από τις σωματικές επιπτώσεις της δυσφορίας (έλκη κλπ.).

Το ενδιαφέρον μ' αυτό το φαινόμενο είναι ότι ουσιαστικά αποτελεί ένα μηχανισμό προσαρμογής (coping) στο stress. Το ζώο αρνείται να αντιδράσει επειδή οι μάταιες προσπάθειές του, να ασκήσει κάποιο έλεγχο πάνω στην κατάσταση, του δημιουργούν περισσότερο stress. Η προκλητή και εξαρτημένη αυτή συμπεριφορά εξακολουθεί να εκδηλώνεται ακόμη και όταν το ζώο αφήνεται ελεύθερο να αποφύγει το stress ή όταν του προσφέρεται η δυνατότητα να το τροποποιήσει. Τότε αντί να αντιδράσει με τη φυγή, εξακολουθεί να υπομένει παθητικά το stress, σαν να ήταν ανίκανο να κάνει ο,τιδήποτε.

Σε τέτοιες περιπτώσεις εκτός των άλλων δυσμενών επιπτώσεων (έλκη), παρατηρούνται και νευροχημικές διαταραχές σε σχέση με την ανοσολογική αντίδραση, που υποδηλώνουν μείωση των ανοσοποιητικών ικανοτήτων του οργανισμού, ως απάντηση στο αναπόφευκτο stress. Χαρακτηριστικά, σημειώνεται πτώση στην παραγωγή και αποτελεσματικότητα των αντισωμάτων καθώς και μειωμένη παραγωγή λεμφοκυττάρων T (Stein, 1985), τα οποία συνιστούν εικόνα ανοσοκαταστολής.

Αντιθέτως, το υποκείμενο σε έλεγχο stress (που το ζώο μπορεί να αποφύγει ή να τροποποιήσει), επιδρά ενισχυτικά στο ανοσοποιητικό σύστημα. Υποβάλλοντας σε stress δύο ομάδες από ινδικά χοιρίδια, από τις οποίες η μια έχει τη δυνατότητα φυγής ή τροποποίησης του ερεθίσματος ενώ η άλλη όχι, παρατηρείται ότι στην ομάδα που μπορεί να ελέγχει το stress δεν εκδηλώνεται μαθημένη αβοηθησία. Επιπλέον τα ζώα αυτά παρουσιάζουν αυξημένη ανοσολογική αντιδραστικότητα (υψηλά επίπεδα λεμφοκυττάρων T στο περιφερικό αίμα) αντί της αναμενόμενης ανοσοκαταστολής (Maier, 1988).

Αρκετά από τα συμπεράσματα αυτά έχουν επιβεβαιωθεί στη συνέχεια και για τον άνθρωπο (Weiss, 1988). Έχει διαπιστωθεί πως ορισμένες λοιμώξεις (μονοκυρήνωση) εκδηλώνονται με κλινικά συμπτώματα περισσότερο σε άτομα που παρουσιάζουν μια συγκεκριμένη ψυχολογική κατατομή, που τη χαρακτηρίζει μια «αβοηθησία» ως προς τον έλεγχο του stress (Kusnecov, 1989). Το εύρημα αυτό θυμίζει και πάλι το μελόδραμα με τις χαρακτηριστικές ιστορίες, τους τύπους και τα πάθη των πρωταγωνιστών του. Με μεγάλη διαίσθηση ο Verdi ήθελε η ερμηνεία της Traviata να αποδίδει αυτή την ψυχολογική κατάσταση και εύστοχα είχε δώσει σχετικές οδηγίες για την ηρωίδα του δράματος: Εύθραυστη φω-

νή, αλλά σφριγηλή, νευρική, με ευμετάβλητη διάθεση και παθιασμένες εκρήξεις μιας εγκλωβισμένης ζωντάνιας που δε βρίσκει διέξοδο να ξεσπάσει (Bevilacqua, 1990).

Τα συμπτώματα σε σχέση με το φαινόμενο αυτό εξαρτημένων αντανακλαστικών εμφανίζονται και όταν ακόμη η «αβοηθησία» είναι μόνο υποθετική, όταν δηλαδή κάποιος πιστεύει πως είναι ανίκανος (Panerai, 1992). Σε πειραματικές συνθήκες μια αίσθηση ελέγχου, έστω και δυνητικά, αρκεί για να προκαλέσει ορισμένες ψυχοφυσιολογικές αντιδράσεις. Για παράδειγμα όταν ζητηθεί από κάποιο άτομο να εργαστεί σε συνθήκες stress (θόρυβος, πίεση χρόνου, αρύθμιστη θερμοκρασία) και αυτό θεωρεί πως μπορεί να ελέγξει το stress, π.χ. πιέζοντας ένα διακόπτη, τότε παρατηρούνται φαινόμενα αναλγησίας, περισσότερη ευκολία στην προσοχή και τη συγκέντρωση, καθώς και μετρήσιμες ανοσολογικές μεταβολές, όπως ενισχυμένη αντιδραστικότητα των λεμφοκυττάρων T και killer ή αυξημένη παραγωγή και αποτελεσματικότητα ειδικών αντισωμάτων (Biselli, 1993).

Στην αντίθετη περίπτωση (πεποίθηση αδυναμίας στην άσκηση ελέγχου πάνω στο stress) παρατηρείται μειωμένη ανοσία, όπως συμβαίνει και με τα πειραματόζωα (Hinrichsen, 1992). Πτώση στην ανοσολογική ικανότητα του οργανισμού δεν προκαλούν μόνο φυσικές αιτίες και παράγοντες μη ελεγχόμενου stress, αλλά και ψυχολογικές αιτίες. Έχει παρατηρηθεί πως όταν η αντίδραση στο stress συνοδεύεται από άγχος ή κατάθλιψη τότε προκαλείται ανοσοκαταστολή, πιθανώς σε σχέση με μια αδυναμία ελέγχου πάνω στο stress, που κάνει τον άνθρωπο να νιώθει αβοήθητος και ανήμπορος (Weiss, 1989).

Αντιθέτως, υψηλά επίπεδα stress που δε συνοδεύονται από αντιδράσεις άγχους ή κατάθλιψης φαίνεται να ενισχύουν την ανοσολογική λειτουργία (Laudenslager, 1988). Για τον καρκίνο ωστόσο, έχει βρεθεί πως ο θυμός και η ανησυχία σχετίζονται με αυξημένη ικανότητα ανοσολογικής αντίδρασης, ενώ μια πιο ήρεμη στάση συμβιβασμού ή αποδοχής συνδέεται με υψηλότερους δείκτες ανοσοκαταστολής (Levy, Cassileth). Τα δεδομένα αυτά χρειάζονται ερμηνεία, ώστε να καθοριστεί η σωστή σχέση μεταξύ ψυχολογικών αντιδράσεων, συμπεριφοράς και υγείας και να σχεδιαστούν αποτελεσματικές παρεμβάσεις για μια πιο σφαιρική και ολοκληρωμένη αντιμετώπιση των ασθενειών (Ader, 1987).

Μια σχετικά νέα ιατρική ειδικότητα, η ψυχονευροανοσολογία, μελετά την αλληλεπίδραση μεταξύ τριών συντελεστών: 1. Νοητικές διεργασίες και ψυχοκοινωνικοί παράγοντες. 2. Εγκέφαλος και

Κεντρικό Νευρικό Σύστημα (ΚΝΣ). 3. Σωματικές λειτουργίες και ανοσία. Το ζήτημα που επιχειρεί να επιλύσει είναι πώς το stress επηρεάζει το ΚΝΣ, πώς αυτό με τη σειρά του επικοινωνεί με το Ανοσοποιητικό Σύστημα και πώς οι αμοιβαίες αυτές ενέργειες επιδρούν στην υγεία (Melnechuck, 1988). Στην Ψυχιατρική έχει διαπιστωθεί (Journal Clin. Psych., 1989) πως σε καταστάσεις κατάθλιψης και άγχους σημειώνονται αλλαγές στα επίπεδα ορισμένων νευροδιαβιβαστών και ορμονών. Αυτές οι ουσίες είναι οι φορείς μηνυμάτων ανάμεσα στο ΚΝΣ και τα άλλα όργανα, ή μεταξύ κυττάρων στους ιστούς.

Σε μείζονα καταθλιπτικά επεισόδια έχουν βρεθεί αυξημένα επίπεδα κορτιζόνης, που δυναμικά έχουν ανοσοκατασταλτική δράση. Εξάλλου το stress συνδέεται με αυξημένα επίπεδα επινεφρίνης, η οποία επίσης σχετίζεται με μειωμένη ανοσολογική λειτουργία (Dimsdale, 1987). Νευροανατομικές μελέτες έχουν επιπλέον αποδείξει, αφενός, την ύπαρξη νευρικών κυττάρων μέσα στους ιστούς του ανοσοποιητικού συστήματος (σπλήνα, θύμο αδένες, λεμφαδένες) και, αφετέρου, έχουν εντοπίσει στην επιφάνεια των λεμφοκυττάρων σειρά υποδοχέων για μια ποικιλία ουσιών από το ΚΝΣ, που περιλαμβάνει νευροδιαβιβαστές και ορμόνες (Dunn, 1988).

Τα δεδομένα αυτά υποδηλούν πως οι συντελεστές stress, ανοσολογικές μεταβολές και έκβαση της υγείας συνδέονται άμεσα μεταξύ τους. Πολλές μελέτες καταλήγουν σ' αυτό το συμπέρασμα, όμως λίγες συμπεριλαμβάνουν ταυτόχρονα και τους τρεις συντελεστές που αναφέρθηκαν (Engel, 1962). Μια ερευνητική γραμμή ελέγχει καθ' όλα υγιή άτομα που υφίστανται σε κάποιο stress (φοιτητές, πρόσφατα χωρισμένοι σύζυγοι) μετρώντας τις αλλαγές στην ανοσολογική τους λειτουργία. Σα δείκτης λαμβάνεται η μείωση των λεμφοκυττάρων CD4 στο αίμα. Σ' αυτή την περίπτωση τίθενται σε συσχέτισμό ανοσολογικοί μηχανισμοί με ψυχικούς παράγοντες.

Μια άλλη γραμμή διερευνά το ρόλο που μπορεί να έχουν ψυχοκοινωνικοί παράγοντες (συναισθηματικές καταστάσεις και τρόποι προσαρμογής) σαν προγνωστικοί δείκτες υγείας για πιθανή εκδήλωση καρκίνου. Δηλαδή συσχετίζεται το stress με την έκβαση της υγείας ή την πορεία νόσου. Τα αντιφατικά αποτελέσματα των ερευνών αυτών αντανακλούν την πληθώρα των υπό μελέτη συναισθηματικών καταστάσεων και τους πολλούς τύπους καρκίνου που μ' αυτές δυναμικά συνδέονται (Sabbioni, 1993).

Πρόσφατες έρευνες στο AIDS θέτουν σε συσχέτιση μηχανισμούς προσαρμογής, επίπεδα stress, κατάσταση υγείας και ανο-

σολογική ικανότητα. Έχει βρεθεί (Temoshock, 1988) πως όσο μεγαλύτερη είναι η αίσθηση προσωπικού ελέγχου πάνω στην πορεία της αρρώστιας και πιο έκδηλο το χαρακτηριστικό «οργή-εχθρικήτητα», τόσο και η επιβίωση τείνει να διατηρείται μακρά μετά τη διάγνωση. Σε φανερή αντίθεση, άλλοι ερευνητές αναφέρουν πως υψηλότερα επίπεδα δυσφορίας συνδέονται με αυξημένη ανοσία (Barnes, 1989). Τρέχουσες μελέτες που αφορούν στην εφαρμογή διαφόρων παρεμβάσεων για μείωση του stress, όπως τεχνικές χαλάρωσης, αυθυποβολή και γυμναστικές ασκήσεις, επιβεβαιώνουν πως οι δραστηριότητες αυτές ωφελούν και την ανοσολογική λειτουργία στα άτομα με AIDS (La Pierre, 1991).

Για να συμβιβαστούν αυτά τα αποτελέσματα χρειάζεται να επιλυθούν μερικά μεθοδολογικά προβλήματα. Η συνύπαρξη επιπρόσθετων βιολογικών συντελεστών νόσου (μικρόβια), τα αποτελέσματα παράλληλης θεραπείας (φάρμακα) και ορισμένοι φυσιολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ψυχολογική κατάσταση (ύπνος, διατροφή, κάπνισμα) βρίσκονται σε ανταγωνισμό με τις ψυχοκοινωνικές επιδράσεις και ίσως αυτό να εξηγεί κάποια αντικρουόμενα συμπεράσματα περί ανοσολογικής αντίδρασης. Πιθανώς το stress να έχει ποικίλες επιπτώσεις στο ανοσοποιητικό σύστημα, ανάλογα με την ένταση, τη διάρκεια, το είδος, τα διαφορετικά στάδια της νόσου με την οποία συσχετίζεται, καθώς και τη χρονική σχέση μεταξύ αυτών των συντελεστών (Lyon, 1993).

Μολονότι όλα αυτά περιορίζουν τις εφαρμογές της ψυχονευροανοσολογίας στις λοιμώξεις, οι ψυχολογικές παρεμβάσεις, έστω και με περιορισμένη ισχύ στην ανοσία, έχουν μεγάλη αξία ως προς τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ασθενών (Houldin, 1993). Καθώς οι διαθέσιμες θεραπείες για τις διάφορες νόσους μετατρέπουν σταδιακά πολλές απ' αυτές σε χρόνιες παθήσεις, παρεμβάσεις με βάση τα ανωτέρω συμπεράσματα μπορεί στο μέλλον να αποτελούν τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο περίθαλψης, σαν τροποποιητές της ανοσολογικής κατάστασης ή ενισχυτές άλλων θεραπειών (Solomon, 1987).

Μέχρι στιγμής ωστόσο, η επιστήμη δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει μία και μοναδική συναισθηματική αντίδραση σαν την αναγκαία και απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία από τις λοιμώξεις και τη διατήρηση καλής υγείας (Kertzner, Le Doux).

Ευεξία

Η ενασχόληση με τα προβλήματα υγείας και με τις αιτίες που τα προκαλούν, αποτελούν το βασικό αντικείμενο της ιατρικής επιστήμης. Οι αιτίες νόσου μπορούν να καθοριστούν είτε με τη στενή έννοια του όρου (μικρόβια), είτε με την ευρύτερη (αλληλεπίδραση μεταξύ ψυχοκοινωνικών παραγόντων και βιολογικών διεργασιών). Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο, όπως ορθά παρατηρεί ο Engel (1977), το πρόβλημα εστιάζεται κυρίως στα αίτια που προκαλούν μια νόσο. Δηλαδή το πρότυπο σκέψης που κυριαρχεί στην ορθόδοξη, συμβατική ιατρική είναι ουσιαστικά παθογόνο (αφορά στη γένεση των παθήσεων).

Από ποικίλες πηγές επισημαίνεται η ανάγκη για μια συμπληρωματική γνώση, που να αναφέρεται στους μηχανισμούς που προκαλούν ευεξία, ώστε να δίνεται σημασία και στα στοιχεία εκείνα που προωθούν την υγεία στον άνθρωπο (Antonovsky, 1984). Ο λόγος είναι διότι η εμμονή σε αποκλειστικά παθογόνους παράγοντες ενέχει σοβαρά μειονεκτήματα, περιορισμούς και κινδύνους, όπως η άνιση κατανομή πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, τόσο στην έρευνα, όσο και στην παροχή υπηρεσιών (Cochrane, 1972).

Μέσα από τις εργασίες του Antonovsky (1987), παρουσιάζεται ένα θεωρητικό πρότυπο που κωδικοποιεί τις πρόσφατες τάσεις στην έρευνα γύρω από τους γενεσιουργούς παράγοντες υγείας και αντιστάθμισης του stress. Το «ευεξιγόνο» αυτό πρότυπο (salutogenic model) επιχειρεί να εξηγήσει πώς ορισμένοι άνθρωποι παρ' όλο που βιώνουν αντίξοες περιστάσεις στη ζωή τους εν τούτοις καταφέρνουν να διατηρούν ευεξία, πράγμα που αποτελεί βασικό πρόβλημα στην ψυχολογία της υγείας (Henry, 1982). Το ερώτημα δηλαδή είναι γιατί κάποια άτομα, έστω και με μια αναπηρία, είναι ευπροσάρμοστα και αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της ζωής με αισιοδοξία, παραμένοντας δημιουργικά, ενώ άλλα, ακόμη και χωρίς να παρουσιάζουν σαφή κλινική νόσο, έχουν μειωμένη αντοχή στο stress και προσαρμόζονται δύσκολα διατηρώντας μάλλον μια τάση προς επιδείνωση, τόσο στη διάθεση όσο και στη λειτουργικότητά τους.

Σύμφωνα με τη θεώρηση περί γενέσεως ευεξίας, το φαινόμενο «υγεία» εκδηλώνεται ως ένα συνεχές που εκτείνεται μεταξύ δυο πόλων, ευεξία-πάθηση. Η διακίνηση ανάμεσα στα δυο αυτά άκρα διέπει το βίο απ' αρχής έως τέλους. Μέσα σ' αυτό το continuum ο άνθρωπος ζει και αναπτύσσεται, καταλαμβάνοντας μια θέση, που

τείνει διαρκώς να διατηρεί ή να εγκαταλείπει (Antonovsky, 1979). Εξαιτίας της διακίνησης αυτής, η υγεία αποτελεί μια δυναμική κατάσταση που παρουσιάζει μια ροπή προς βελτίωση ή επιδείνωση, ανάλογα με το πόσο κανείς διακατέχεται απ' αυτό που ορίστηκε ως Αντίληψη Συγκρότησης (Sense of Coherence).

Η συγκρότηση αναφέρεται στο βαθμό που κάποιος άνθρωπος διαθέτει ένα διεισδυτικό και διαρκές, αλλά δυναμικό αίσθημα εμπιστοσύνης για τα εξής: 1. Ότι τα ερεθίσματα που προέρχονται από το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον στην εξέλιξη του βίου είναι δομημένα, προβλέψιμα και ερμηνεύσιμα. 2. Ότι υπάρχουν στη διάθεσή του εφόδια, ώστε να μπορεί ν' ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις που αυτά τα ερεθίσματα θέτουν. 3. Ότι αυτές οι απαιτήσεις είναι μια πρόκληση, αντάξια για να επενδύει και να δεσμεύεται.

Αντίθετα με τους τρόπους προσαρμογής, η Συγκρότηση είναι ένας σφαιρικός προσανατολισμός στη ζωή, που αναπτύσσεται ως πάγιο ψυχικό χαρακτηριστικό και αποτελεί καθοριστικό παράγοντα ευεξίας. Περιλαμβάνει τρία επιμέρους γνωρίσματα: 1. Καταληπτότητα: Δυνατότητα να κατανοεί κανείς τα ερεθίσματα της ζωής. 2. Χειριστικότητα: Δυνατότητα να τα χειρίζεται. 3. Σημαντικότητα: Δυνατότητα να αποδίδει σ' αυτά νόημα και σημασία. Οι δυνατότητες που αντιστοιχούν στα γνωρίσματα αυτά φαίνεται να απαντούν σε τρεις βασικές ψυχολογικές ανάγκες του ανθρώπου: Να αντιλαμβάνεται τι του συμβαίνει, να έχει έλεγχο στη ζωή του και να περιβάλλεται, ως άτομο, από αγάπη και φροντίδα (Hawkins, 1992).

Η συγκρότηση, ως μέτρο πρόγνωσης, μπορεί να χρησιμεύει στον εντοπισμό εφοδίων που προάγουν την ευεξία. Κυρίως βρίσκει εφαρμογή σε περιπτώσεις όπου ζητείται η στάθμιση και εκτίμηση της ικανότητας προς επιστράτευση δυνάμεων, που ενδεχομένως υπάρχουν, από άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν κάποιο stress, με σκοπό να ανταποκριθούν ευνοϊκά σ' αυτό (Nyamathi, 1991). Ορισμένοι συντελεστές, όπως η δυσφορία, μπορεί να περιπλέκουν μια κλινική εικόνα που σχετίζεται με stress, προκαλώντας επιβράδυνση της ανάρρωσης, ή την αποτυχία ενός θεραπευτικού προγράμματος (Dubos, 1960).

Έχει παρατηρηθεί πως όταν οι ασθενείς έχουν στη διάθεσή τους κάποια εφόδια (υποστηρικτικό περιβάλλον, υψηλή αυτοεκτίμηση) καταφέρνουν συνήθως να χειρίζονται το stress στη ζωή τους δημιουργικά, χωρίς να καταπονούνται συναισθηματικά (Kobasa, 1981). Ίσως αυτό να συμβαίνει γιατί μια αίσθηση ελέγχου της κατάστασης, αυξάνει τη συγκρότηση η οποία συνδέεται με τη

διατήρηση ευεξίας ή με μια εύκολη ανάρρωση. Ο ρόλος της συγκρότησης στην έκβαση της υγείας τελεί υπό διερεύνηση. Το ίδιο και η σχέση της συγκρότησης με άλλους παράγοντες, όπως η ασχολία του ατόμου, οικογενειακή κατάσταση κλπ. (Antonovsky, 1993). Όπως καταλήγουν οι σχετικές έρευνες, τα άτομα που έχουν χαμηλή συγκρότηση είναι επιρρεπή στην εκδήλωση παθήσεων, προφανώς σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες. Επιπλέον, οι παρεμβάσεις που τείνουν να αυξήσουν τη συγκρότηση σ' ένα άτομο προκαλούν ευεργετικές επιπτώσεις στη γενική κατάσταση της υγείας του και στην ποιότητα ζωής.

Ορισμένες ομάδες που υφίστανται μεγάλη έκθεση σε παράγοντες stress δεν έχουν, ή δεν τους προσφέρονται, αρκετά εφόδια για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους (Bandura, 1977). Τέτοιες ομάδες είναι οι τοξικομανείς, ασθενείς με AIDS, μετανάστες, συνταξιούχοι κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές οι υπηρεσίες υγείας θα μπορούσαν να βελτιωθούν με τη δημιουργία κατάλληλων προσεγγίσεων, έτσι που τα άτομα αυτά να γίνονται αποδέκτες μιας πιο ουσιαστικής βοήθειας (Moos, 1981). Επειδή οι καταστάσεις ανεπαρκώς αντισταθμισμένου stress επιδρούν δυσμενώς στην υγεία, για μια πιο αποτελεσματική πρόληψη έχουν προταθεί παρεμβάσεις που στοχεύουν στην ψυχολογική ενίσχυση των ομάδων αυτών (Brown, 1981). Άλλωστε, οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι δυνατόν να αποτυγχάνουν γιατί η ενθάρρυνση υποστηρικτικών συστημάτων για τέτοιους ασθενείς προσκρούει συχνά σε παράγοντες που αφορούν στο όλο σύστημα υγείας ή στη νομοθεσία (Parkes, 1981).

Η γνωστική σημασία της συγκρότησης, ως έννοιας που ερμηνεύει τη διατήρηση και προαγωγή ευεξίας, είναι θεμελιώδης και τα ωφέλη από μια ευρύτερη εφαρμογή της ανυπολόγιστα (Frankenhaueser, 1981). Είναι ένα εργαλείο που προσφέρεται προς γενική χρήση, αφενός για ό,τι ο Holmes (1967) αποκαλεί ένα πιο αποτελεσματικό χειρισμό των προβλημάτων υγείας και, αφετέρου, για μια πιο αποδοτική προσαρμογή ασθενών, στα πλαίσια ορθά σχεδιασμένων προγραμμάτων στήριξης.

Νους - ψυχή - σώμα

Ο συσχετισμός των βιολογικών λειτουργιών με ψυχολογικές επιδράσεις είναι μια κατεύθυνση στην ιατρική έρευνα που από τις αρχές του 20ου αιώνα κερδίζει συνεχώς περισσότερο έδαφος (Li-

rowski, 1986). Για την ψυχοσωματική προοπτική ο ανθρώπινος οργανισμός αποτελεί μια ενότητα ψυχικών και σωματικών εκδηλώσεων, οι δε ασθένειες θεωρούνται ως διαταραχές που αφορούν στην ολότητα του ανθρώπου, η οποία και περιλαμβάνει τα δύο αυτά στοιχεία (σώμα, ψυχικές ιδιότητες) (Alexander, 1950). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η ψυχολογία του ασθενούς παίζει σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση κάθε αρρώστιας.

Η συμμετοχή του ψυχικού παράγοντα στη γένεση μιας παθολογίας διαφέρει, ανάλογα με τη νόσο. Μπορεί να συνδέεται με οποιοδήποτε στάδιο εκδήλωσής της (έναρξη, εξέλιξη, επιδείνωση, έξαρση, υποτροπή) ή να συμμετέχει στην προδιάθεση και την αντίδραση σ' αυτή. Η ψυχοσωματική αντίληψη αναπτύσσει και συμπληρώνει γνώσεις και τεχνικές, περί ασθένειας και υγείας, που προέρχονται από συμπεριφορικές και βιο-ιατρικές επιστήμες εφαρμόζοντάς τες στην πρόληψη, διάγνωση και αποκατάσταση (Wise, 1993). Στις ψυχοσωματικές καταστάσεις είναι δυνατόν να εντοπισθεί στο ένα άκρο μια σαφώς οργανική παθολογία, όπως στη ρευματοειδή αρθρίτιδα. Στο άλλο άκρο έχουμε την εκδήλωση μιας ακαθόριστης, ως προς τα αίτια, παθοφυσιολογικής διεργασίας, όπως στην κεφαλαλγία τάσεως. Το κοινό όμως σημείο σ' αυτές τις παθήσεις είναι η εμφανής αλληλεπίδραση μεταξύ ψυχικών και σωματικών στοιχείων στην κλινική συμπτωματολογία (Angell, 1985).

Μια ανασκόπηση στην ιστορία της ιατρικής επιβεβαιώνει το γεγονός πως ανέκαθεν ο ψυχικός παράγων (σκέψεις, συναισθήματα, συμπεριφορές) ήταν σημαντικός για την κατανόηση των παθήσεων και την άσκηση της θεραπευτικής τέχνης. Από παλιά η ψυχική συμμετοχή εθεωρείτο αναπόσπαστο μέρος κάθε ασθένειας και η αντιμετώπιση των ασθενών ήταν, ως εκ τούτου, στη βάση της ψυχοσωματικής. Για ολόκληρο το 19ο αιώνα ωστόσο παρατηρείται μια αποφασιστική στροφή στην ιατρική πρακτική. Η αποκάλυψη των μικροβίων οδηγεί στην αντίληψη περί παθογόνων φορέων και στην αποκλειστική ενασχόληση με τους συγκεκριμένους αυτούς αιτιολογικούς παράγοντες που ήταν κάτι νέο. Σκοπός ήταν να επιτευχθεί ένας επιτυχής χειρισμός της «νόσου», που επιτελείται εις βάρος μιας ισορροπημένης αντιμετώπισης του ασθενούς. Ήταν η εποχή του Pasteur και του Virchow και η ιατρική είχε γίνει πλέον επιστήμη, σημειώνοντας θεαματικές προόδους στην καταπολέμηση των ασθενειών, αλλά παραβλέποντας εντελώς την ψυχική κατάσταση των ασθενών.

Μόνο μετά το 1900 ο Freud άρχισε να δίνει ξανά έμφαση

στα ψυχικά φαινόμενα. Στη συνέχεια ο Alexander επιχείρησε να προσδιορίσει τους ψυχολογικούς παράγοντες που συνδέονται με την κλινική εκδήλωση ορισμένων παθήσεων. Στη σύγχρονη ιατρική πρακτική η ψυχοθεραπευτική αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών κατέχει καίρια θέση, στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου προγράμματος υγείας (Appel, 1992). Υπάρχουν δύο βασικές τάσεις ως προς το σημείο αυτό. Πρώτον, εφαρμογή ψυχοθεραπειών, έστω σε συνδυασμό με άλλους χειρισμούς (φάρμακα) και με τη στενή έννοια (ψυχανάλυση, γνωσιακή ψυχοθεραπεία κλπ.). Δεύτερον, σχεδιασμός ορισμένων ψυχοθεραπευτικών παρεμβάσεων στους ασθενείς, με σκοπό την αλλαγή ή τροποποίηση της συμπεριφοράς.

Οι πλέον διαδεδομένες μορφές ψυχολογικής παρέμβασης για το χειρισμό σωματικών ενοχλημάτων είναι οι διάφορες τεχνικές χαλάρωσης, η βιο-ανάδραση (biofeedback), η ύπνωση, αναπνευστικές ασκήσεις, yoga, μυομάλαξη κλπ. (Forbes, 1993). Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή μιας ψυχολογικής προσέγγισης στους αρρώστους δεν είναι ακόμη τελειωτικά, όμως έχει διαπιστωθεί πως μερικοί ασθενείς ανταποκρίνονται θετικά στην ψυχοθεραπεία και παρουσιάζουν βελτίωση, είτε στα σωματικά τους προβλήματα, είτε στην ψυχολογική τους κατάσταση (Cott, 1992). Αυτό κυρίως συμβαίνει όταν στην κλινική εικόνα συνυπάρχουν στοιχεία ψυχοπαθολογίας, τα οποία μπορεί να είναι και σημαντικότερα σε σχέση με τα σωματικά ενοχλήματα που παρουσιάζει ένας ασθενής. Επίσης έχει βρεθεί πως ορισμένες ασθένειες απαντούν καλύτερα σε ψυχοθεραπεία παρά σε σωματική (φαρμακευτική) θεραπεία (Karasu, 1979).

Πολλές μελέτες στην πρόσφατη βιβλιογραφία αποσκοπούν στην εξακρίβωση της ικανότητας του ανθρώπου να διαμορφώνει με τη σκέψη τις σωματικές του λειτουργίες (Frischholz, 1992). Η πρώτη τέτοια περίπτωση, που προκάλεσε μεγάλη εντύπωση στον ιατρικό κόσμο, έχει περιγραφεί από τον Α. Mason στη δεκαετία του '50. Η δημοσίευσή του στο *British Medical Journal* αναφερόταν στα θεαματικά αποτελέσματα της θεραπείας με ύπνωση, ενός παιδιού που έπασχε από ανίατη μορφή συγγενούς δερματοπάθειας. Παραδείγματα αυτού του είδους αποδεικνύουν πως, σε ορισμένα τουλάχιστον άτομα, ακόμη και κύτταρα με παθολογοανατομικές αλλοιώσεις, είναι δυνατό να επαναλειτουργήσουν φυσιολογικά, όταν ο ασθενής εκτεθεί στην επίδραση κάποιων λέξεων. Η κατάσταση αυτή ονομάζεται υποβολή και είναι μια μέθοδος που έχει ευρεία εφαρμογή στη θεραπεία ψυχοσωματικών καταστάσεων, ό-

πως δερματικές παθήσεις, άσθμα, άγχος (Ewin, Kroger).

Η βιο-ανάδραση είναι μια άλλη θεραπευτική προσέγγιση όπου οι δυνατότητες της σκέψης να επιφέρει σωματικές μεταβολές τίθενται σε ενέργεια από τον ίδιο τον ασθενή (Rice, 1993). Με την τεχνική αυτή μπορεί κανείς να μάθει να ρυθμίζει τη θερμοκρασία του δέρματος, την αρτηριακή πίεση ή να ελέγχει αλλεργικές αντιδράσεις (Delaney, Burgio). Τέτοια φαινόμενα αποτελούν αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, ώστε να καθοριστούν οι μηχανισμοί με τους οποίους ο νους (προσοχή, σκέψη, αντίληψη) μπορεί να επηρεάσει τις φυσιολογικές λειτουργίες. Η έρευνα απέδειξε πως σε ορισμένες διανοητικές δραστηριότητες, π.χ. στο διαλογισμό (meditation) και την καθοδηγούμενη νοητική εικονοπλασία (guided imagery), μπορούν να προκληθούν μετρήσιμες φυσιολογικές μεταβολές στο δέρμα, στις σφύξεις, την αναπνοή (Gaber, 1988), με μηχανισμούς ίσως παρόμοιους μ' αυτούς που ισχύουν και για τη βιο-ανάδραση.

Στην ύπνωση, όπως και στη βιο-ανάδραση σημειώνονται αγγιοκινητικά φαινόμενα στους περιφερικούς ιστούς, πράγμα που εν μέρει εξηγεί την εκδήλωση νευροφυσιολογικών μεταβολών (Wallace, 1992). Είναι γνωστό πως σε ορισμένες συγκινησιακές καταστάσεις οι σκέψεις, τα συναισθήματα ή οι φαντασιώσεις προκαλούν αυξημένη αιμάτωση στα γεννητικά όργανα και το πρόσωπο. Ενδεχομένως, με ανάλογο τρόπο ο νους, ή γενικότερα το ψυχικό όργανο, επικοινωνεί με το σώμα κατά την υποβολή. Παραμένει όμως αδιερεύνητο το πώς μια νοητική λειτουργία, όπως η πιθανή πρόθεση για συμμόρφωση στην ύπνωση, μπορεί να μετατραπεί σε μια νευροφυσιολογική αντίδραση, όπως η αγγειοδιαστολή (Miller, 1967).

Άλλο ένα παράδειγμα συναφές με την επίδραση της σκέψης πάνω στο σώμα, είναι το αποτέλεσμα που μπορεί να προκαλέσει στον οργανισμό η λήψη μιας αδρανούς ουσίας (χωρίς φαρμακευτικές ιδιότητες), όταν αυτή συνοδεύεται από κάποια υποβολή. Σε ορισμένα πειράματα όταν η χορήγηση γίνει με θετική υποβολή ο οργανισμός μπορεί να αντιδράσει θετικά παρουσιάζοντας βελτίωση, όπως αν χορηγηίτο μια δραστική ουσία (Wall, Archer, Suchman). Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για αποτέλεσμα placebo (λατινικά placebo = ευχαριστώ). Επίσης είναι δυνατόν να παρατηρηθεί μια αλλεργική αντίδραση μετά τη λήψη αδρανούς ουσίας αν ο ασθενής αφεθεί πρώτα να πιστέψει πως πρόκειται για ένα βλαβερό παρασκεύασμα. Σ' αυτή την περίπτωση, έχουμε το φαινόμενο nocebo (noceo = βλάπτω). Αντιθέτως, χρησιμοποιώντας

μια δραστική ουσία (δηλητήριο) είναι δυνατόν να μην εκδηλωθεί η αναμενόμενη αντίδραση (αναφυλαξία), αν γίνει παράλληλα μια αρνητική υποβολή (Dossey, Brody).

Η θεραπεία δια της υποβολής δεν προκαλεί πάντα το επιθυμητό αποτέλεσμα. Θα πρέπει το περιεχόμενο της υποβολής να είναι πειστικό και εντάξιμο στην αντίληψη του αποδέκτη (Barber, 1964). Παράγοντες που ενισχύουν την πειστικότητα είναι το κύρος αυτού που διατυπώνει την υποβολή (ιατρική αυθεντία), το περιβάλλον και η τεχνική (τελετουργικό), η ψυχολογική στάση του ασθενούς και προηγούμενες του εμπειρίες ή φαντασιώσεις (Rossi, 1988). Το κοινό χαρακτηριστικό σ' όλες αυτές τις καταστάσεις είναι πως συνειδητά ο νους δίνει μια εντολή στο σώμα ή ασυνείδητα η ψυχική σφαίρα επηρεάζει το σώμα να κάνει κάτι (να απαλλαγεί από εγκαύματα, να μην αιμορραγεί). Το αξιοσημείωτο είναι πως σε κάποιες από τις περιπτώσεις αυτές το σώμα υπακούει (Yarbo, 1989).

Τέτοιες εντολές ή επιδράσεις δεν περνούν πάντα μέσα από την συνείδηση ή τη βούληση. Για παράδειγμα στην καθημερινή ζωή οι βιολογικές λειτουργίες και οι απαντήσεις στα διάφορα ερεθίσματα εκτελούνται χωρίς να έχουμε επίγνωση, αφού ο ανθρώπινος οργανισμός, ως ολόκληρο νους-ψυχή-σώμα είναι προγραμματισμένος, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Cousins (1981), να ενεργεί προς την κατεύθυνση της ζωής, να αντιμετωπίζει τις διάφορες προκλήσεις από το περιβάλλον, να αντιστέκεται και να αναπτύσσεται.

Συμπέρασμα

Στην εργασία αυτή έγινε μια σύντομη αναφορά στο stress και την υγεία με σκοπό να δοθεί μια εικόνα των ψυχολογικών φαινομένων, όπως αυτά επηρεάζουν τη ζωή του ανθρώπου. Στον άνθρωπο υπάρχει έμφυτη η τάση και η δυνατότητα να σκέφτεται και να ενεργεί προς μια κατεύθυνση που στηρίζει τη ζωή (Maslow, 1964). Παράλληλα, ενυπάρχει και μια ροπή προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ο νους μπορεί συνειδητά ή ασυνείδητα να στηρίζει τη ζωή ή να στρέφεται εναντίον της και να τη φθείρει (Beck, Neuman). Στη διαδικασία αυτή ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις, που λέγεται βίος, ο νους βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με το σώμα, οργανώνοντας άμυνες ή επιθέσεις, διορθώνοντας ή καταστρέφοντας.

Αυτό που ο Dienstfrey (1991) ονομάζει «νους της αναγκαιότητας», ενεργεί χωρίς να έχουμε επίγνωση για να μας διατηρεί ζωντανούς. Είναι οι χημικές αντιδράσεις στον εγκέφαλο που συνδέονται με τη συμπεριφορά και την προσαρμογή στο stress, η δραστηριότητα των νευροπεπτιδίων στην ανοσολογική αντίδραση, η μετακίνηση από την πάθηση στην ευεξία, η συμμόρφωση στις εντολές μιας υποβολής που παρατηρείται στην ύπνωση. Όλα αυτά φαίνεται πως αποτελούν παραλλαγές του ίδιου ασυνείδητου νου. Η σημασία του συνειδητού και «κατ' επίγνωση νου» είναι ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες έχει τη δύναμη να υποβάλλει αλλαγές κατά βούληση στο σώμα, να το θέτει υπό έλεγχο και, όπως καταλήγει ο Yarko (1990), να διεξάγει μαζί μ' αυτό ένα διάλογο που μπορεί να είναι ευθύς, εκ προθέσεως, άμεσος και, μερικές φορές, επιτυχής.

Βιβλιογραφία

- Ader R., "Brain, behavior and immunity", *Bran. Behav. Immun.*, 1987, 1:1-10.
- Alexander F., *Psychosomatic Medicine*, New York, Norton, 1950.
- Angell M., "Disease as a reflection of the psyche", *N. Eng. J. Med.*, 1985, 312:1570-1578.
- Antonovsky A., *Health, stress and coping*, London, Jossey - bass, 1979.
- Antonovsky A., "The sence of coherence as a determinant of health", *Advances*, 1984, 1(3):37-50.
- Antonovsky A., «The structura and properties of the sence of coherence scale», *Soc. Sci. Med.*, 1993, 36, 6:725-733.
- Antonovsky A., "Unraveling the mystery of health, London", *Int. J. Epidemiol.*, 1972, 1:89-92.
- Appel P.R., «Performance enhancement in physical medicine and rehabilitation», *Am. J. Clin. Hypn.*, 1992, 35(1):11-19.
- Archer T.P., "Placebo treatment in congestive heart failure", *Cardiology*, 1992, 81(2-3):125-133.
- Assagioli R., *The act of the will*, London, Aquarian, 1994.
- Barber T., «Hypnotizability, suggestibility and personality», *Psychol. Reports*, 1964, 14:299-320.
- Barnes R., "Emotional states in relation to immune funcion", *V. Intern. Conf. AIDS*, Montreal, 1989.
- Bandura A., "Self-efficacy", *Psychol. Rev.*, 1977, 84:191-215.
- Baron R.A., *Human aggression*, New York, Plenum, 1977.
- Beck A.T., *Anxiety disorders and phobias: a cognitive perspective*, New York, Basic books, 1985.
- Bevilacqua E., *Opera Italiana (16) La Traviata*, Roma, Armando Curcio Editore, 1990.

- Biselli R., "Influence of stress on lymphocyte subset distribution", *Aviat Space Environ Med.*, 1993, 64(2):116-120.
- Brody H., "The lie that heals", *Ann. Intern. Med.*, 1982, 97:112-120.
- Brown V., "From sickness to health", *Soc. Sc. and Med.*, 1981, 15A:195-202.
- Burgio K.L., "Biofeedback-assisted behavioral training for the elderly", *J. Am. Geriatr. Soc.*, 1990, 38:338-342.
- Byrne D.G., "Personality, life events and cardio-vascular disease", *J. Psychosom Res*, 1987, 31:661.
- Cassileth B.R., "Psychological correlates of survival in advanced malignant disease", *N. Engl. J. Med.*, 1985, 312:1551.
- Cochrance A.L., "The history of the measurement of ill health", *Int. J. Epidemiol*, 1972, 1:89-92.
- Cousins N., *Anatomy of an illness*, New York, Bantam books, 1981.
- Cott A., "Long-term efficacy of combined relaxation", *Pain*, 1992, 51(1):49-56.
- Delaney D.C., "Skin temperature biofeedback", *J. Behav. Ther. Exp. Psychiatry*, 1992, 23(1):37-42.
- Dienstfrey H., *Where the mind meets the body*, New York, Harper/Collins, 1991.
- Dimsdale J.E., "Do plasma nor-epinephrine levels reflect behavioral stress?", *Psychosom Med.*, 1987, 49:375.
- Dossey L., *Healing words*, San Francisco, Harper, 1993.
- Dubos R.J., *The mirage of health*, London, Allen and Unwin, 1960.
- Dunn A.J., "Nervous system - Immune system interactions", *J. Recept Res.*, 1988, 8:589.
- Engel G.L., *Psychological development in health and disease*, Philadelphia, Saunders, 1962.
- Engel G.L., "The clinical application of the biopsychosocial model", *Am J. Psychiatry*, 1980, 137:535.
- Engel G.L., "The need for a new medical model", *Science* 1977, 196:126-136.
- Ewin D.M., "Hypnotherapy for warts", *Am. J. Clin. Hypn.*, 1992, 35(1):1-10.
- Forbes E.J., "Psychophysiological effects of several stress management techniques", *Psychol. Rep.*, 1993, 72(1):19-27.
- Frankenhauer M., "Coping with stress at work", *Int. J. Health Serv.*, 1981, 11:491-510.
- Freud S., *Standard edition of complete psychological works*, London, Hogarth Press, 1953-1966.
- Frischholz E.J., "Psychopathology, hypnotizability and dissociation", *Am. J. Psychiatry*, 1992, 149(11):1521-1525.
- Gabel S., "The right hemisphere in imagery, hypnosis, rapid eye movement sleep and dreaming", *J. Nerv. Ment. Dis.*, 1988, 176:323-327.
- Hawkings P., *Caring for carers*, Presentation at the Symposium for persons with special needs, Aegean University, Rodos, 1992.
- Henry J.P., "The relation of social to biological processes in disease", *Soc. Sci. Med.*, 1982, 16:369-380.

- Hinrichsen H., "Modulation of the immune response to stress in patients with SLE.", *Eur. J. Clin. Invest.*, 1992, 22(1):21-25.
- Holmes Th., "The social readjustment rating scale", *J. Psychosom. Res.*, 1967, 11:213-218.
- Houldin A.D., "Relaxation training and psychoimmunological status of bereaved spouses", *Cancer Nurs*, 1993, Feb., 16(1):47-52.
- Journal of Clinical Psychiatry, "Interralations between depression, the immune system and the endocrine system", *J. Clin. Psychiatry*, 1989, 50 (supp. 2).
- Karasu T.B., "Psychotherapy of the medically ill", *Am. J. Psychiatry*, 1979, 136:1-8.
- Kertzner R., "Psychoneuroimmunology and HIV infection", *Focus*, 1990, 5:2.
- Kiecolt-Glaser J.K., Psychological influences on immunity, *Adv. Exp. Med. Biol.*, 1988, 245:237.
- Klein T.W., "Stress and infections", *J. Fla Med. Assoc.*, 1993, 80(6):409-411.
- Kobasa S., "Personality and constitution as mediators in the stress - illness relationship", *J. Health and Soc. Behav.*, 1981, 22:368-378.
- Kroger W., *Clinical and experimental hypnosis in medicine, dentistry and psychology*, Philadelphia, Lippincott, 1977.
- Kusnecov A., "Immunomodulation by behavioral conditioning", *Biol. Psychol.*, 1989, 28:25.
- La Pierre A., "Psychoimmunology and stress management", In Gorman J. (ed.), *Psychoimmunology update*, Am. Psych. press, Washington, 1991.
- Laudenslager M.L., "Suppression of specific antibody production by inescapable shock", *Brain. Behav. Immun.*, 1988, Jun, 2(2):92-101.
- Le Doux J.E., "Emotion, Memory and the Brain", *Scient Ame.*, 1994, June, 32-39.
- Levy S.M., "Survival hazard analysis in first recurrent breast cancer patients", *Psychosom. Med.*, 1988, Sep.-Oct., 50(5):520-528.
- Lipowski Z.J., "Psychosomatic medicine: past and present", *Can. J. Psychiatry*, 1986, 31:2-15.
- Lyon M.L., "Psychoimmunology: the problem of the situatedness of illness and the conceptualization of healing", *Cult. Med. Psychiatry*, 1993, Mar., 17(1):77-97 (45 ref.).
- Maier S.F., "Inescapable shock, controllability and lymphocyte proliferation", *Brain Behav. Immun.*, 1988, Jun 2(2):87-91.
- Maslow A., "Further notes on the psychology of being", *J. Humanist. Psychol.*, 1964, 4:45-58.
- Melnechuck T., "Emotions, Brain, immunity and health", In *Emotion and psychopathology*, M. Clynes (ed.), New York, Plenum, 1988.
- Miller L., "The mind and the body", *Int. J., Psychiatry*, 1967, 7:518.
- Miller T.W., "Advances in understanding the impact of stressful life events on health", *Hosp. Community Psychiatry*, 1988, 39:615.
- Moos R., *Creating healthy human contexts*, Presentation at APA Conference, Los Angeles, 1981.

- Neuman G.G., *Origins of human aggression*, New York, Human Sciences Press, 1987.
- Nyamathi A., "Relationship of resources to emotional distress and somatic complaints in homeless minority women", *Res. Nurs and Health*, 1991, 14:269-277.
- Panerai A.E., "Cognitive and non cognitive stress", *Pharmacol. Res.*, 1992, 26(3):273-276.
- Parkes C.M., "Psychosocial transitions", *Soc. Sci. Med.*, 1971, 5:101.
- Piave F.M., *La Triaviata*, μελόδραμα από το μυθιστόρημα του A. Dumas (γιου) *La Dame aux camelias*, 1850, σε μουσική G. Verdi, Milano, Ricordi, 1853.
- Rice K.M., "Biofeedback treatments of generalized anxiety disorder", *Biofeedback Self Regul*, 1993, 18(2):93-105.
- Rossi E., *Mind-Body therapy*, New York, W. Norton and Co., 1988.
- Sabbioni M.E., "Psychoneuroimmunological issues in psychooncology", *Cancer Invest.*, 1993, 11(4):440-450.
- Schauenstein K., "Bidirectional interaction between immune and neuroendo-crine systems", *Pediatr. Padol*, 1992, 27(4):81-85.
- Schwartz G.E., "Behavioral medicine revisited", *J. Behav. Med.*, 1978, 1:249.
- Seligman M., *Helplessness: On depression, development and health*, San Francisco, Freeman, 1975.
- Selye H., *The stress of life*, New York, Mc Graw Hill, 1978.
- Solomon G.F., "Psychoneuroimmunology: interactions between central nervous system and immune system", *J. Neurosci Res.*, 1987, 18:1-8.
- Stein M., "Stress and immunomodulation", *J. Immunol*, 1985, 135(2):S827-833.
- Suchman A.L., "Classic conditioning and placebo effects in crossover studies", *Clin. Pharmacol. Ther.*, 1992, 52(4):372-377.
- Temoshok L., "Psychoimmunology and AIDS", In Bridge TP, Mirsky DF (eds.), *Psychological and Neuropsychiatric aspects of AIDS*, Raven Press, New York, 1988, 187-197.
- Wall P.D., "Pain and the placebo response", *Ciba. Found. Symp.*, 1993, 174:187-211.
- Wallace B., "Experience of peripheral temperature change during hypnotic analgesia", *Int. J. Clin. Exp. Hypn.*, 1992, 40(3):180-193.
- Weiss J.M., "Neurochemical and Electrophysiological events underlying stress-induced depression in an animal model", *Adv. Exp. Med. Biol.*, 1988, 245:425-440 (81 ref.).
- Wess J.M., "Behavioral and neural influences on cellular-immune responses", *J. Clin. Psychiatry*, 1989, May, 50 Suppl., 43-53, discuss, 54-55 (43 ref.).
- Wise T.N., "Teaching psychosomatic medicine", *Psychoter Psychosom*, 1993, 59(2):99-106.
- Yapko M., *Brief therapy approach to treating anxiety and depression*, New York, Brunner/Mazel, 1989.
- Yapko M., *Trancework*, New York, Brunner-Mazel, 1990.

Αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής

Παναγιώτης Θ. Καπόπουλος*

Περίληψη

Η απώλεια αξιοπιστίας στους στόχους πολιτικής που διακηρύσσει η κυβέρνηση, αναγκάζει τα οικονομούντα άτομα να καθορίζουν τις προσδοκίες τους για τα μελλοντικά οικονομικά μεγέθη και να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους ανάλογα με την εκ μέρους τους αξιολόγηση σχετικά με το βαθμό απόκλισης της κυβέρνησης από την ανακοινωθείσα πολιτική. Η παρούσα εργασία αναλύει τη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία διερευνά τις επιπτώσεις της παραπάνω συμπεριφοράς των οικονομούντων ατόμων στην αποτελεσματικότητα της κυβερνητικής πολιτικής και προτείνει την άσκηση πολιτικής κανόνων καθώς και την ανάπτυξη συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων για την επίλυση του προβλήματος.

1. Εισαγωγή

Η συζήτηση γύρω από τα προβλήματα αξιοπιστίας της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής δε θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον εάν δεν αφορούσε άμεσα την αποτελεσματικότητα της πολιτικής. Στο σύγχρονο, όμως, θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου διεξάγεται η οικονομική δραστηριότητα, τα οικονομούντα άτομα αποφασίζουν για τις μισθολογικές διεκδικήσεις τους, τη διανομή των εισοδημάτων τους σε κατανάλωση και αποταμίευση, την κατανομή του χρόνου τους σε εργασία και σχόλη και λαμβάνουν τις όποιες επενδυτικές αποφάσεις τους βάσει των προσδοκιών που έ-

*Διδάκτωρ Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

χουν για την εξέλιξη των οικονομικών δεικτών που τα αφορούν και συνεπώς, βάσει κάθε μελλοντικής πολιτικής της κυβέρνησης. Και τούτο διότι, η πολιτική αυτή δε μπορεί παρά να αποτελεί μία προσπάθεια επηρεασμού αυτών των δεικτών, στοχεύοντας είτε στην άνοδο της κατά Pareto συλλογικής ευημερίας¹, είτε σε αναδιανεμητικά αποτελέσματα που ωφελούν τα κοινωνικά στρώματα που την ψηφίζουν και άρα εκπροσωπεί, είτε εν τέλει στην ικανοποίηση της οριακής εκείνης μονάδας του εκλογικού σώματος (του μέσου ψηφοφόρου), της οποίας η πολιτική τοποθέτηση είναι κρίσιμη για τη μεγιστοποίηση της πιθανότητας επανεκλογής της.

Σ' ένα τέτοιο οικονομικό περιβάλλον, το αρχικό «παράδειγμα» μίας κανονιστικού τύπου (normative) θεωρίας οικονομικής πολιτικής που ενισχύθηκε από την ανάπτυξη της θεωρίας άριστου ελέγχου², καταρρέει δίνοντας τη θέση του σε μία θετικού τύπου ανάλυση (positive), όπου η τελικώς ασκηθείσα οικονομική πολιτική είναι το αποτέλεσμα της στρατηγικής αλληλεπίδρασης, που έλαβε χώρα στα πλαίσια ενός παιγνίου που διεξήχθη μεταξύ διαφόρων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων και της κυβέρνησης.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί στο πρώτο μέρος του μία ανάλυση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η οποία διερευνά τις επιπτώσεις της συμπεριφοράς των οικονομούντων ατόμων σχετικά με τον τρόπο καθορισμού των προσδοκιών τους για τα μελλοντικά οικονομικά μεγέθη, στην αποτελεσματικότητα της ασκηθείσας οικονομικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, στο τμήμα 2 αναλύεται η φύση του προβλήματος αξιοπιστίας της κυβερνητικής πολιτικής. Στα τμήματα 3 και 4 επισκοπούνται με τρόπο μεθοδικό τα σύγχρονα δυναμικά παίγνια πολιτικής, χρησιμοποιώντας τα σύγχρονα εργαλεία θεωρητικής ανάλυσης. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου (τμήματα 5 και 6) αναπτύσσεται ένα υπόδειγμα πολιτικής υποτίμησης του νομίσματος σ' ένα δικομματικό σύστημα, επιχειρώντας να συνδέσει το οικονομικό πρόβλημα της αποτελεσματικότητας με την πολιτική επιστήμη. Ένα από τα πιο σημαντικά συμπεράσματα της μελέτης είναι ότι η αξιοπιστία της κυβερνητικής πολιτικής είναι υψηλότερη σε καθεστώς πολιτικής κανόνα (rule) σε σχέση με το καθεστώς άσκησης διακριτικής πολιτικής ή κατά περίπτωση (discretionary policy).

2. Το πρόβλημα αξιοπιστίας

Σύμφωνα, λοιπόν, με το παραπάνω αναλυτικό πλαίσιο, η κατο-

χή από την κυβέρνηση του όπλου της αξιοπιστίας κατά τις ανακοινώσεις των στόχων πολιτικής της, μπορεί να αποτελέσει αποφασιστικό παράγοντα για την επίτευξη αυτών των στόχων. Η αξιοπιστία, όμως, της κυβερνητικής πολιτικής μπορεί να υπονομευθεί είτε εξωγενώς από την οικονομική συγκυρία, είτε ενδογενώς από την ίδια τη φύση και προέλευση του κυβερνητικού επιτελείου.

Ένα παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση υπονόμησης της αξιοπιστίας είναι η ανακοίνωση σφικτής νομισματικής πολιτικής όταν η κυβέρνηση έχει κληρονομήσει ένα υψηλό δημόσιο χρέος που αναγκάζεται να αποπληρώνει με έκδοση νέου χρέους. Η ανακοίνωση της αυστηρής νομισματικής πολιτικής αποτελεί αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για ένα αξιόπιστο σταθεροποιητικό πρόγραμμα. Και τούτο διότι οι ιδιωτικοί φορείς γνωρίζουν πως μία συγκράτηση του ρυθμού αύξησης της ποσότητας χρήματος σήμερα, συνεπάγεται ταχύτερη αύξηση του δημόσιου χρέους και εν τέλει υψηλότερο χρέος στο μέλλον, αφού η κυβέρνηση θα έχει απωλέσει το όπλο της εκτύπωσης νέου χρήματος ώστε να καλύψει σε κάποιο βαθμό τις δανειακές ανάγκες της. Έτσι, η παραγωγή πληθωριστικού χρήματος θα είναι αναγκαία στο μέλλον (Sargent και Wallace, 1981). Συνεπώς, η ανακοίνωση αυστηρής νομισματικής πολιτικής δεν είναι αξιόπιστη σε χώρες με υψηλό δημόσιο χρέος. Προφανώς, οι ιδιωτικοί φορείς προεξοφλούν τις υψηλές πληθωριστικές προσδοκίες τους στις τρέχουσες επενδυτικές αποφάσεις και μισθολογικές διεκδικήσεις. Στην περίπτωση αυτή, ο μόνος τρόπος ανάληψης της τραυματισμένης κυβερνητικής αξιοπιστίας είναι η ανάληψη σοβαρών προσπαθειών για τη δημιουργία πρωτογενών πλεονασμάτων πριν από την ανακοίνωση της νέας πολιτικής.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αξιοπιστία μπορεί να υπονομευθεί από ενδογενείς παράγοντες. Για παράδειγμα, ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας του πολιτικού κόμματος που σχημάτισε την κυβέρνηση, είναι δυνατό να φαλκιδεύει την εμπιστοσύνη του κοινού στο βαθμό που οι ανακοινώσεις πολιτικής δεν έχουν ίσου μεγέθους θετικές συνέπειες για τις διάφορες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες πίεσης. Μία άλλη πηγή αναξιπιστίας της κυβερνητικής πολιτικής είναι δυνατόν να προέλθει από την αναντιστοιχία μεταξύ του περιεχομένου των ανακοινώσεων των στόχων οικονομικής πολιτικής και των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της πολιτικής πλατφόρμας με την οποία ο κομματικός μηχανισμός διεκδικεί την εκλογική νίκη. Για παράδειγμα, η άσκηση αντιπληθωριστικής πολιτικής από ένα πολιτικό κόμμα με ιδεολογικό προσανατολισμό, που επιβάλλει

ιδιαίτερες ευαισθησίες στο πρόβλημα της ανεργίας, φαλκιδεύει *a priori* την ανακοίνωση της πολιτικής αυτής δεδομένου ότι μία τέτοια πολιτική δε μπορεί παρά να συνίσταται σε μετακίνηση κατά μήκος της οποιασδήποτε μορφής καμπύλης Phillips³.

Τέλος η απώλεια αξιοπιστίας είναι δυνατόν να προέλθει από την ύπαρξη και μόνο κινήτρων εξαπάτησης του κοινού από την πλευρά της κυβέρνησης. Ας υποθέσουμε, δηλαδή, ότι η κεντρική τράπεζα ανακοινώνει το στόχο της για τη νομισματική επέκταση προτού υπογραφούν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Εάν η κυβέρνηση έχει κίνητρο να αυξήσει το προϊόν (είτε λόγω της ευαισθησίας της στο πρόβλημα της ανεργίας, είτε για τις ανάγκες μίας πιθανής προεκλογικής περιόδου), οι ορθολογικές οικονομικές μονάδες προφανώς το γνωρίζουν. Οι εργατικές ενώσεις θα προσαρμόσουν τις μισθολογικές τους διεκδικήσεις σε ένα τέτοιο επίπεδο ώστε η χρησιμότητα της κυβέρνησης από μία επιπλέον μονάδα προϊόντος να αντισταθμίζει πλήρως την απώλεια χρησιμότητας από μία επιπλέον μονάδα πληθωρισμού. Στην τελική ισορροπία οι εργατικές ενώσεις θα έχουν ματαιώσει αποτελεσματικά την εξαπάτησή τους από την πρόκληση μη αναμενόμενου πληθωρισμού. Για τούτο και έχει υποστηριχθεί (Barro, 1986) ότι η πρόκληση σοβαρής ύφεσης σε πρώτο στάδιο είναι αναγκαία για την απόκτηση της εμπιστοσύνης του κοινού σχετικά με τις προθέσεις της κυβέρνησης για τη –με κάθε θυσία– καταπολέμηση του πληθωρισμού.

3. Το απλό παίγνιο νομισματικής πολιτικής

Η επιλογή μίας πολιτικής καταπολέμησης του πληθωρισμού δε μπορεί παρά να οφείλεται στο γεγονός ότι αυτός διαστρεβλώνει τον μηχανισμό των τιμών, απομακρύνοντας την οικονομία από το σημείο άριστης κατανομής των πόρων, και δημιουργεί κλίμα αβεβαιότητας στις οικονομικές μονάδες λόγω των συχνών μεταπτώσεων της αγοραστικής δύναμης του εισοδήματός τους.

Μία από τις ευρύτερα αποδεκτές θεωρητικές προτάσεις στη σύγχρονη μακροοικονομική είναι ότι η μονιμότητα του πληθωρισμού αποτελεί νομισματικό φαινόμενο. Εάν τούτο είναι αληθές, ποια είναι τα αίτια των επίπονων αυξήσεων στην ποσότητα του χρήματος; Είναι άραγε η εμμονή των κυβερνήσεων για μείωση της ανεργίας πέραν του «φυσικού» επιπέδου; Ο πειρασμός της άσκη-

σης αντιανεργιακής πολιτικής μπορεί να δικαιολογηθεί είτε λόγω του κόστους σε όρους διαφυγόντος προϊόντος που οφείλεται στη μη χρησιμοποίηση όλου του παραγωγικού δυναμικού, είτε λόγω του κοινωνικού κόστους σε όρους ηθικής τάξεως, αφού το δικαίωμα στην εργασία είναι από τα θεμελιώδη συστατικά της «κοινωνίας των πολιτών», είτε εν τέλει στο πολιτικό κόστος σε όρους απώλειας εκλογικής βάσης αφού περιθωριοποιεί κοινωνικές ομάδες.

Η προσφάτως αναπτυχθείσα βιβλιογραφία εφαρμογής της θεωρίας των παιγνίων σε θέματα νομισματικής πολιτικής υποστηρίζει την ύπαρξη μίας «πληθωριστικής μεροληψίας» (inflation bias) στο οικονομικό σύστημα. Μία εισαγωγή σ' αυτή τη βιβλιογραφία θα μπορούσε να αρχίσει με την παρουσίαση μίας πολύ απλοποιημένης παραλλαγής του παιγνίου πολιτικής για τον πληθωρισμό που διεξάγεται μεταξύ της Κεντρικής Τραπέζης και του ιδιωτικού τομέα.

Σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, οι εργατικές ενώσεις αποφασίζουν για το επίπεδο των ονομαστικών μισθών προτού η Κεντρική Τράπεζα επιλέξει τη μεταβολή στην ποσότητα του χρήματος και συνεπώς το ρυθμό πληθωρισμού, επί του οποίου έχει πλήρη έλεγχο. Δηλαδή, οι εργατικές ενώσεις στοχεύουν στην επίτευξη ενός επιπέδου πραγματικού μισθού και για τούτο διαμορφώνουν πληθωριστικές προσδοκίες. Η φύση του οικονομικού συστήματος είναι τέτοια ώστε οι αποκλίσεις της απασχόλησης από το φυσικό της επίπεδο συσχετίζονται θετικά με το μη αναμενόμενο πληθωρισμό. Περαιτέρω, η απασχόληση είναι μία φθίνουσα συνάρτηση του πραγματικού μισθού. Τούτο σημαίνει ότι εάν ο πληθωρισμός είναι υψηλότερος από τον αναμενόμενο, το επίπεδο απασχόλησης θα είναι υψηλότερο από εκείνο που οι εργαζόμενοι επιθυμούν.

Οι νομισματικές αρχές έχουν μία κοινωνική συνάρτηση ευημερίας που αποδίδει μία αρνητική στάθμιση στον πληθωρισμό και μία θετική στάθμιση στην απασχόληση. Ακολουθώντας τους Cukierman (1986) και Sheffrin (1989), ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις «μήτρες τελικών αποδόσεων» (payoff matrices) για το απλό αυτό παίγνιο νομισματικής πολιτικής. Γίνεται προφανές ότι η Κεντρική Τράπεζα προτιμά την κατάσταση κατά την οποία το κοινό αναμένει μηδενικό πληθωρισμό, ενώ αυτή δημιουργεί θετικό πληθωρισμό, έστω 1%. Τούτο συνεπάγεται επεκτατικά αποτελέσματα για την οικονομική δραστηριότητα. Εντούτοις, εάν οι νομισματικές αρχές επιλέξουν $\pi = 1$, οι τελικές αποδόσεις θα είναι είτε 1 είτε -1, ανάλογα με τον εάν το π^e ισούται με 0 ή 1. Από την άλλη πλευρά, εάν η Κεντρική Τράπεζα επιλέξει μηδενικό ρυθμό πληθωρισμού, $\pi = 0$, οι τελικές τους αποδόσεις είναι είτε 0 είτε -2, ανάλογα με το εάν

το π^e ισούται με 0 ή 1. Η επιλογή $\pi = 1$ είναι μία κυριαρχούσα (dominant) στρατηγική για την Κεντρική Τράπεζα⁴.

Πίνακας 1

Μήτρα Αποδόσεων του Απλού Παιγνίου Νομισματικής Πολιτικής

Ιδιωτικός Τομέας Κεντρική Τράπεζα		Αναμενόμενος Πληθωρισμός	
		0	1
Παρατηρούμενος	0	(0,0)	(-1, -2)
πληθωρισμός	1	(-1, 1)	(0, -1)

Παίκτες: Κεντρική Τράπεζα, Ιδιωτικός Τομέας.

Σύνολο Πληροφοριών και Επιλογές: Η Κεντρική Τράπεζα επιλέγει τον παρατηρούμενο ρυθμό πληθωρισμού, π , ενώ ο ιδιωτικός τομέας επιλέγει τον αναμενόμενο ρυθμό πληθωρισμού, π^e .

Αποδόσεις: Το πρώτο στοιχείο στις παρενθέσεις είναι η απόδοση για τον ιδιωτικό τομέα και το δεύτερο στοιχείο είναι η απόδοση για την Κεντρική Τράπεζα.

Κυρίαρχη Στρατηγική: Ο πληθωρισμός στο επίπεδο $\pi = 1$ είναι η κυρίαρχη στρατηγική για την Κεντρική Τράπεζα.

Ισορροπία κατά Nash: (0, -1).

Για να βρούμε την ισορροπία κατά Nash, πρέπει να απαντήσουμε στο ακόλουθο ερώτημα: Δεδομένης της άριστης στρατηγικής για την Κεντρική Τράπεζα, ποια είναι η άριστη αντίδραση του ιδιωτικού τομέα; Όπως μπορεί να φανεί από τον Πίνακα 1, οι εργαζόμενοι μεγιστοποιούν τις αποδόσεις τους αναμένοντας υψηλό πληθωρισμό. Έτσι, λοιπόν, ο πληθωρισμός μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα ενός παιγνίου μεταξύ των σχεδιαστών πολιτικής και του ιδιωτικού τομέα. Ο τελευταίος είναι ενήμερος για τα κίνητρα των σχεδιαστών πολιτικής να δημιουργήσουν πληθωρισμό. Οι εργατικές ενώσεις θα διεκδικούν μισθούς σε επίπεδο τέτοιο ώστε το όφελος της κυβέρνησης από μία επιπλέον μονάδα απασχόλησης να ισούται με το οριακό κόστος του επιπλέον πληθωρισμού.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το παίγνιο νομισματικής πολιτικής που αναλύσαμε αποτελεί τυπικό παράδειγμα του «διλήμματος των φυλακισμένων» (prisoners dilemma). Πράγματι, τόσο το κοινό όσο και οι σχεδιαστές οικονομικής πολιτικής θα ήταν πρόθυμοι να υποκα-

ταστήσουν το αποτέλεσμα στην κατάσταση ισορροπίας (0, -1) με το αποτέλεσμα (0, 0).

Μετά το εισαγωγικό τούτο τμήμα, μπορούμε να παρουσιάσουμε τώρα περισσότερο σύνθετα υποδείγματα της βιβλιογραφίας σχετικά με το πρόβλημα της αξιοπιστίας στην άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής.

4. Αξιοπιστία και άσκηση πολιτικής

Στο τμήμα αυτό παρουσιάζουμε συνοπτικά μερικές από τις σπουδαιότερες συνεισφορές στη βιβλιογραφία. Ένας μεγάλος αριθμός δημοσιευμένων μελετών συζητά τα προβλήματα αξιοπιστίας που αφορούν την άσκηση νομισματικής πολιτικής. Το σημείο εκκίνησης για ένα μεγάλο μέρος της έρευνας είναι τα υποδείγματα που προτάθηκαν από τους Kydland και Prescott (1977) και Barro και Gordon (1983). Το αρχικό χαρακτηριστικό αυτής της ανάλυσης είναι ότι οι ρυθμοί πληθωρισμού σε κατάσταση ισορροπίας προσδιορίζονται από την αξιοπιστία των δεσμεύσεων των νομισματικών αρχών για σταθερότητα τιμών.

Το αναλυτικό πλαίσιο των Barro-Gordon (1983)

Η επαυξημένη κατά τις προσδοκίες (expectations augmented) καμπύλη Phillips δίδεται από:

$$y_t = \bar{y} + \mu(\pi_t - \pi_t^e) \quad (1)$$

όπου οι αποκλίσεις του προϊόντος, y από το φυσικό του επίπεδο \bar{y} , είναι μία συνάρτηση του μη-αναμενόμενου πληθωρισμού, $(\pi_t - \pi_t^e)$, όπου π_t είναι ο πληθωρισμός και π_t^e ο αναμενόμενος πληθωρισμός. Ο αντικειμενικός σκοπός των σχεδιαστών οικονομικής πολιτικής είναι η ελαχιστοποίηση του κόστους, Z_t για κάθε περίοδο,

$$\min_{\pi_t} Z_t = (a/2)\pi_t^2 - b(\pi_t - \pi_t^e) \quad \text{όπου } a, b > 0 \quad (2)$$

Ο πρώτος όρος, $(a/2)\pi_t^2$ είναι το κόστος που προκαλεί ο πληθωρισμός και ο δεύτερος όρος, $b(\pi_t - \pi_t^e)$ είναι το όφελος από τη δημιουργία πληθωριστικών διαταραχών (inflation shocks).

Η λύση από την ελαχιστοποίηση της EZ_t είναι:

$$\hat{\pi}_t = b/a \text{ (Διακριτική Πολιτική ή Πολιτική κατά περίσταση)} \quad (3)$$

Ο ιδιωτικός τομέας είναι ικανός να πραγματοποιήσει τους παραπάνω υπολογισμούς και συνεπώς $\pi_t^e = \hat{\pi}_t = b/a$. Έτσι, έχουμε μία λύση μη-συνεργασίας ή ισορροπία κατά Nash αφού κάθε παίκτης μεγιστοποιεί τη χρησιμότητά του λαμβάνοντας υπόψη ως δεδομένες τις αντιδράσεις του αντίπαλου παίκτη. Σ' αυτήν την περίπτωση, το κόστος είναι:

$$\hat{Z}_t = 1/2 (b^2/a) \text{ (Πολιτική κατά περίσταση)} \quad (4)$$

Όταν ο σχεδιαστής οικονομικής πολιτικής δεσμεύεται στην τήρηση ενός «κανόνα» (rule) για τον καθορισμό του πληθωρισμού, το κοινό γνωρίζει εκ των προτέρων το επίπεδο του πληθωρισμού και έτσι ο σχεδιαστής της οικονομικής πολιτικής επιλέγει τον πληθωρισμό κάτω από τον περιορισμό ότι $\pi_t^e = \pi_t$, ως ακολούθως:

$$\min_{\pi_t} Z_t = (a/2)\pi_t^2 \quad (5)$$

Η ιδανική δέσμευση σχετικά με τον πληθωρισμό είναι αυτή της διατήρησης μηδενικού ρυθμού πληθωρισμού,

$$\pi_t^* = 0 \text{ (Κανόνας)} \quad (6)$$

Το ελάχιστο κόστος κάτω από έναν κανόνα, όπως αυτό εκφράζεται στην εξίσωση (5), είναι:

$$Z_t^* = 0 \text{ (Κανόνας)} \quad (7)$$

Ποιο θα είναι το μέγεθος του οφέλους για το σχεδιαστή οικονομικής πολιτικής στην περίοδο t από την άσκηση «πολιτικής εξαπάτησης» (cheating) του ιδιωτικού τομέα; Εάν το κοινό προσδοκά ότι $\pi_0^e = 0$, ο σχεδιαστής πολιτικής θα χειρίζεται κατά τους υπολογισμούς του την προσδοκία αυτή ως δεδομένη. Έτσι, η επιλογή του π_t που μεγιστοποιεί το Z_t , είναι ίδια μ' εκείνη που υπολογίσαμε κατά την άσκηση πολιτικής κατά περίσταση:

$$\tilde{\pi}_t = b/a \text{ (Πολιτική Εξαπάτησης)} \quad (8)$$

Το αναμενόμενο κόστος μπορεί να εξαχθεί από την εξίσωση (2):

$$E\tilde{Z}_t = -(1/2)b^2/a \text{ (Πολιτική Εξαπάτησης)} \quad (9)$$

Ο πειρασμός του σχεδιαστή οικονομικής πολιτικής να αρνηθεί εκ των υστέρων τον κανόνα ισούται με τη διαφορά:

$$E(Z_t^* - \tilde{Z}_t) = 0 - (1/2)b^2/a = 1/2 b^2/a \quad (\text{Πειρασμός}) \quad (10)$$

Οι Barro και Gordon δεικνύουν πώς ένας κανόνας χαμηλού πληθωρισμού μπορεί να διατηρηθεί και στην περίπτωση απουσίας θεσμικών περιορισμών που να τον επιβάλουν. Εισηγούνται την ενδυνάμωση (enforcement) του κανόνα με περιορισμούς που απορρέουν από τη φήμη και την αξιοπιστία. Αυτή η ενδυνάμωση επιτυγχάνεται μέσω των προσδοκιών του ιδιωτικού τομέα και μπορεί να περιγραφεί ως εξής:

$$E[q_t(\hat{Z}_{t+1} - Z_{t+1}^*)] = q_t(1/2)b^2/a \quad (\text{Ενδυνάμωση}) \quad (11)$$

όπου q_t είναι ένας παράγοντας προεξόφλησης ($q < 1$). Για να τηρηθεί ένας κανόνας, πρέπει να ικανοποιεί τη συνθήκη «ικανότητας ενδυνάμωσης»:

$$\text{πειρασμός} = E(Z_t^* - E\tilde{Z}_t) \leq \text{ενδυνάμωση} = E[q_t(\hat{Z}_{t+1} - Z_{t+1}^*)] \quad (12)$$

Εντούτοις, ίσως δεν είναι ρεαλιστικό να υποθέσουμε ότι τα οικονομούντα άτομα γνωρίζουν την αντικειμενική συνάρτηση της κυβέρνησης με βεβαιότητα, ειδικά εάν διαφορετικής απόχρωσης σχεδιαστές πολιτικής εναλλάσσονται στη διακυβέρνηση. Όταν, λοιπόν, η αντικειμενική συνάρτηση της κυβέρνησης είναι αβέβαιη, ο ιδιωτικός τομέας μόνο σταδιακά μπορεί να μαθαίνει τον τύπο της διακυβέρνησης, καθώς παρατηρεί την πολιτική που ακολουθείται. Αυτού του είδους η ανάλυση παρουσιάστηκε από τους Backus και Driffil (1985).

Αβεβαιότητα σχετικά με τον τύπο της κυβέρνησης: Backus και Driffil (1985)

Η κυβέρνηση είναι δυνατόν να επιδεικνύει είτε μικρή (tough government, I) είτε μεγάλη ανοχή (wet government, II) απέναντι στον πληθωρισμό. Είναι επικερδές για μία κυβέρνηση του δεύτερου τύπου να παριστάνει αρχικώς ότι έχει δεσμευτεί να ασκεί αντιπληθωριστική πολιτική έτσι ώστε να έχει τη δυνατότητα αύξησης του προϊόντος μέσω της άσκησης μη αναμενόμενης πληθωριστικής πολιτικής. Όταν η νέα κυβέρνηση αναλαμβάνει την εξουσία, το κοινό είναι αβέβαιο αναφορικά με τον πραγματικό της τύπο. Η κυβέρνηση που δεν ανέχεται τον υψηλό πληθωρισμό (τύ-

πος I) θα θέτει πάντοτε πληθωρισμό ίσο με μηδέν, ενώ μία κυβέρνηση με μεγάλη ανοχή απέναντι στον πληθωρισμό (τύπος II) θα μεγιστοποιεί τη συνάρτηση χρησιμότητάς της⁵:

$$U_g(\pi, \pi^e) = (-1/2)a\pi_t^2 + b(\pi_t - \pi_t^e) \quad (1')$$

Ο ιδιωτικός τομέας εξακολουθεί να δέχεται συνεχείς «εκπλήξεις» από την πολιτική της κυβέρνησης και έτσι ελαχιστοποιεί τη συνάρτηση:

$$U_p(\pi, \pi^e) = -(\pi_t - \pi_t^e)^2 \quad (13)$$

Όπως και στο αναλυτικό πλαίσιο των Barro και Gordon, η κυβέρνηση διαθέτει δύο εναλλακτικές λύσεις. Πρώτον, την επιλογή μίας διακριτικής πολιτικής (ή πολιτικής κατά περίπτωση), $\pi = \pi^e = b/a$ και δεύτερον, τη διατήρηση ενός κανόνα μηδενικού πληθωρισμού, $\pi = \pi^e = 0$. Χρησιμοποιώντας την κανονικοποίηση $a = b = 2$, οι Backus και Driffil αναπαριστούν την άσκηση πολιτικής ως ένα παίγνιο με τη μορφή του Πίνακα 1. Στην παρούσα ανάλυση, μία κυβέρνηση περιορισμένου χρονικού ορίζοντα που ενδιαφέρεται για τον πληθωρισμό και την απασχόληση, έχει ένα κίνητρο να «μυμείται» την υπερ-συντηρητική, την οποία ενδιαφέρει μόνο ο πληθωρισμός. Ο ιδιωτικός τομέας σχηματίζει μία πιθανότητα ότι η κυβέρνηση είναι τύπου I, υπό τη συνθήκη της παρατήρησης του μηδενικού πληθωρισμού:

$$e_{t+1} = \text{prob}("T" | \pi_t = 0) \quad (14)$$

Εάν η κυβέρνηση δεν ακολουθεί πληθωριστική πολιτική, τότε ο ιδιωτικός τομέας αναθεωρεί προς τα άνω την πιθανότητα η κυβέρνηση να είναι όντως τύπου I, σύμφωνα με τον κανόνα του Bayes:

$$\begin{aligned} e_{t+1} &= \text{prob}("T" \text{ και } \pi_t = 0) / \text{prob}(\pi_t = 0) = \\ &= [\text{prob}(\pi_t = 0 | "T") \text{prob}("T")] / \\ & / [\text{prob}(\pi_t = 0 | "T") \text{prob}("T") + \text{prob}(\pi_t = 0 | "W") \text{prob}("W")] = \\ &= e_t / [e_t + (1 - e_t)\psi_t] \end{aligned} \quad (15)$$

όπου ψ_t είναι η πιθανότητα η κυβέρνηση να επιλέξει την υιοθέτηση του κανόνα μηδενικού πληθωρισμού έτσι ώστε να κερδίσει αξιοπιστία και πιθανότητα "W" είναι η πιθανότητα η κυβέρνηση να μην είναι τύπου I. Το μόνο που μπορεί να κάνει μία νέα κυβέρνη-

ση τύπου I είναι να ακολουθεί πιο σφικτή πολιτική από μία κυβέρνηση τύπου II (Vickers, 1986) περιμένοντας ότι το κοινό θα πειστεί ότι είναι πράγματι τύπου I. Με άλλα λόγια, είναι αναγκαίο να προκληθεί μία ύφεση ώστε να αποκτηθεί αξιοπιστία (Barro, 1986). Ο Vickers (1986) συζητά το πρόβλημα *trade-off* μεταξύ της χρονικής διάρκειας και του μεγέθους της ύφεσης.

Εισαγωγή εξωγενούς αβεβαιότητας

Ο Driffil (1987) αναπτύσσει μία επέκταση του υποδείγματος των Backus και Driffil για την περίπτωση που η κυβέρνηση ελέγχει τον πληθωρισμό μόνο ατελώς. Οι κυβερνήσεις είναι δύο ειδών. Οι προτιμήσεις τους σε κάθε περίοδο είναι δυνατόν να περιγραφούν από τις ακόλουθες σχέσεις:

$$U_{gT} = -\pi_t^2 \quad (\text{Τύπου I}) \quad (16)$$

$$U_{gW} = -\pi_t^2 + \gamma(\pi_t - \pi^e) \quad (\text{Τύπου II}) \quad (17)$$

Υποτίθεται, όπως και πριν, ότι μόνο δύο αποτελέσματα παρατηρούνται για τον πληθωρισμό, είτε $\pi_t = 0$ (κανόνας) είτε $\pi_t = \gamma$. Αφού η κυβέρνηση μπορεί να ελέγχει τον πληθωρισμό μόνο ατελώς, υπάρχει μία μικρή πιθανότητα, μ , να επιτύχει το στόχο της και μία πιθανότητα, $(1 - \mu)$, να μην τον επιτύχει. Τότε, ο ιδιωτικός τομέας ανανεώνει τις πεποιθήσεις του σύμφωνα με τον κανόνα του Bayes:

$$e_{t+1}(\pi_t = 0) = \mu/\mu e + (1 - e_t)\psi_t \quad (\text{Κανόνας}) \quad (18)$$

όπου $\psi_t = \mu\psi_t + (1 - \psi_t)(1 - \mu)$ και:

$$e_{t+1}(\pi_t = \gamma) = (1 - \mu)e_t / [(1 - \mu)e_t + (1 - e_t)(1 - \tilde{\psi}_t)] \quad (\text{Πολιτική κατά περίπτωση}) \quad (19)$$

Η πιθανότητα ο πραγματικός πληθωρισμός να ισούται με γ στο χρόνο t είναι:

$$(1 - \mu)e_t + (1 - e_t)(1 - \tilde{\psi}_t),$$

έτσι ώστε ο αναμενόμενος πληθωρισμός είναι:

$$\pi_t^e = \gamma[e_t(1 - \mu) + (1 - e_t)(1 - \tilde{\psi}_t)] \quad (20)$$

5. Ο ρόλος του δικομματικού συστήματος στα πλαίσια ενός παιγνίου πολιτικής υποτίμησης

Το υπόδειγμα που παρουσιάζουμε τώρα αναλύει τα προβλήματα αξιοπιστίας που αφορούν την άσκηση σταθεροποιητικής πολιτικής σε μία μικρή ανοικτή οικονομία με πλήρη κινητικότητα του κεφαλαίου. Το υπόδειγμα βασίζεται σε ένα παίγνιο ατελούς πληροφόρησης μεταξύ πολιτικών κομμάτων και ιδιωτικού τομέα. Τα δομικά του στοιχεία προέρχονται από τα υποδείγματα των Alesina (1987) και Alesina και Sachs (1988). Στην παρούσα ανάλυση, όμως, υιοθετούμε το υπόδειγμα του Karoroulos (1995) και υποθέτουμε μία μικρή ανοικτή οικονομία πλήρως συνδεδεμένη με τις διεθνείς αγορές αγαθών και δανειακών κεφαλαίων⁶.

Υποθέτουμε ότι η οικονομία περιγράφεται από μία απλή καμπύλη Phillips, τέτοια ώστε μόνο το μη-αναμενόμενο ποσοστό υποτίμησης επιφέρει αποτελέσματα στον πραγματικό τομέα της οικονομίας, δηλαδή:

$$y_t - \bar{y} = \lambda(s_t - E_{t-1}s_t) \quad \lambda > 1 \quad (21)$$

όπου $E_{t-1}s_t$ είναι το αναμενόμενο επίπεδο τιμών στην περίοδο $t - 1$, y_t είναι το επίπεδο του προϊόντος στην περίοδο t , \bar{y} είναι το επίπεδο προϊόντος που αντιστοιχεί στο φυσικό ποσοστό απασχόλησης και λ είναι μία παράμετρος. Κάτω από την υπόθεση του προκαθορισμένου των μισθών από τις εργατικές ενώσεις, η εξίσωση (21) συνεπάγεται ότι μία υποτίμηση της εγχώριας κυκλοφορίας αυξάνει το προϊόν και συνεπώς, μειώνει την ανεργία υπό την προϋπόθεση ότι η υιοθέτηση της πολιτικής υποτίμησης αποτελεί έκπληξη για τις εργατικές ενώσεις.

Επιπλέον, υποθέτουμε πλήρη κινητικότητα του κεφαλαίου και ουδετερότητα έναντι των κινδύνων (risk neutrality). Τότε η «ακάλυπτη ισοτιμία των επιτοκίων» ισχύει:

$$r_t - r_t^* = E_t \Delta s_{t+1} \quad (22)$$

όπου $\Delta s_{t+1} = s_{t+1} - s_t$ και r_t και r_t^* είναι το βραχυχρόνιο εγχώριο και ξένο επιτόκιο αντίστοιχα. Υποθέτουμε, ακόμη, ότι η χρονική διάρθρωση (term structure) των επιτοκίων καθορίζεται από την «υπόθεση των προσδοκίων». Εάν $R_{t,n}$ συμβολίζει την αξία της απόδοσης στην περίοδο t ενός τίτλου που λήγει την περίοδο $t + n$, μπορούμε να γράψουμε:

$$R_{t,n} = \frac{1}{n} \sum_{i=0}^T E_t r_{t+i} \quad (23)$$

όπου $n > 2$. Η παραπάνω έκφραση δεικνύει ότι το μακροχρόνιο επιτόκιο στην περίοδο t ισούται με το μέσο όρο των αναμενόμενων βραχυχρόνιων επιτοκίων από την περίοδο t ως την ημερομηνία που η μακροχρόνια ομολογία λήγει.

Υποθέτουμε τώρα ένα τυπικό υπόδειγμα πολιτικών κύκλων ι-δεολογικής φύσης, που έλκει την καταγωγή του από τη συνεισφορά του Hibbs (1977). Ο Hibbs εισάγει την υπόθεση ότι τα πολιτικά κόμματα εκμεταλλεύονται τις πληροφορίες που παρέχει η καμπύλη Phillips (αφού μετακινήσεις πάνω σ' αυτήν έχουν αναδιανεμητικές συνέπειες) έτσι ώστε να αντλούνται οφέλη ευημερίας για τους ψηφοφόρους τους. Τα άτομα που διαθέτουν μεγάλο σχετικά πλούτο, εκπροσωπούνται καλύτερα από τα συντηρητικά κόμματα και ευνοούνται από το χαμηλό πληθωρισμό έστω και με το κόστος της υψηλής ανεργίας. Έτσι, τα συντηρητικά κόμματα επιλέγουν ένα χαμηλότερο πληθωρισμό από ό,τι τα σοσιαλιστικά κόμματα⁷.

Ο Πίνακας 2 δεικνύει ότι τα δύο κόμματα θέτουν διαφορετικές σταθμίσεις στην ανεργία και τον πληθωρισμό ως οικονομικά «κακά».

Πίνακας 2

Σταθμίσεις των Πολιτικών Κομμάτων έναντι του Πληθωρισμού και της Ανεργίας (Η Υπόθεση του Hibbs)

Κόμματα	Συντηρητικοί Σοσιαλιστές	
Στόχοι		
Ανεργία	c_y	$<$
Πληθωρισμός	c_p	$>$
		L_y L_p

Ακολουθώντας ένα απλό τρόπο παρουσίασης των αντικειμενικών στόχων των δύο κομμάτων, υποθέτουμε τις ακόλουθες συναρτήσεις κόστους V^C και V^L για τους Συντηρητικούς και Σοσιαλιστές αντίστοιχα:

$$V^C = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t C_t = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t [c_{\pi}/2 \Delta s_t^2 - c_y (y_t - \bar{y})] \quad (24)$$

$$V^L = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t C_t = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t [L_{\pi}/2 \Delta s_t^2 - L_y (y_t - \bar{y})] \quad (25)$$

όπου β είναι ένας παράγοντας προεξόφλησης.

Κάθε πολιτικό κόμμα, όταν είναι κυβέρνηση, επιλέγει ένα χρονικά συνεπή (time consistent) ρυθμό υποτίμησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας –τον οποίο γνωρίζει ο ιδιωτικός τομέας– δια της ελαχιστοποίησης των συναρτήσεων (24) και (25) υπό τον περιορισμό της εξίσωσης (21) που περιγράφει τη διάρθρωση της οικονομίας. Έτσι, αντικαθιστώντας την (21) στην (24) και (25) και λαμβάνοντας υπόψη ότι $\Delta s_{t+1} = s_{t+1} - s_t$, έχουμε:

$$\min_{\{s_t\}} V^C = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t [c_{\pi}/2 \Delta s_t^2 - c_y \lambda (s_t - E_{t-1} s_t)] \quad (26)$$

$$\min_{\{s_t\}} V^L = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t [L_{\pi}/2 \Delta s_t^2 - L_y \lambda (s_t - E_{t-1} s_t)] \quad (27)$$

Ο δυναμικά συνεπής ρυθμός υποτίμησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας που επιλέγει το συντηρητικό κόμμα, $\Delta s_t = (c_y/c_{\pi})\lambda$, είναι μικρότερος απ' αυτόν που επιλέγει το σοσιαλιστικό κόμμα, $\Delta s_t = (L_y/L_{\pi})\lambda$, γεγονός το οποίο οφείλεται στις διαφορετικές προτιμήσεις ($C_y < L_y$ και $C_{\pi} > L_{\pi}$) των κομμάτων για τον πληθωρισμό και την ανεργία.

Η μόνη πηγή αβεβαιότητας στο σύστημα έχει σχέση με το εκλογικό αποτέλεσμα, για το οποίο οι πιθανότητες υποτίθενται εξωγενείς. Συμβολίζουμε με p και $(1 - p)$ την πιθανότητα εκλογικής νίκης των Σοσιαλιστών και των Συντηρητικών αντίστοιχα. Ο αναμενόμενος ρυθμός υποτίμησης είναι:

$$E_{t-1} \Delta s_t = p_t \frac{L_y}{L_{\pi}} \lambda + (1 - p_t) \frac{C_y}{C_{\pi}} \lambda \quad 0 < p_t < 1 \quad (28)$$

$$E_{t-1} \Delta s_t = \frac{L_y}{L_{\pi}} \lambda \quad p_t = 1 \quad (29)$$

$$E_{t-1} \Delta s_t = \frac{C_y}{C_{\pi}} \lambda \quad p_t = 0 \quad (30)$$

Από τις σχέσεις (28), (29) και (30), ο αναμενόμενος ρυθμός υποτίμησης και, *ceteris paribus*, ο πληθωρισμός θα είναι χαμηλότερος κατά τη διάρκεια μίας συντηρητικής διακυβέρνησης, υψηλότερος

κατά τη διακυβέρνηση από το σοσιαλιστικό κόμμα και ανάμεσα σ' αυτά τα δύο επίπεδα κατά το πρώτο μετεκλογικό έτος. Όπως και στο υπόδειγμα του Alesina (1987), στην περίπτωση εκλογικής νίκης πολιτικών δυνάμεων αριστερής απόχρωσης, ο πληθωρισμός θα είναι υψηλότερος από τον αναμενόμενο την επόμενη ημέρα της εκλογικής αναμέτρησης. Αντιθέτως, εάν το συντηρητικό κόμμα νικήσει, ο πληθωρισμός θα είναι χαμηλότερος από τον αναμενόμενο πριν την εκλογική αναμέτρηση. Στα υπόλοιπα έτη της διακυβέρνησης, οι πληθωριστικές προσδοκίες είναι οι ορθές λόγω της απουσίας αβεβαιότητας για το εκλογικό αποτέλεσμα.

Το πρόβλημα της δυναμικής ασυνέπειας που βασίζεται στο τυπικό αναλυτικό πλαίσιο των Barro-Gordon και χαρακτηρίζει και το παρόν υπόδειγμα, εμφανίζεται ως εξής: Αφού οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις έχουν τη φήμη ότι καταπολεμούν την ανεργία ($L_y > L_\pi$), το κοινό αναμένει υψηλό πληθωρισμό κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Έτσι, η ανακοίνωση μίας πολιτικής χαμηλού ρυθμού υποτίμησης ($s_t^* < (s_t^*)$) από μία σοσιαλιστική κυβέρνηση δεν είναι αξιόπιστη. Και τούτο διότι, εάν ο αναμενόμενος πληθωρισμός είναι χαμηλός, μία τέτοια κυβέρνηση θα προκαλέσει πληθωριστικές «εκπλήξεις» μέσω της άσκησης διασταλτικής πολιτικής έτσι ώστε να μειώσει την ανεργία. Συνεπώς, το κοινό αναμένει υψηλό πληθωρισμό και η σοσιαλιστική κυβέρνηση επιβεβαιώνει τις προσδοκίες ώστε να αποφύγει μία ύφεση.

6. Συμπεράσματα - Παρατηρήσεις

Το κυριότερο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από την προηγηθείσα ανάλυση, είναι ότι η αξιοπιστία της κυβερνητικής πολιτικής είναι υψηλότερη όταν αυτή ασκείται μέσω δεσμευτικών κανόνων παρά όταν στηρίζεται στην πρακτική του «πράττουμε ανάλογα με τις συνθήκες». Πρέπει προφανώς η εικόνα της κυβέρνησης σχετικά με τις ευαισθησίες της απέναντι στα διάφορα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα να είναι συμβατή με τους στόχους πολιτικής που ανακοινώνει. Επίσης, οι όποιες προσπάθειες σταθεροποίησης αναλαμβάνονται, θα πρέπει να απέχουν επαρκώς από χρονικά σημεία, όπως οι εκλογικές αναμετρήσεις, που καθιστούν τους κυβερνητικούς επιτελείς ευάλωτους στην εκλογική τους πελατεία.

Η ενίσχυση της αξιοπιστίας της κυβέρνησης μέσω ανάληψης

διεθνών δεσμεύσεων στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής, είναι συχνά απαραίτητο συστατικό ενός πακέτου σταθεροποιητικής πολιτικής. Η εισαγωγή των νομισμάτων των ευρωπαϊκών χωρών στο μηχανισμό συναλλαγματικών ισοτιμιών του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (ΕΝΣ) ενίσχυσε την αξιοπιστία των χωρών αυτών, έτσι ώστε να επιτευχθούν θεαματικά αποτελέσματα των σταθεροποιητικών προγραμμάτων που ανελήφθησαν. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80, έχει αναπτυχθεί μία διαρκώς αυξανόμενη φιλολογία που ισχυρίζεται ότι η συμμετοχή στο ΕΝΣ αποτελεί σημαντικό όπλο στην καταπολέμηση του πληθωρισμού χάρη στον κυρίαρχο ρόλο της Γερμανίας στο σύστημα. Και τούτο διότι, η Bundesbank έχει αποκτήσει υψηλή αξιοπιστία ως μία κεντρική τράπεζα που έχει δεσμευθεί να διαφεντεύει τη σταθερότητα τιμών. Αντιθέτως, οι άλλες ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες έχουν χαμηλότερη αξιοπιστία, αλλά μέσω της σύνδεσης των νομισμάτων τους με το γερμανικό μάρκο «δένουν τα χέρια τους». Γνωρίζοντας οι ιδιωτικοί φορείς την ύπαρξη αυτής της αυτοδέσμευσης, προσαρμόζουν προς τα κάτω τις πληθωριστικές τους προσδοκίες. Για μία αναλυτική παρουσίαση του σχετικού επιχειρήματος βλέπε Καπόπουλος (1993). Η αναγκαστική απώλεια αυτονομίας στην άσκηση πολιτικής αντισταθμίζεται από την απόκτηση αξιοπιστίας.

Η αδυναμία των κυβερνητικών σχημάτων να παράγουν αξιόπιστες πολιτικές, καθιστά ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα τη διερεύνηση του ρόλου όχι μόνο των διεθνών νομισματικών θεσμών αλλά και των εσωτερικών θεσμών, έτσι ώστε να ενισχύεται η αξιοπιστία των κανόνων πολιτικής. Είναι δυνατόν να φανταστεί κανείς θεσμικά πλαίσια όπου το δικαίωμα καθορισμού της εθνικής νομισματικής πολιτικής έχει εκχωρηθεί σε μία ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα, έτσι ώστε να ενδυναμώνεται η αξιοπιστία λόγω αδυναμίας ικανοποίησης πολιτικών πιέσεων. Πώς, όμως, μπορεί να σχεδιαστεί ένας τέτοιος θεσμός; Το πλέον γνωστό παράδειγμα είναι αυτό της Bundesbank. Επίσης, η θετική εμπειρία του Καναδά και της Νέας Ζηλανδίας προτείνει το σχεδιασμό ενός αξιόπιστου τέτοιου θεσμού μέσω μίας διαδικασίας προκαθορισμού στόχων, ελέγχων των στόχων αυτών και απόδοσης ευθυνών στα διοικητικά στελέχη της κεντρικής τράπεζας.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με το κριτήριο του Pareto, μία μεταβολή η οποία βελ-

τιώνει το βιοτικό επίπεδο έστω και ενός ατόμου δίχως να χειροτερεύει τη θέση των υπολοίπων, συνεπάγεται την αύξηση της κοινωνικής ευημερίας.

2. Η ανάπτυξη της θεωρίας του άριστου ελέγχου που υιοθετήθηκε από τη σύγχρονη μηχανική, παρέχει τις αναγκαίες μεθόδους για την εύρεση άριστων επιλογών πολιτικής σε μη γραμμικά υποδείγματα που ενσωματώνουν την αβεβαιότητα. Υποσχέθηκε δε, τη βελτίωση της άσκησης πολιτικής, συνδυάζοντας κατά ρεαλιστικό τρόπο τα νομισματικά και δημοσιονομικά μέσα πολιτικής και έχοντας ως τελικό στόχο το χειρισμό μακροοικονομικών μεγεθών όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός.

3. Η θεωρία της καμπύλης του Phillips, δηλαδή, η ύπαρξη μίας σταθερής αρνητικής συσχέτισης ανάμεσα στον πληθωρισμό και την ανεργία, τοποθετεί το θέμα της οικονομικής, ως πρόβλημα επιλογής ενός στόχου πολιτικής που θα συνδυάζει δύο αποφευκτέα φαινόμενα, δηλαδή τον πληθωρισμό και την ανεργία. Είναι γνωστό το πρόβλημα του *trade-off* όπου οποιαδήποτε βελτίωση της κατάστασης προκύπτει από τη μείωση του ενός φαινομένου, θα συνοδεύεται υποχρεωτικά από μία ταυτόχρονη χειροτέρευση λόγω της αύξησης του άλλου φαινομένου.

4. Με άλλα λόγια, οι νομισματικές αρχές θα επιλέγουν πάντοτε τη δημιουργία πληθωρισμού ($\pi = 1$) είτε $\pi^e = 0$ είτε $\pi^e = 1$. Εάν οι εργαζόμενοι αναμένουν μηδενικό πληθωρισμό, οι σχεδιαστές της κυβερνητικής πολιτικής θα ασκούν πληθωριστική πολιτική ώστε να επιτύχουν επεκτατικά αποτελέσματα. Εάν οι εργαζόμενοι αναμένουν $\pi^e = 1$, οι σχεδιαστές πολιτικής θα ακολουθήσουν πάλι πληθωριστικές πολιτικές ώστε να αποφύγουν την ύφεση.

5. Η συνάρτηση χρησιμότητας ($1'$) είναι το φυσικό ανάλογο της συνάρτησης κόστους (1).

6. Στο υπόδειγμα του Karoroulos (1995) υποθέτουμε ότι το εγχώριο επίπεδο τιμών ισούται με την αξία του επιπέδου τιμών της αλλοδαπής εκφρασμένη στο εγχώριο νόμισμα. Το ξένο επίπεδο τιμών υποτίθεται ότι είναι σταθερό και ίσο προς το μηδέν, γεγονός που σημαίνει ότι ο λογάριθμος της συναλλαγματικής ισοτιμίας s_t είναι επίσης ένα μέτρο του εγχώριου πληθωρισμού. Επίσης, στο υπόδειγμα αυτό έχει χρησιμοποιηθεί το μέτρο της απασχόλησης και όχι του επιπέδου του προϊόντος στην καμπύλη Phillips.

7. Ο Minford (1985) ισχυρίζεται ότι αυτό το αποτέλεσμα οφείλεται στο γεγονός ότι τα συντηρητικά κόμματα ενδιαφέρονται περισσότερο για την υπεράσπιση της πραγματικής αξίας των ονομαστικών τους τίτλων διότι μία μεγαλύτερη αναλογία αυτών διακρατείται από τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους τους.

Βιβλιογραφία

- 0 / Alesina A., "Macroeconomic Policy in a Two-Party System as a Repeated Game", *Quarterly Journal of Economics*, 102, 1987, σελ. 651-678.
- Alesina A. και J. Sachs, "Political Parties and the Business Cycle in the United States, 1948-1984", *Journal of Money, Credit and Banking*, 20, 1988, σελ. 63-82.
- Backus D. και J. Driffil, "Inflation and Reputation", *American Economic Review*, 75, σελ. 530-538.
- Barro R., "Reputation in a Model of Monetary Policy with Incomplete Information", *Journal of Monetary Economics*, 17, 1986, σελ. 3-20.
- Barro R. και D. Gordon, "Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy", *Journal of Monetary Economics*, 12, 1983, σελ. 102-122.
- o / Cukierman A., "Central Bank Behaviour and Credibility - Some Recent Theoretical Developments", *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 68, 1986, σελ. 5-17.
- Hibbs D., "Political Parties and Macroeconomic Policy", *The American Political Science Review*, 7, 1977, σελ. 1467-1487.
- e / Καρούπουλος Π., "Disinflation and Credibility in Small Open European Economies in the 1980s: Parties, Elections and the ERM", *European Journal of Political Economy*, 11 (forthcoming), 1995.
- Καπόπουλος Π., *Σταθεροποιητικά Προγράμματα, Αξιοπιστία και Πολιτικά Κόμματα σε Μικρές Ανοικτές Οικονομίες στη δεκαετία του '80*, Διδακτορική Διατριβή, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1993.
- Kydland F. και E. Prescott, "Rules Rather Than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans", *Journal of Political Economy*, 85, 1977, σελ. 473-490.
- Minford P., "Interest Rates and Bond Finance Deficits in a Ricardian Two-Party Democracy", *CEPR Discussion Paper*, no. 79, 1985.
- Sargent T. και N. Wallace, "Some Unpleasant Monetarist Arithmetic", *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 5, 1981, σελ. 1-17.
- Sheffrin S.M., *The Making of Economic Policy: History, Theory, Politics*, Basil Blackwell, London.
- Vickers J., "Signalling in a Model of Monetary Policy with Incomplete Information", *Oxford Economic Papers*, 38, 1986, σελ. 443-455.

Τα οικονομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα

Χρήστος Αρ. Ιωάννου*

Περίληψη

Τα οικονομικά επαγγέλματα σε αντίθεση με τα νομικά τα ιατρικά ή τα τεχνικά επαγγέλματα ανήκουν στην κατηγορία των επιστημονικών επαγγελμάτων που δε συνοδεύονταν επί έτη από σαφή και ρυθμιζόμενα επαγγελματικά δικαιώματα. Στη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και τη δραστηριότητά του μορφοποιούνται οι προσπάθειες των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων. Αυτό προωθήθηκε με δυο τρόπους. Πρώτον με τη νομοθεσία για χορήγηση αδείας εργασίας. Δεύτερον με την προσπάθεια ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων. Η διαδικασία κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων βρίσκεται σε εξέλιξη και αναδεικνύει σειρά θεμάτων σχετικά με τη σχέση επιστημονικών ενώσεων και κράτους, τη μεταβατική περίοδο της αγοράς εργασίας από την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τη ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, τη δυναμική των επαγγελματικών ειδικεύσεων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και τις ανισότητες μεταξύ των θεσμοποιημένων επαγγελματικών δικαιωμάτων των μελών διαφορετικών επιστημονικών ενώσεων στο δημόσιο τομέα της οικονομίας.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η ελληνική αγορά εργασίας είναι αντικείμενο συστηματικότερης έρευνας. Κατά κανόνα οι επιχειρούμενες προσεγγίσεις την αναλύουν σε εθνική κλίμακα ως ενιαίο σύνολο. Όμως όλο και περισσότερο επιχειρούνται εξειδικευμένες προσεγγί-

* Διδάκτωρ Οικονομικών

γίσεις επιμέρους τμημάτων της σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα. Ελάχιστες παραμένουν οι προσεγγίσεις επιμέρους κλαδικών και επαγγελματικών αγορών εργασίας. Η παρούσα μελέτη αναφέρεται σ' αυτό που στον πανεπιστημιακό καταμερισμό των οικονομικών καλύπτει τη θεωρία των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας (professional labour markets). Η διαδικασία ανάδυσσης και θεσμοποίησης των επιστημονικών επαγγελμάτων όπως και η θέση τους στη δυναμική της αγοράς εργασίας είναι μια μάλλον ανεξερεύνητη πλευρά της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας υπάρχουν πολλά. Τα νομικά τα ιατρικά και τα τεχνικά επαγγέλματα είναι από τα παραδοσιακά και πλέον κατοχυρωμένα. Η επιτελούμενη οικονομική αναδιάρθρωση και η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επιδρούν στην αγορά εργασίας των επιστημονικών επαγγελμάτων. Από τη δεκαετία του 1970 παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην διαμόρφωση των δομών της αγοράς εργασίας και στην εκδήλωση των συλλογικών συμπεριφορών σ' αυτές. Δυο φαινόμενα, τα οποία έχουμε αναλύσει στα πλαίσια άλλων μελετών δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο για την εξέλιξη των θεσμοθετημένων αγορών εργασίας. Πρώτον η ραγδαία επέκταση του συνδικαλισμού τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Δεύτερον η εντυπωσιακή επέκταση της απασχόλησης πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στις υπηρεσίες και κυρίως στο δημόσιο τομέα¹.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια προσέγγιση στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων και αφορά τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. Η έμφαση δίνεται στη διαδικασία οριοθέτησης και θεσμοθέτησης της εν λόγω αγοράς εργασίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως σήμερα βάσει της δραστηριότητας που έχει αναπτύξει το σώμα των Ελλήνων πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ, όπως κι όσο εκφράζονται από το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος. Η διαδικασία θεσμοθέτησης και κατοχύρωσης των οικονομικών επαγγελμάτων εξετάζεται υπό το φως της θεωρίας περί της θέσης και του ρόλου των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας και προτείνεται μια ερμηνεία αυτής της διαδικασίας, η οποία σημειωτέον βρίσκεται σε εξέλιξη.

Το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας προσέγγισης έχει παρουσιασθεί σε προηγούμενη μελέτη (Ιωάννου 1994). Η παρούσα

μελέτη προχωρεί στην εμπειρική διερεύνηση του θέματος. Η πρώτη ενότητα αφορά τη λειτουργία των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων ως μέσου των πτυχιούχων για την ρύθμιση των αγορών εργασίας. Απ' αυτή τη σκοπιά εξετάζεται η δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος ως ένωσης των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Η δεύτερη ενότητα αφιερώνεται στις διαδικασίες ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων. Συζητείται ο ορισμός των οικονομικών επαγγελμάτων και η θέση τους στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα της οικονομίας. Τέλος, στην τρίτη ενότητα συνοψίζονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

2. Επιστημονικές ενώσεις και πτυχιούχοι: Η περίπτωση του ΟΕΕ

2.1. Η Δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος

Τα μονοπωλιακά δικαιώματα και οι περιορισμοί εισόδου στα επιστημονικά επαγγέλματα δημιουργούνται, κατά κανόνα, με νομοθετικές ρυθμίσεις. Βεβαίως, των νομοθετικών ρυθμίσεων προηγείται η σύσταση και η δραστηριοποίηση των συλλογικών φορέων εκπροσώπησης των ενδιαφερόμενων ομάδων επιστημόνων επαγγελματιών, οι οποίες αναπτύσσουν δραστηριότητα με σκοπό μεταξύ άλλων και τη νομοθετική ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Το αν η νομοθεσία παίρνει πάντα τη μορφή που απαιτούν οι επαγγελματικές οργανώσεις των επιστημόνων ή αν στην έκβαση των νομικών ρυθμίσεων λαμβάνεται υπόψη το δημόσιο συμφέρον και το συμφέρον των καταναλωτών, είναι αντικείμενο συγκεκριμένης ανάλυσης.

Σύμφωνα με την εμπειρία της Βρετανίας οι ενώσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων αναπτύχθηκαν παράλληλα με τον κλασικό συνδικαλισμό των μισθωτών. Όπως περιέγραψε ο Margerison (1980 την εποχή που αναπτύσσονταν τα trade-unions), παράλληλα αναπτύσσονταν και οι επαγγελματικές ενώσεις των δικηγόρων, των λογιστών κλπ. υπό μορφή ινστιτούτων, επιμελητηρίων και societies². Όμως στο εσωτερικό των επιστημονικών επαγγελμάτων, οι ενώσεις, τα επιμελητήρια και τα συμβούλια των επαγγελματικών ομάδων προϋπήρξαν των κλασικών συνδικαλιστικών ορ-

γανώσεών τους. Ο κλασικός συνδικαλισμός των επιστημόνων επαγγελματιών άρχισε να αναπτύσσεται με την αρχή της δεκαετίας του 1960. Σύμφωνα με τον Whitfiel (1982, σελ. 250-260) η ανάπτυξη του συνδικαλισμού των επιστημονικών επαγγελματιών μπορεί να θεωρηθεί ως ένας συμβιβασμός, μεταξύ της επιθυμίας τους αφενός να έχουν μια συλλογική έκφραση και αφετέρου να διατηρήσουν μια ειδική σχέση με τους εργοδότες τους. Αυτός ο συμβιβασμός συχνά επιβλήθηκε από το γεγονός της μαζικής ένταξης επιστημόνων-επαγγελματιών σε σχέσεις μισθωτής εργασίας κυρίως στον τομέα των κρατικών υπηρεσιών.

Στη χώρα μας τα νομικά και τα ιατρικά επαγγέλματα αποτελούν τυπικά παραδείγματα κατοχυρωμένων και ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, στα οποία προεξάρχοντα ρόλο διαδραματίζουν οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις, οι δικηγορικοί και οι ιατρικοί σύλλογοι αντιστοίχως. Αντίθετα, λιγότερο κατοχυρωμένα και ρυθμιζόμενα παρέμειναν επαγγέλματα όπως τα οικονομικά ή νεότερα, όπως αυτά που συνδέονται με την πληροφορική και τα οποία, λόγω της επέκτασης των νέων τεχνολογιών και προϊόντων, αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς. Τα οικονομικά επαγγέλματα βρίσκονται σήμερα σε μεταβατική περίοδο. Με τη δημιουργία του ΟΕΕ ο χώρος των οικονομικών επαγγελμάτων αποτελεί αντικείμενο οριοθετήσεων με στόχο το σαφή ορισμό του επαγγελματικού χώρου, των επαγγελματικών δικαιωμάτων και της ενιαίας συλλογικής θέσης των οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Απ' αυτή την άποψη η αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων βρίσκεται σε διαφορετική φάση εξέλιξης σε σχέση με τις κατεχοχόν οργανωμένες αγορές εργασίας επιστημόνων επαγγελματιών (όπως είναι οι μηχανικοί, οι δικηγόροι και οι γιατροί, με τις επαγγελματικές οργανώσεις τους, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, οι Δικηγορικοί Σύλλογοι και ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος, αντιστοίχως).

Η μεταβατική περίοδος στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων διαρκεί ήδη μια δεκαπενταετία. Σε πρώτη φάση χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες για την ίδρυση του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΟΕΕ, ως επιστημονικού και επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων οικονομικών επιστημόνων). Σε δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες του ΟΕΕ να κατοχυρώσει επαγγελματικά τους πτυχιούχους οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ ως επιστήμονες που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Η διαδικασία θεσμοποίησης και κατοχύρωσης των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας είναι δυνατόν

να προσεγγισθεί με βάση τα τρία επίπεδα της ρύθμισης που όρισε ο Friedman: Την εγγραφή στην επαγγελματική ένωση, τη βεβαίωση της επαγγελματικής ιδιότητας και τη χορήγηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος.

Η πορεία ίδρυσης του ΟΕΕ είναι το αρχικό μέρος στη διαδικασία οριοθέτησης των οικονομικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα. Το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας ιδρύθηκε το 1980 βάσει του νόμου 1100. Η διαδικασία αυτή συμπληρώθηκε με την ψήφιση του 1479/8 ο οποίος τροποποίησε τον ιδρυτικό νόμο 1100/80. Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία του ΟΕΕ ανάγονται στο 197.. και την ίδρυση του Συνδέσμου Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος (ΣΔΟΕΕ)³. Μεταξύ των στόχων του ΣΔΟΕΕ ήταν να απαιτήσουν, οι οικονομικοί επιστήμονες την καλύτερη μεταχείρισή τους από το κράτος και τους ιδιωτικούς φορείς. Ο ΣΔΟΕΕ δραστηριοποιήθηκε στην πολιτική αγορά για την ίδρυση του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και άρχισε επαφές με μέλη του Κοινοβουλίου με σκοπό την κατάθεση νόμου περί ίδρύσεως Οικονομικού Επιμελητηρίου. Έτσι με την εμφάνιση και δραστηριοποίηση του ΣΔΟΕΕ, το θέμα ίδρυσης του ΟΕΕ ανάγεται και σε πολιτικό ζήτημα που απασχολεί το Κοινοβούλιο με προτάσεις νομοσχεδίων και διατυπώσεις επερωτήσεων⁴.

Για να προσδιορισθεί το υπόβαθρο και η δυναμική της δημιουργίας του ΟΕΕ έχει ιδιαίτερη σημασία το θέμα ποιοι και πώς ξεκίνησαν και υποστήριξαν τη δημιουργία του. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι δυο είναι οι βασικές συνιστώσες των δυνάμεων που ώθησαν τη δημιουργία του ΟΕΕ⁵. Πρώτον, οι σύλλογοι πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Δεύτερον, οι σύλλογοι επιστημόνων μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα με επίκεντρο τις τράπεζες και τους οργανισμούς κοινής ωφελείας. Η συνάφεια των εν λόγω συλλόγων με τους εργασιακούς χώρους δείχνει ότι το κέντρο βάρους των δυνάμεων που προωθούν την ίδρυση του ΟΕΕ βρίσκεται στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Η δημιουργία του ΟΕΕ κινείται κυρίως απ' αυτούς τους πτυχιούχους που υπάγονται στη σχέση εργοδότη-υπαλλήλου. Είναι χαρακτηριστικό πως από τους πρωτοστατούντες συλλόγους μόνο δυο, αυτοί των Ορκωτών Λογιστών και των Απασχολούμενων στις Εταιρείες Πετρελαιοειδών, συνδέονται με τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Ωστόσο στην περίπτωση των Ορκωτών Λογιστών έχουμε ένα ήδη κατοχυρωμένο και ρυθμιζόμενο επάγγελμα, ενώ στην περίπτωση των εταιρειών πετρελαιοειδών έχουμε έναν κατεξοχήν μονοπωλιακό κλάδο της οικονομίας με εργατικό δυναμικό υψηλής ειδίκευσης.

Το ότι στην ίδρυση του ΣΔΟΕΕ, και μετέπειτα του ΟΕΕ, πρωτοστατούν σύλλογοι επιστημόνων μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα μάλλον συνδέεται με δυο φαινόμενα. Πρώτον, συνδέεται με το ότι οι πτυχιούχοι του ιδιωτικού τομέα απασχολούνται σε υψηλότερο βαθμό ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Δεύτερον, συνδέεται με το ότι η υψηλότερη συγκέντρωση πτυχιούχων παρατηρείται στο δημόσιο τομέα. Ταυτόχρονα, καθεαυτή η άνοδος του συνδικαλισμού των ενώσεων των επιστημονικών επαγγελματιών επιτελείται παράλληλα με την επέκταση της συνδικαλιστικής δράσης των μισθωτών, την οποία έχουμε αναλύσει σε άλλη μελέτη⁶. Πρόκειται συνεπώς για φαινόμενο που συνδέεται με το μεταπολιτευτικό μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων, και, ταυτόχρονα, αποτελεί ένδειξη φυγόκεντρων τάσεων στο εσωτερικό της δημόσιας απασχόλησης, καθώς, πέρα από το γεγονός ότι οι πτυχιούχοι εν γένει έχουν δικούς τους συλλόγους, οι επιστημονικές-επαγγελματικές ομάδες διεκδικούν μια διαφορετική μορφή οργάνωσης και εκπροσώπησης στην αγορά εργασίας.

2.2. Η Υποχρεωτικότητα της Εγγραφής

Το ζήτημα της ίδρυσης ή όχι του ΟΕΕ ήταν αντικείμενο αντιπαράθεσης η οποία αφορούσε κυρίως το χαρακτήρα του επιμελητηρίου και το ρόλο του στην αγορά εργασίας. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής στο ΟΕΕ των πτυχιούχων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα ήταν το κεντρικό θέμα αντιπαράθεσης στην πορεία δημιουργίας του ΟΕΕ. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής αποτελούσε προϋπόθεση *sine qua non* για την οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Στην ουσία αφορούσε δυο ζητήματα. Πρώτον, το εάν όσοι ασκούν οικονομικά επαγγέλματα πρέπει να εγγράφονται υποχρεωτικά στο ΟΕΕ. Δεύτερον, το ποι οι δικαιούνται να εγγράφονται ως μέλη του ΟΕΕ. Συνεπώς, μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής ετίθετο το θέμα οριοθέτησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων. Είναι χαρακτηριστικό πως στη συζήτηση περί ίδρυσης Οικονομικού Επιμελητηρίου εμπλέκονται τα Εμπορικά και Βιομηχανικά Επιμελητήρια της χώρας⁷ τα οποία τάσσονται, ήδη από το 1975, κατά της ίδρυσης Οικονομικού Επιμελητηρίου και κατά της υποχρεωτικότητας εγγραφής των οικονομικών επιστημόνων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Οι αντιθέσεις των ΕΒΕ ως προς την ίδρυση και το χαρακτήρα του ΟΕΕ επιλύθηκαν σταδιακά⁸. Όπως φάνηκε αργότερα τα Εμποροβιομηχανικά Επιμελητήρια αρνούσαν τόσο την ίδρυση όσο και

την υποχρεωτικότητα της εγγραφής, φοβούμενα ότι θα αποδυναμώνονταν σε μέλη εάν τους αφαιρούνταν οι έμποροι και βιομήχανοι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών⁹.

Η μη υποχρεωτικότητα της εγγραφής θα είχε ως συνέπεια το ΟΕΕ να λειτουργεί ως μια τυπική συνδικαλιστική οργάνωση της οποίας τα μέλη θα επεδίωκαν ρυθμίσεις μέρους της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Σ' αυτή την περίπτωση η συνέχεια και η αναπαραγωγή του ΟΕΕ θα ήταν συνάρτηση είτε της κλασικής συνδικαλιστικής αποτελεσματικότητας του ΟΕΕ (να αυξάνει τις αποδοχές των μελών του σε σχέση μ' αυτές των μη μελών), είτε εξωοικονομικών κινήτρων. Ούτως ή άλλως, η δυνατότητα συνολικής ρύθμισης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων ή έστω κεντρικού ρόλου στη ρύθμισή της, θα ήταν περιορισμένη. Γι' αυτό η διοίκηση του ΣΔΟΕΕ θεωρούσε ότι η υποχρεωτικότητα εγγραφής θα έδινε οντότητα στο ΟΕΕ¹⁰.

Τα θέματα των μελών και της υποχρεωτικότητας εγγραφής παρέμειναν ως σημεία τριβής έως την ίδρυση του ΟΕΕ αλλά και μετά από αυτήν. Στα πρώτα σχέδια νόμου περί ίδρυσης του ΟΕΕ, το 1975, προβλεπόταν προαιρετική εγγραφή για τους πτυχιούχους της ΑΣΟΕΕ, της ΑΒΣΠ, της ΑΒΣΘ, των Οικονομικών Τμημάτων των Νομικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης καθώς και των αλλοδαπών με ισότιμα πτυχία. Στο σχέδιο νόμου που κατετέθη στη Βουλή στις 20 Αυγούστου 1970 η εγγραφή ήταν προαιρετική και η διοίκηση του ΣΔΟΕΕ ζητούσε να τροποποιηθεί το σχετικό άρθρο και να γίνει υποχρεωτική για όλους τους απασχολούμενους στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα και τους απασχολούμενους ως ελεύθερους επαγγελματίες, που είναι πτυχιούχοι των Ανώτατων Οικονομικών Σχολών (ΑΣΟΕΕ, ΑΒΣΘ, ΑΒΣΠ, Οικονομικό Τμήμα Νομικής Αθηνών και Θεσσαλονίκης και κάθε άλλης που επρόκειτο να ιδρυθεί ή είναι πτυχιούχοι ισότιμων σχολών του εξωτερικού).

Αργότερα κατά τη διάρκεια της συζήτησης και ψήφισης του νόμου περί ιδρύσεως του ΟΕΕ το θέμα της υποχρεωτικότητας της εγγραφής ήταν το κύριο σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών. Η θέση του τότε Υπουργού Οικονομικών Μ. Έβερτ ήταν η αποδοχή της υποχρεωτικότητας εγγραφής για τους εργαζόμενους πτυχιούχους στο Δημόσιο, τους Οργανισμούς και τους προϊσταμένους Λογιστηρίων Επιχειρήσεων του Ιδιωτικού Τομέα. Η θέση του ΣΔΟΕΕ ήταν υπέρ της υποχρεωτικής εγγραφής όλων ανεξαιρέτα των πτυχιούχων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα (δηλαδή και των υπαλλήλων λογιστηρίων και των ε-

λεύθερων επαγγελματιών, των οποίων ο νόμος δεν επέβαλλε την υποχρεωτική εγγραφή). Ο υπουργός Οικονομικών το αρνήθηκε επικαλούμενος την ανάγκη προστασίας των πτυχιούχων, ιδιαίτερα των νέων, από την ανεργία, καθώς ήταν ενδεχόμενο οι εργοδότες να μην απασχολούν στα λογιστήρια πτυχιούχους αλλά απόφοιτους ιδιωτικών επαγγελματικών σχολών¹¹. Με άλλα λόγια, ο μεν ΣΔΟΕΕ διεκδικούσε τον έλεγχο του συνόλου των οικονομικών επαγγελμάτων –ιδιαίτερα στο χώρο των ελευθέρων επαγγελματιών, ο δε υπουργός Οικονομικών θεωρούσε ότι η υποχρεωτικότητα εγγραφής στο ΟΕΕ θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους απασχόλησης πτυχιούχων στις επιχειρήσεις και αρνητική επίδραση στην απασχόλησή τους.

Όσον αφορά το ποιοι δικαιούνται να εγγράφονται στο ΟΕΕ, η τελική ψήφιση του ιδρυτικού νόμου έδωσε το δικαίωμα εγγραφής στους πτυχιούχους της ΑΣΟΕΕ, της ΑΒΣΘ, της ΑΒΣΠ, του Οικονομικού Τμήματος των Νομικών Σχολών Αθήνας και Θεσσαλονίκης, της ΠΑΣΠΕ που γράφτηκαν ως το ακαδημαϊκό έτος 1963-64, της ΠΑΣΠΕ του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης, τους διδάκτορες ή κατόχους μεταπτυχιακών τίτλων των παραπάνω σχολών ή τμημάτων, τους πτυχιούχους κάθε ισότιμης σχολής του εξωτερικού που χρησιμοποιούν το πτυχίο τους για την κατάληψη θέσεων στο Δημόσιο, σε ΝΠΔΔ Δημόσιους Οργανισμούς και Επιχειρήσεις Τράπεζες και Ασφαλιστικές Εταιρείες. Υπήρξε δηλαδή ανάγκη ιδιαίτερων ρυθμίσεων για ειδικές ομάδες πτυχιούχων επαγγελματιών. Έτσι το ΟΕΕ καθιερώθηκε ως επαγγελματική ένωση των πτυχιούχων οικονομολόγων. Η διαδικασία αυτή συμπληρώθηκε με την τροποποίηση του ιδρυτικού νόμου 1100/80, με τον 1479/8 λόγω της ανάγκης περαιτέρω ειδικών ρυθμίσεων για επιμέρους ομάδες πτυχιούχων. Βάσει του άρθρου του νόμου 1479/8 ως μέλη εγγράφονται τώρα πια υποχρεωτικά όλες οι προαναφερθείσες κατηγορίες που περιλάμβανε ο 1100/80 καθώς και οι πτυχιούχοι νομικών διοικητικών και πολιτικών επιστημών ημεδαπών και αλλοδαπών ανωτάτων σχολών, εφόσον κατά τη δημοσίευση του 1479/8 ασκούν αποδεδειγμένα επαγγέλματα που προσιδιάζουν στην ιδιότητα του οικονομικού επιστήμονα. Επίσης υποχρεώνονται να εγγράφονται οι πτυχιούχοι του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης της ΠΑΣΠΕ¹².

Είναι λοιπόν εμφανές ότι η διαδικασία ίδρυσης του ΟΕΕ είναι μια διαδικασία οριοθέτησης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα. Με τη βασική οριοθέτηση του ΟΕΕ ως προς τα μέλη που αφενός δικαιούνται και αφετέρου υποχρεού-

νται να εγγράφονται, ικανοποιήθηκε μια προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία του ΟΕΕ στην αγορά εργασίας. Τα εμπόδια και οι διχογνωμίες που υπήρξαν στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας είχαν αντικειμενική βάση στην πραγματικότητα των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας.

2.3. Οι Πτυχιούχοι Οικονομικών Σχολών στην Αγορά Εργασίας

Το ότι τα επιστημονικά επαγγέλματα είναι, κατά κανόνα, αυτά που προϋποθέτουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση δε σημαίνει ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι –εκτός από αναγκαία– και ικανή συνθήκη για τον ορισμό τους με την έννοια του profession. Έτσι τα στατιστικά στοιχεία για τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, στο βαθμό που υφίστανται, δεν οδηγούν σε συμπεράσματα για την έκταση των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Δείχνουν απλά την αύξηση των πτυχιούχων στο εργατικό δυναμικό. Στην Ελλάδα μάλιστα όπου, όπως έχουν δείξει οι Psacharopoulos και Arriagada (1986), το εργατικό δυναμικό είναι «υπερεκπαιδευμένο», δηλώνουν απλά το μέγεθος όσων θα μπορούσαν να διεκδικήσουν ιδιαίτερο καθεστώς ως πτυχιούχοι στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με την Απογραφή του 1980 (Τόμος II, Πίνακας 18), το 66.18% των πτυχιούχων κατατάσσεται στους ασκούντες Επιστημονικά και Ελεύθερα Επαγγέλματα, το 10.33% στους Υπαλλήλους Γραφείου, το 8.52% στους Διευθύνοντες και τα Ανώτερα Διοικητικά Στελέχη, και 4.43% στους απασχολούμενους στην παροχή Υπηρεσιών.

Ο χαρακτήρας των στατιστικών στοιχείων που συλλέγονται από την ΕΣΥΕ σχετικά με την αγορά εργασίας, και η έλλειψη εξειδικευμένων ερευνών για τα χαρακτηριστικά επιμέρους αγορών εργασίας καθιστούν δύσκολη την προσέγγιση του αριθμού και της θέσης των πτυχιούχων οικονομικών σχολών στην αγορά εργασίας. Για την περιγραφή της αγοράς εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων μόνον εμμέσως είναι δυνατόν να εντοπισθούν στοιχειώδη χαρακτηριστικά της. Ούτε οι πληροφορίες των στατιστικών της εκπαίδευσης (οι οποίες αφορούν σε μεγάλο βαθμό και τη ροή από την ανώτατη εκπαίδευση στην αγορά εργασίας), ούτε οι στατιστικές της εργασίας (οι οποίες δε συλλέγουν πληροφορίες για ανάλυση της αγοράς εργασίας σε επίπεδο επιμέρους επαγγελμάτων και ειδικεύσεων, όπως είναι τα οικονομικά επαγγέλματα για τα οποία εκπαιδεύονται οι φοιτητές των οικονομικών σχολών και

τμημάτων των ΑΕΙ), είναι επαρκείς για τη σαφή οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

Υποθέσεις που θεωρούν ότι όλοι οι πτυχιούχοι των ΑΕΙ συμμετέχουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Σύμφωνα με τα στοιχεία των δύο τελευταίων απογραφών του 1970 και του 1981, στις οποίες υποχρεούμεθα να βασισθούμε, το ποσοστό συμμετοχής των πτυχιούχων ΑΕΙ στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ήταν 75,24% κι 80,39% αντιστοίχως. Υπάρχει δηλαδή μια "διαρροή του ενός πέμπτου των πτυχιούχων έξω από το εργατικό δυναμικό. Το εάν τα ποσοστά συμμετοχής των πτυχιούχων ΑΕΙ στο εργατικό δυναμικό διαφοροποιούνται ανάλογα με την κατηγορία των ΑΕΙ και τον επιστημονικό κλάδο, δεν το γνωρίζουμε λόγω έλλειψης αναλυτικών στοιχείων για το ποιο ποσοστό των πτυχιούχων Ανώτατων Σχολών κατ' είδος πτυχίου συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό.

Ο αριθμός των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ θέτει το πλαίσιο για τη διερεύνηση της θέσης των οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Σε συνδυασμό με στατιστικά στοιχεία της ίδιας περιόδου είναι εν μέρει δυνατόν να προσδιορισθεί πόσοι από τους προαναφερθέντες πτυχιούχους ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Απογραφής του 1980 (Τόμος II, Πίνακας 6) στον πληθυσμό της χώρας υπήρχαν συνολικά 55.05% πτυχιούχοι της ΑΣΟΕΕ, της ΑΒΣΠ, της ΑΒΣΘ και του Οικονομικού Τμήματος των Νομικών Σχολών. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία το 1980 στην ελληνική αγορά εργασίας υπήρχαν 1.65% οικονομολόγοι και 14.93% λογιστές πτυχιούχοι ΑΕΙ. Οι δύο αυτές κατηγορίες περιλαμβάνουν μόνο το 30,14% των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ. Αυτό δε σημαίνει ότι μόνον το 30,14% των εν λόγω πτυχιούχων συμμετέχει στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Οι κατηγορίες των οικονομολόγων και των λογιστών αφορούν μόνο όσους η απογραφή του 1980 κατέταξε στην ενότητα των ασκούντων επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, ενδέχεται ένα μεγάλο μέρος από το υπόλοιπο 70% των πτυχιούχων να ασκεί επάγγελμα που έχει καταγραφεί σε άλλη ενότητα της στατιστικής ταξινόμησης των επαγγελμάτων, όπως είναι οι Διευθύνοντες και τα Ανώτερα Διοικητικά Στελέχη, οι Υπάλληλοι Γραφείου, οι Έμποροι και οι Πωλητές, οι Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών κλπ.

Αυτές είναι οι δυνατότητες των στοιχείων της απογραφής του 1980 για την οριοθέτηση της αγοράς εργασίας των πτυχιούχων

οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ¹³. Οι δυσκολίες δεν προέρχονται μόνο από την έλλειψη στοιχείων για την απασχόληση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ αλλά και από το γεγονός ότι τα οικονομικά επαγγέλματα δεν ασκούνται αποκλειστικά από πτυχιούχους οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ, ούτε ασκούνται αποκλειστικά από πτυχιούχους¹⁴. Στο βαθμό που τα επαγγελματικά δικαιώματα και τα χαρακτηριστικά των οικονομικών επαγγελμάτων δεν ήταν ορισμένα βάσει κοινά αποδεκτών ορίων από την πολιτεία, τους εργοδότες και τα συλλογικά όργανα του κλάδου των οικονομικών επιστημόνων, η αγορά εργασίας των πτυχιούχων οικονομικών σχολών δεν ήταν σαφώς οριοθετημένη. Η σχηματική παρουσίαση της ροής των πτυχιούχων από τα ΑΕΙ προς τον υποτιθέμενο φυσικό επαγγελματικό χώρο τους είναι προβληματική, ακριβώς λόγω του ότι αυτό είναι χαρακτηριστικό μιας ιδιαίτερα μακράς περιόδου, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα τη μη-ταύτιση του χώρου των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ και του χώρου των ατόμων που ασκούν τα οικονομικά επαγγέλματα. Με δυο λόγια, λόγοι που συνδέονται όχι μόνο με τη στατιστική έρευνα στη χώρα μας, αλλά και με το ζήτημα των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών, καθιστούν δύσκολη την οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

2.4. Μεσο-κορπορατισμός εν τη γενέσει;

Καθώς οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις διαδραματίζουν τον κεντρικό ρόλο στη θεσμοποίηση και τη ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας, υπάρχει το θέμα της ένταξης των εν λόγω ενώσεων στις σχέσεις κοινωνίας και κράτους. Η προβληματική του μεσο-κορπορατισμού αποτελεί γόνιμη αφετηρία για την εξέταση του θέματος. Βέβαια, τα επιστημονικά επαγγέλματα, κυρίως τα παραδοσιακά, προϋπήρξαν της συζήτησης περί μεσο-κορπορατισμού, αλλά ο πολλαπλασιασμός των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων που αναπτύσσουν δραστηριότητα στην αγορά εργασίας και στην «πολιτική αγορά» είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο.

Οι θεωρίες του κορπορατισμού γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και αφορούν τις τριμερείς σχέσεις κράτους-εργοδοτών-εργαζομένων στις συλλογικές θεσμοποιημένες εκφράσεις τους. Η έννοια του μεσο-κορπορατισμού είναι πιο πρόσφατη. Χρησιμοποιείται ως πεδίο ανάλυσης των σχέ-

σεων και επιδράσεων μεταξύ κράτους και επαγγελματικών συμφερόντων σε τομεακό ή κλαδικό επίπεδο. Στην περίπτωση των μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων δεν παρατηρούνται τριμερείς σχέσεις, ούτε τα συμφέροντα που εμπλέκονται αφορούν άμεσα τη σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Οι μεσο-κορπορατιστικές σχέσεις αφορούν το κράτος και επιμέρους ομάδες συμφερόντων, όπως είναι οι επαγγελματικές ενώσεις και τα επιμελητήρια (στο βαθμό βέβαια που αυτά έχουν αναπτύξει την οργανωτική δυνατότητα να μονοπωλούν την αντιπροσώπευση μιας διακεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας συμφερόντων). Στην ανάλυση του Cawson (1985) είναι αυτού του τύπου οι οργανώσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων που διαπραγματεύονται μεσο-κορπορατιστικές ρυθμίσεις με το κράτος. Από την ανάλυση των Schmittes και Streeck (1985) συνάγεται πως η προσέγγιση των οργανώσεων που αντιπροσωπεύουν μεσο-κορπορατιστικά συμφέροντα επιστημονικών επαγγελμάτων αφορά αφενός τη σχέση μεταξύ της οργάνωσης και των συμφερόντων των μελών της, αφετέρου τη σχέση μεταξύ των εν λόγω οργανώσεων και των κρατικών υπηρεσιών.

Στην ελληνική κοινωνία και οικονομία η θέση και η λειτουργία των πλέον γνωστών ομάδων ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, όπως το ΤΕΕ, οι Δικηγορικοί και οι Ιατρικοί σύλλογοι, εμπίπτει σαφώς στη συζήτηση περί μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων και αποτελεί ένα θέμα που μένει να διερευνηθεί. Στην περίπτωση των οικονομικών επαγγελμάτων η μεταβατική περίοδος, που αρχίζει με την εκδήλωση των πρώτων προσπαθειών για την επαγγελματική οργάνωση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ μέσω του ΣΔΟΕΕ και του ΟΕΕ, αφορά όχι μόνο την οριοθέτηση της αγοράς εργασίας αλλά και τη μορφή συγκρότησης και έκφρασης των συμφερόντων των επιστημόνων επαγγελματιών οικονομολόγων. Μάλιστα η δημιουργία του ΟΕΕ συχνά θεωρείται ως προσπάθεια επανάληψης του ρόλου που το ΤΕΕ διαδραματίζει στην ελληνική κοινωνία και οικονομία¹⁵.

Η εμπειρία του ΟΕΕ δείχνει πως η ανάπτυξη και η καθιέρωσή του έχει δυο συμπληρωματικές και αλληλοϋποστηριζόμενες όψεις, οι οποίες αφορούν αφενός την αγορά εργασίας αφετέρου την «πολιτική αγορά». Πρόκειται πρώτον, για την καθιέρωσή του ως ρυθμιστή της συγκεκριμένης αγοράς και, δεύτερον, για την καθιέρωσή του ως θεσμοποιημένου συνεταιίρου του κράτους και των εκάστοτε κυβερνήσεων στον τομέα της οικονομικής πολιτικής. Και στις δυο περιπτώσεις προϋπόθεση για την καθιέρωση

του ΟΕΕ είναι η οργανωτική ανάπτυξη του με τη μέγιστη εκπροσώπηση των οικονομολόγων επαγγελματιών. Σ' αυτόν τον τομέα μετά από δέκα χρόνια λειτουργίας φαίνεται πως το ΟΕΕ έχει απωλέσει τη δυναμική και την αίγλη που είχε αμέσως μετά την ίδρυσή του την περίοδο 1982-83. Ενδείξεις αυτού αποτελεί ο ρυθμός επέκτασής του στην κάλυψη των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων και η συμμετοχή τους στις δραστηριότητες του ΟΕΕ.

Ενώ ο ΣΔΟΕΕ κάλυπτε 3500-7000 μέλη¹⁶, το 1983 με την ίδρυση και λειτουργία του ΟΕΕ γράφτηκαν 20.877 μέλη. Στο τέλος του 1980 το ΟΕΕ είχε 29.550 εγγεγραμμένα μέλη¹⁷. Αν ληφθούν υπόψη οι διαγραφές μελών (λόγω συνταξιοδοτήσεων και άλλων αιτίων τα σημερινά μέλη του ΟΕΕ δεν υπερβαίνουν κατά πολύ τους 30.000 πτυχιούχους. Απ' αυτούς ένα ποσοστό φθίνει από το 50% προς το 30% συμμετέχει στις εκλογικές διαδικασίες του ΟΕΕ. Στις εκλογές της 2 Νοεμβρίου 1983 ψήφισαν 17.403 μέλη ενώ στις εκλογές της 1 Μαΐου 1986 ψήφισαν 12.403 μέλη. Στις τελευταίες εκλογές του ΟΕΕ της 20 Απριλίου 1989 ψήφισαν 10.586 μέλη του. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν πως ο ρυθμός επέκτασης του ΟΕΕ στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελματιών είναι χαμηλός παρά τη σταδιακή επέκταση των κατηγοριών που υποχρεούνται να εγγραφούν ως μέλη του και παρά τη θέση πως η υποχρεωτικότητα της εγγραφής θα έδινε οντότητα στο ΟΕΕ.

Άλλα συμπτώματα στασιμότητας στην καθιέρωση του ΟΕΕ είναι το ότι οι νέοι πτυχιούχοι δεν ενδιαφέρονται για την εγγραφή τους ή ακόμη αγνοούν την ύπαρξή του, αρκετά μέλη δεν πληρώνουν τη συνδρομή τους κλπ¹⁸.

Από την άλλη πλευρά, στη σχεδόν δεκάχρονη πορεία του, το ΟΕΕ συμμετέχει σε διάφορα επίπεδα των κρατικών διαδικασιών και έχει ενταχθεί, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, στη ρύθμιση των κρατικών πολιτικών. Η ένταξη αυτή είναι βέβαια συνδεδεμένη με τις πολιτικές επιλογές των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της περιόδου 1980-89 αλλά δεν είναι μόνον αποτέλεσμα αυτών των επιλογών. Υπάρχει η ίδια η δυναμική δημιουργίας του ΟΕΕ ως φορέα αναλόγου των ήδη εδραιωμένων επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων. Για παράδειγμα, εκπρόσωποί του συμμετέχουν σε Νομαρχιακά Συμβούλια (αυτό δεν είναι νομοθετημένο και το ΟΕΕ το διεκδικεί), στο ΕΣΑΠ, σε επιτροπές υπουργείων. (Εθνικής Οικονομίας, Οικονομικών, Παιδείας, Εμπορίου, όπως η επιτροπή Τιμών και Εισοδημάτων κλπ.), συμμετείχαν στις ΑΣΚΕ του δημοσίου τομέα, σε περιφερειακές γνωμοδοτικές επιτροπές αξιολόγησης των επενδύσεων του νόμου 1262 κλπ. Με δυο λόγια να μεν το ΟΕΕ

εμπλέκεται στη διαμόρφωση των κρατικών ρυθμίσεων αλλά αυτό γίνεται συνήθως σ' αυτή τη βάση. Ο βαθμός επηρεασμού των τελικών αποτελεσμάτων δεν έχει ερευνηθεί.

Συνεπώς το εάν το ΟΕΕ θα κατορθώσει να γίνει ένας μεσο-κορπορατιστικός εταίρος του ελληνικού κράτους είναι θέμα ανοικτό, το οποίο παραμένει ως αντικείμενο έρευνας. Προς το παρόν φαίνεται πως η ανάπτυξη και η καθιέρωση του ΟΕΕ στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελματιών και στην πολιτική αγορά είναι συνάρτηση κυρίως των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων και της δυνατότητας πραγματικού ελέγχου της αγοράς, όχι τόσο μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής αλλά βάσει της χορήγησης αδειών ασκήσεως επαγγέλματος.

3. Το οικονομικό επιμελητήριο Ελλάδος και τα επαγγελματικά δικαιώματα των επιστημόνων

3.1. Η Ρύθμιση του Επαγγέλματος με Άδεια Ασκήσεως.

Οι τρεις μέθοδοι ρύθμισης των επιστημονικών επαγγελμάτων, τις οποίες διέκρινε η ανάλυση του Friedman έχουν αποτελέσει και οι τρεις αντικείμενο επιδιώξεων του επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των πτυχιούχων οικονομολόγων για τη ρύθμιση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Καταρχήν η δημιουργία του ΣΔΟΕΕ και του ΟΕΕ αποσκοπούσε στον έλεγχο του επαγγελματικού χώρου με την υποχρεωτική εγγραφή των πτυχιούχων. Η βεβαίωση των επαγγελματικών προσόντων από τον ΣΔΟΕΕ ή το ΟΕΕ αποτέλεσε αντικείμενο της δραστηριότητάς τους σε διάφορες περιόδους. Τέλος, ο έλεγχος του επαγγελματικού χώρου με τη χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος αποτελεί τον κεντρικό στόχο του ΟΕΕ μετά το 1984.

Ο ΣΔΟΕΕ είχε διεκδικήσει τον έλεγχο μέρους της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων μέσω της βεβαίωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων όσων είχαν, βάσει της φορολογικής νομοθεσίας, το δικαίωμα να υπογράφουν ισολογισμούς ΑΕ και ΕΠΕ. Καθώς δε γινόταν ούτε στοιχειώδης έλεγχος για την εφαρμογή των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας σε ότι αφορά τα επαγγελματικά δικαιώματα¹⁹, ο ΣΔΟΕΕ πρότεινε το 1970 στο υπουργείο Εμπορίου την έκδοση «λευκής βίβλου» και ταυτότητας ελεγκτών και λογιστών, αναγνωρισμένης από το κράτος. Στόχος ήταν

η καταγραφή όλων των δικαιούχων να υπογράφουν και να ελέγχουν ισολογισμούς, σε ένα μητρώο το οποίο θα ήταν στη διάθεση των διευθύνσεων του υπουργείου Εμπορίου και στις Νομαρχίες, ώστε να ελέγχεται ποιοι υπογράφουν τους ισολογισμούς των ΑΕ και των ΕΠΕ. Ο ΣΔΟΕΕ επανήλθε στο θέμα του δικαιώματος υπογραφής των ισολογισμών στις 18 Ιουνίου 1980 ζητώντας από τον τότε υπουργό Εμπορίου Στ. Δήμα να του ανατεθεί επίσημα η κατάρτιση Μητρώου των Προσώπων που δικαιούνται να υπογράφουν και να ελέγχουν ισολογισμούς ΑΕ.

Παρά τις διεκδικήσεις του ΟΕΕ, στην πρώτη δεκαετία λειτουργίας του, η ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων επιτελείται, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατόν, μέσω της υποχρεωτικής εγγραφής των πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Ωστόσο η εμπειρία αυτής της δεκαετίας δείχνει ότι η υποχρεωτικότητα της εγγραφής στο ΟΕΕ δεν αρκεί για την κατοχύρωση των εν λόγω επαγγελματικών δικαιωμάτων. Η μη-εγγραφή δεν επιφέρει κυρώσεις και η εγγραφή δε συνοδεύεται από την χορήγηση αδειάς ασκήσεως του επαγγέλματος.

Βέβαια, από την εποχή της ίδρυσής του το ΟΕΕ συνδέει την επαγγελματική κατοχύρωση των μελών του με τη χορήγηση αδειάς ασκήσεως επαγγέλματος. Το ΟΕΕ πέτυχε, με την τροποποίηση του ιδρυτικού νόμου, να θέσει τις τυπικές προϋποθέσεις για τον έλεγχο των επαγγελματικών δικαιωμάτων μέσω χορήγησης αδειών ασκήσεως επαγγέλματος. Σύμφωνα με τον νόμο 1479/80 (αρθρ.2) ένας από τους σκοπούς του ΟΕΕ είναι και η χορήγηση στα μέλη του, που χρησιμοποιούν το πτυχίο τους για επαγγελματικούς λόγους, ειδικής αδειάς για να ασκούν οικονομικά επαγγέλματα, η χορήγηση αδειάς λειτουργίας (και η καταχώρηση σε ιδιαίτερο βιβλίο των επωνυμιών των ημεδαπών και αλλοδαπών) γραφείων παροχής οικονομικών υπηρεσιών, με οποιαδήποτε νομική μορφή και αν λειτουργούν, ο έλεγχος της νόμιμης λειτουργίας τους και η έκδοση των αναγκαίων πιστοποιητικών για όλες αυτές τις περιπτώσεις.

Η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος προϋποθέτει το σαφή ορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων. Από πρακτική άποψη, η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος προϋποθέτει Προεδρικά Διατάγματα, τα οποία εκδίδονται με πρόταση του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας ύστερα από γνώμη της Κεντρικής Διοίκησης του ΟΕΕ και στα οποία καθορίζονται τα οικονομικά επαγγέλματα, των οποίων η άσκηση προϋποθέτει επαγγελματική άδεια²⁰. Τα Προεδρικά Διατάγματα προβλέπεται επίσης να ορίζουν τις προϋποθέσεις, τα δικαιολογητικά και τις διαδικασίες για τη χο-

ρήγηση της άδειας, το εργασιακό περιεχόμενο κάθε επαγγέλματος και τις διαδικασίες για να αποδειχθεί η άσκησή τους. Επίσης είχε ορισθεί ότι για την έναρξη ή τη συνέχιση της άσκησης οικονομικού επαγγέλματος μετά την 1η Ιανουαρίου 1986, απαιτούνταν η κατοχή επαγγελματικής άδειας του ΟΕΕ.

Ενώ λοιπόν η ισχύουσα νομοθεσία παρέχει τη δυνατότητα συνολικής ρύθμισης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, δέκα χρόνια μετά την ίδρυση του ΟΕΕ, σ' αυτόν τον τομέα της αγοράς εργασίας οι ουσιαστικές μεταβολές απουσιάζουν. Σχεδόν τίποτε από τα εκ του νόμου προβλεπόμενα δεν εφαρμόστηκε, καθώς ούτε προεδρικά διατάγματα έχουν εκδοθεί, ούτε τα επαγγέλματα για τα οποία απαιτείται η χορήγηση επαγγελματικής άδειας του ΟΕΕ έχουν προσδιορισθεί. Αυτό δεν οφείλεται στην άρνηση των κρατικών υπηρεσιών να προχωρήσουν στην τυπική και νομοθετική κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομολόγων. Είναι κυρίως ευθύνη του ίδιου του ΟΕΕ και οφείλεται στα προβλήματα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων σε μια αγορά με είτε κατακερματισμένα είτε αθεσμοποίητα επαγγελματικά δικαιώματα.

Το γεγονός ότι στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων παρατηρούνται, σε ευρύτατη έκταση, απασχόληση μη-πτυχιούχων και «ετεροαπασχολουμένων» δε θεωρήθηκε ως εμπόδιο στη διαδικασία θεσμοποίησης και ρύθμισης της αγοράς. Η υποχρεωτικότητα εγγραφής επεκτάθηκε και σε πτυχιούχους μη οικονομικών σχολών οι οποίοι ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Ο τροποποιηθείς νόμος προέβλεψε πως από την ημερομηνία έναρξης της ισχύος των αδειών άσκησης επαγγέλματος του ΟΕΕ, οι πτυχιούχοι άλλων σχολών και ειδικοτήτων (εκτός απ' αυτές που δικαιούνται να είναι μέλη του ΟΕΕ), οι μη-πτυχιούχοι μισθωτοί και ελεύθεροι επαγγελματίες που ασκούν αποδεδειγμένα, κατά την δημοσίευση των προεδρικών διαταγμάτων, επαγγέλματα για τα οποία απαιτείται επαγγελματική άδεια του ΟΕΕ δικαιούνται να εξακολουθήσουν να τα ασκούν χωρίς εμπόδιο²¹. Το ΟΕΕ ήταν υποχρεωμένο να αποδεχθεί την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί από τη μη κατοχύρωση των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας και από το γεγονός ότι μια σειρά πτυχίων χορηγούνταν επί σειρά ετών χωρίς να συνεπάγονται και τη χορήγηση συγκεκριμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων. Αυτό το καθεστώς είχε δημιουργήσει μια κατάσταση εκτεταμένης «ετεροαπασχόλησης» στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων με την οποία το ΟΕΕ, στην προσπάθειά του να κατοχυρώσει τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχι-

ούχων μελών του, δε μπορούσε παρά να συμβιβαστεί.

Στην ουσία, πέρα από τα συμβατικά καθήκοντα του ΟΕΕ μετά την σύνταξη του Προεδρικού Διατάγματος 475/90, το οποίο ορίζει τα του οικονομολογικού επαγγέλματος και τη διαδικασία χορήγησης αδειών από το ΟΕΕ, αρχίζει μια διαδικασία οριοθέτησης και θεσμοθέτησης των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Όμως το κεντρικό εμπόδιο για τη θεσμοποίηση και τη ρύθμισή τους είναι το πρόβλημα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Η λύση του προϋποθέτει την απάντηση στο διττό ερώτημα για ποια επαγγέλματα προορίζονται και ποια επαγγέλματα ασκούν οι πτυχιούχοι των οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ στην αγορά εργασίας της χώρας.

3.2. Ο Ορισμός των Οικονομικών Επαγγελμάτων

Το ΟΕΕ, αλλά και ο ΣΔΟΕΕ, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας έχουν βρεθεί αντιμέτωποι με το πρόβλημα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων. Όμως δεν έχει δοθεί, παρά τα όσα ορίζονται στο Προεδρικό Διάταγμα 475, σαφής και οριστική λύση, τέτοια που να οδηγεί στο σαφή προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων, τα οποία απαιτούν άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Προσεγγίσεις και προτάσεις έχουν υπάρξει πολλές, επηρεάζονται όμως από τα χαρακτηριστικά της έλλειψης θεσμικού πλαισίου που επικρατεί στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων, η οποία στοιχειωδώς ορίζεται ως η αγορά στην οποία κινούνται οι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ.

Οι απόπειρες ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και περιγραφής της αγοράς εργασίας των οικονομολόγων χαρακτηρίζονται από τρεις οπτικές. Η πρώτη οπτική, η οποία κυριαρχεί στις απόπειρες ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων, συνίσταται σε μια προσπάθεια εμπειρικής ανάγνωσης των δεδομένων της αγοράς εργασίας ως προς τις επιμέρους επαγγελματικές ειδικεύσεις και απασχολήσεις των οικονομικών επιστημόνων. Η δεύτερη οπτική συνίσταται στην προσπάθεια ανάλυσης και ταξινόμησης των οικονομικών επαγγελμάτων με βασικό κριτήριο το επίπεδο εκπαίδευσης. Η τρίτη οπτική, η οποία υιοθετείται σχετικά πρόσφατα, μετά την άγωνα προσπάθεια περιγραφής των επιμέρους ειδικότητων και υπό την πίεση της ανάγκης για ένα βήμα προς την κατεύθυνση πρακτικού ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και η οποία κυριαρχεί στο Προεδρικό Διάταγμα 475, είναι περισσότερο αφαιρετική και αναλυτική και συνίσταται στην συγκριτική προ-

σέγγιση των προτύπων ορισμού των επαγγελματιών βάσει συγκρίσεων με άλλα, ήδη κατοχυρωμένα, επιστημονικά επαγγέλματα όπως τα ιατρικά και τα τεχνικά.

Η προσπάθεια εμπειρικής ανάγνωσης των επαγγελματικών ειδικοτήτων των οικονομολόγων, χαρακτηρίζει τη μεγαλύτερη περίοδο της πορείας συγκρότησης του επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων οικονομολόγων. Ο ΣΔΟΕΕ ήδη από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας του, το 1975, είχε διατυπώσει πρόταση σύμφωνα με την οποία το ΟΕΕ θα έπρεπε να χωρίζεται σε επαγγελματικούς κλάδους²². Ένα χρόνο αργότερα, το 1976, η αρχική πρόταση του ΣΔΟΕΕ διαφοροποιείται. Η έμφαση μεταφέρεται από τις επαγγελματικές ειδικεύσεις στους τομείς δραστηριότητας των οικονομολόγων ως στελεχών²³. Ωστόσο οι προτάσεις του ΣΔΟΕΕ δεν ήταν πρακτικά αξιοποιήσιμες για τον ορισμό των οικονομικών επαγγελματιών. Ανάλογη τύχη είχε και η πρώτη πρόταση ορισμού 28 οικονομικών επαγγελματιών, η οποία διατυπώνεται από την Κεντρική Διοίκηση του ΟΕΕ στο πλαίσιο των προσαρτημένων τροποποιήσεων του ιδρυτικού νόμου 1100/88²⁴.

Η πορεία αντιμετώπισης του προβλήματος ορισμού των οικονομικών επαγγελματιών από το ΟΕΕ προκύπτει ανάγλυφη από τα πρακτικά των Συνελεύσεων των Αντιπροσώπων του ΟΕΕ και τον Απολογισμό Δράσης της εκάστοτε Κεντρικής Διοίκησης. Επί σειρά ετών το ΟΕΕ, όντας προσανατολισμένο στην περιγραφή των οικονομικών επαγγελματιών με βάση την ποικιλία των επαγγελματικών ειδικοτήτων που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας των πτυχιούχων οικονομολόγων, αδυνατεί να καταλήξει σε μια πρακτικά αξιοποιήσιμη πρόταση²⁵. Έτσι οδηγείται στην υιοθέτηση της δεύτερης οπτικής, η οποία βασίζεται στον προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελματιών βάσει του επιπέδου της εκπαίδευσης. Θεωρεί το οικονομικό επάγγελμα ενιαίο, το οριοθετεί ως προς τα συναφή επαγγέλματα των πτυχιούχων ΤΕΙ και των αποφοίτων της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά αφήνει ανοικτό το ζήτημα του προσδιορισμού των επιμέρους ειδικοτήτων²⁶. Το ΟΕΕ επιχειρεί μ' αυτήν την γενική θέση να λύσει το πρόβλημα προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελματιών και των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων Οικονομικών Σχολών και Τμημάτων, μεταθέτοντας για το μέλλον την αντιμετώπιση του θέματος πως κάθε χορηγούμενο πτυχίο πρέπει να συνοδεύεται από τη χορήγηση ορισμένων βασικών επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά εργασίας.

Η τρίτη οπτική για τον προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελματιών υιοθετείται σχετικά πρόσφατα και βασίζεται στην εμπει-

ρία των ήδη ρυθμιζομένων επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας στην χώρα μας. Σύμφωνα μ' αυτήν την οπτική ορίζονται δυο πρότυπα των επιστημονικών επαγγελμάτων. Το πρώτο περιλαμβάνει ένα ενιαίο επάγγελμα πολλών ειδικοτήτων, όπως συμβαίνει με το ιατρικό επάγγελμα. Το δεύτερο πρότυπο περιλαμβάνει ομάδα επαγγελμάτων με υψηλή ή απόλυτη ειδικευση, όπως συμβαίνει με τα τεχνικά επαγγέλματα. Σ' αυτή την βάση το ΟΕΕ προτείνει την οριοθέτηση ενιαίου επαγγέλματος πολλών ή πολλαπλών ειδικοτήτων²⁷. Η πρόταση αυτή παρέχει τη δυνατότητα υπέρβασης του προβλήματος προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων που προκύπτει από την ύπαρξη πολλών επιμέρους ειδικοτήτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Κάνοντας σαφή το διαχωρισμό μεταξύ επαγγελματικής ειδικότητας και οικονομικού επαγγέλματος, αφενός παρέχει την δυνατότητα οριοθέτησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων ΑΕΙ, αφετέρου αποδέχεται την παρατηρούμενη δυναμική αλλαγής ή εμπλουτισμού των επιμέρους ειδικεύσεων που χαρακτηρίζουν τους οικονομικούς επιστήμονες στην αγορά εργασίας.

3.3. Μια Ενιαία Αγορά με Κατακερματισμένα και Αθεσμοποίητα Επαγγελματικά Δικαιώματα

Οι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ εισέρχονται στην αγορά εργασίας αφού εκπαιδεύονται με βάση ένα σώμα γνώσεων, όπου περιλαμβάνονται, σε σύγχρονες ή πεπαλαιωμένες εκδοχές τους, όλες σχεδόν οι γνωστικές ενότητες της οικονομικής επιστήμης, όπως επιμερίζονται στα πλαίσια των ποικίλων προγραμμάτων σπουδών. Αυτά τα προγράμματα σπουδών υλοποιούνται, κατά κανόνα, μέσα από τμήματα δύο ή τριών βασικών κατευθύνσεων ή εξειδικεύσεων, όπως είναι τα τμήματα Οικονομικών Επιστημών, Διοίκησης Επιχειρήσεων, Στατιστικής και Πληροφορικής. Όμως στην πλευρά της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, η απασχόληση των πτυχιούχων είναι ιδιαίτερα ανομοιογενής. Η ανομοιογένεια της απασχόλησης είναι τόσο θεματική όσο και ιεραρχική.

Θεματική είναι η ανομοιογένεια των επιμέρους επαγγελματικών ειδικεύσεων των οικονομολόγων, η οποία συνδέεται με την εξέλιξη του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων. Τέτοιου είδους ανομοιογένεια είναι η επαγγελματική εξειδίκευση σε θέσεις της παραγωγής, των πωλήσεων, των φορολογικών, των χρηματοπιστωτικών, των μηχανογραφικών, των ερευνητικών ή των διοικητικών τμημάτων της σύγχρονης επιχείρη-

σης²⁸. Αυτός ο τεχνικός καταμερισμός των οικονομικών εργασιών είναι συνάρτηση του βαθμού εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων αλλά και του μεγέθους τους. Συμβαίνει δηλαδή κάποιες λειτουργίες, όπως π.χ. οι χρηματοπιστωτικές και οι φορολογικές, να είναι σε μια επιχείρηση διαχωρισμένες και να αποτελούν αντικείμενο διαφορετικών διευθύνσεων ή ατόμων, ενώ σε άλλες δεν είναι. Στην ελληνική οικονομία η οποία κυριαρχείται από μικρομεσαίες και όχι ιδιαίτερα εκσυγχρονισμένες μονάδες, μια σειρά οικονομικών καθηκόντων συγκεντρώνονται σε ένα άτομο-στέλεχος της επιχείρησης.

Ιεραρχική είναι η ανομοιογένεια των θέσεων που κατέχουν οι πτυχιούχοι οικονομικών επιστημών στο εσωτερικό των επιμέρους επαγγελματικών ειδikeύσεων, η οποία περιγράφεται από το διαχωρισμό μεταξύ στελεχών, αυτοαπασχολουμένων ελεύθερων επαγγελματιών και υπαλλήλων. Συνδέεται με την ηλικιακή και την υπηρεσιακή εξέλιξη των πτυχιούχων οικονομολόγων, αλλά επηρεάζεται από παράγοντες όπως τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, το φύλο, την τυχόν μετεκπαίδευση στο εξωτερικό, τον κλάδο απασχόλησης κλπ.²⁹

Συνεπώς, με δεδομένη τη θεματική και την ιεραρχική ανομοιογένεια των οικονομικών επαγγελμάτων, ενώ είναι δυνατή η εξωτερική οριοθέτηση του επαγγελματικού χώρου των οικονομικών επιστημόνων, υπάρχει το φαινόμενο της εσωτερικής κινητικότητας στον επαγγελματικό τους χώρο, φαινόμενο που δεν παρατηρείται καθόλου ή σε τέτοια έκταση στην περίπτωση των μηχανικών, των γιατρών ή των δικηγόρων. Αυτή η κινητικότητα μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών ειδikeύσεων (π.χ. από τα λογιστικά στα φοροτεχνικά και τα χρηματοπιστωτικά ή από τη λογιστική στη μηχανοργάνωση και τη διοίκηση της επιχείρησης), παράλληλα με την κινητικότητα μεταξύ διαφορετικών θέσεων της ιεραρχίας μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής ειδikeυσης (π.χ. από υπάλληλος σε αυτοαπασχολούμενο ή σε στέλεχος), είναι ένδειξη ενός επαγγέλματος με πολλές και συχνά πολλαπλές ειδικότητες.

Παρά την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τα επαγγελματικά δικαιώματα στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων, από την πλευρά των επιχειρήσεων το θέμα αντιμετωπίζεται στα πλαίσια της πολιτικής εργατικού δυναμικού που ακολουθούν. Βέβαια αυτή δεν είναι ενιαία και ομοιογενής. Για παράδειγμα, στο βαθμό που υφίσταται πολιτική στελεχών, οι εργοδότες του σύγχρονου ιδιωτικού τομέα (σε αντίθεση με τον παραδοσιακό μικρομεσαίο τομέα) δεν ενδιαφέρονται για την εγγύηση που παρέχει η εγγραφή και η

άδεια ασκήσεως επαγγέλματος αλλά ενδιαφέρονται για την ουσία του επιστημονικού επαγγέλματος, δηλαδή τη γνώση και την κατάρτιση με βάση ένα σώμα επιστημονικής γνώσης. Συχνά όσον αφορά την πρόσληψη ανωτέρων στελεχών, ως κεντρικό κριτήριο χρησιμοποιείται το πτυχίο του ξένου πανεπιστημίου, το οποίο αποτελεί βάση για την περαιτέρω κατάρτιση και αξιοποίηση του στελέχους. Η σχέση μεταξύ ελληνικού και ξένου πτυχίου συχνά υποκρύπτει μια ανισότητα στην πληροφόρηση και τη γνώση και υποδηλώνει μια άλλη διάσταση του κατακερματισμού της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

Ο εκ πρώτης όψεως αθεσμοποίητος χαρακτήρας της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων δε σημαίνει πως στο εσωτερικό αυτής της ενιαίας αγοράς εργασίας δεν έχουν υπάρξει επιμέρους ρυθμίσεις επαγγελματικών δικαιωμάτων. Οι υφιστάμενες και οι διαμορφούμενες ρυθμίσεις δίνουν την εικόνα μιας κατακερματισμένης αγοράς, στην οποία επιμέρους ομάδες πτυχιούχων έχουν κατοχυρωμένα επαγγελματικά δικαιώματα. Παράλληλα αυτή η αγορά βρίσκεται υπό διαμόρφωση, πρώτον ως προς το «εξωτερικό» της (σε σχέση με τους μη-πτυχιούχους και τους πτυχιούχους μη-οικονομικών σχολών), δεύτερον ως προς το «εσωτερικό» της (με την εξομοίωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων όλων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών). Η διαδικασία αυτή μορφοποιείται στο διάσπαρτο δίκαιο το οποίο υφίσταται επί δεκαετίες και έχει αναδιαμορφωθεί στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Πρωταρχικό στοιχείο αυτών των επιμέρους ρυθμίσεων στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων είναι το δικαίωμα της υπογραφής. Αυτό αφορά, κατά κύριο λόγο, το δικαίωμα άσκησης του λογιστικού επαγγέλματος και υπογραφής ισολογισμών και, κατά δεύτερο λόγο, το δικαίωμα υπογραφής των οικονομικοτεχνικών μελετών. Το θέμα της υπογραφής ισολογισμών δεσπόζει στο χώρο των οικονομικών επαγγελμάτων κατά τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας τουλάχιστον.

Την εποχή σύστασης του ΣΔΟΕΕ τα επαγγελματικά δικαιώματα ως προς την άσκηση του λογιστικού επαγγέλματος και το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών καθορίζονταν αφενός από συλλογική σύμβαση εργασίας και αφετέρου από τη φορολογική νομοθεσία. Από τη μια λογιστές θεωρούνταν όσοι τηρούσαν ένα από τα βιβλία του Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων και δικαιούνταν να υπογράψουν ισολογισμούς οι πτυχιούχοι Οικονομικών ΑΕΙ με διετή προϋπηρεσία³⁰. Από την άλλη το τότε ισχύον φορολογικό καθεστώς³¹ όριζε πως ισολογισμοί επιχειρήσεων με ετήσια ακαθάριστα

έσοδα άνω των 25.000.000 δραχμών πρέπει να υπογράφονται από πτυχιούχο Ανώτατης Οικονομικής Σχολής. Κατ' εξαίρεση επέτρεπε, με ορισμένες προϋποθέσεις³², στους εμπειροτέχνες λογιστές που δεν έχουν πτυχίο οικονομικού ΑΕΙ να υπογράφουν ισολογισμούς ΑΕ.

Μετά την ίδρυση του ΟΕΕ, η τροποποίηση της νομοθεσίας σχετικά με το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών έγινε κεντρικό αίτημα κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων³³. Μεταξύ των οικονομικών σχολών και τμημάτων οι πτυχιούχοι της ΑΣΟΕΕ και των ΑΒΣ βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση ως προς την αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων στον τομέα υπογραφής και ελέγχου των ισολογισμών. Μ' αυτήν την τροποποίηση το ΟΕΕ διεκδικούσε την εξομοίωση των πτυχιούχων των Οικονομικών Τμημάτων των Νομικών Σχολών και της ΠΑΣΠΕ με τους πτυχιούχους της ΑΣΟΕΕ της ΑΒΣΠ και της ΑΒΣΘ, οι οποίοι είχαν ήδη το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών και λογαριασμών αποτελεσμάτων χρήσεως³⁴. Η τροποποίηση έγινε αλλά αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και σε πτυχιούχους της Σχολής Διοίκησης Οικονομίας των ΤΕΙ να υπογράφουν ισολογισμούς³⁵. Έκτοτε το ΟΕΕ ζητά να ξανατροποποιηθεί ο ΚΦΣ λόγω της εξομοίωσης των πτυχιούχων ΑΕΙ με τους πτυχιούχους ΤΕΙ.

Η παραπάνω ρύθμιση σε συνδυασμό με άλλες εξελίξεις σχετικά με τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων ΤΕΙ³⁶, οι οποίες επέτρεπαν σε πτυχιούχους των ΤΕΙ να καταλαμβάνουν θέσεις λογιστού, τις οποίες διεκδικούσε το ΟΕΕ για τα μέλη του, άνοιξε ένα νέο πεδίο συγκρούσεων για την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων ΑΕΙ. Η αντιπαράθεση για τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων γενικεύθηκε με τη διαμαρτυρία του ΟΕΕ κι άλλων ομοειδών επιμελητηρίων (όπως το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος, το Επιμελητήριο των Εικαστικών Τεχνών, η Ένωση Ελλήνων Χημικών, η Ένωση Ελλήνων Φυσικών, η Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία και η Πανελλήνια Ένωση Βιολόγων), κατά της εξομοίωσης των πτυχιούχων ΑΕΙ και ΤΕΙ ως προς τα επαγγελματικά δικαιώματά τους.

Το νόημα της διαμάχης μεταξύ πτυχιούχων ΑΕΙ και ΤΕΙ βρίσκεται στο θέμα του ελέγχου της προσφοράς εργασίας στις αγορές των επιστημονικών επαγγελμάτων. Η οριοθέτησή τους έναντι των μη-πτυχιούχων ΑΕΙ αποτελεί κοινό τόπο της δραστηριότητας των επιμελητηρίων. Στον ίδιο άξονα τοποθετούνται και οι παρεμβάσεις τους σε σχέση με την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αξιοσημεί-

ωτη είναι η άποψη που έχει εκφράσει, με αφορμή τη διαπίστωση της ύπαρξης 7.000 ανέργων μηχανικών, ο πρόεδρος του ΤΕΕ ζητώντας «να κλείσουν οι σχολές των ΤΕΙ που αντιστοιχούν στο ΕΜΠ»³⁷. Παρόμοια αντιπαράθεση δημιουργείται σε περιπτώσεις εξισώσεως πτυχίων και προϋπηρεσίας³⁸.

Τέλος στη διαδικασία οριοθέτησης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων η διαμάχη δεν έχει υπάρξει μόνον με τους μη πτυχιούχους. Αφορά και την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στο εσωτερικό των πτυχιούχων ΑΕΙ, των επιστημονικών επαγγελμάτων και των ενώσεών τους. Είναι χαρακτηριστική η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ ΤΕΕ και ΟΕΕ σχετικά με το θέμα της υπογραφής των οικονομικοτεχνικών μελετών από μέλη του ΟΕΕ, όταν το ΤΕΕ είχε ταχθεί ρητά κατά της συνυπογραφής³⁹. Ανάλογες συγκρούσεις επαγγελματικών συμφερόντων μεταξύ πτυχιούχων έχουν υπάρξει και με τους δικηγόρους που απασχολούνται ως οικονομικοί σύμβουλοι⁴⁰.

3.4. Τα Οικονομικά Επαγγέλματα στο Δημόσιο Τομέα

Ενώ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας το θέμα της υπογραφής ισολογισμών και οικονομικοτεχνικών μελετών έχει αποτελέσει το κεντρικό πεδίο συγκρούσεων για την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, στο δημόσιο τομέα της οικονομίας το κεντρικό θέμα είναι η κατοχύρωση των οικονομικών επαγγελμάτων με τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων. Αυτό αφορά τόσο τις Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμούς όσο και τη Δημόσια Διοίκηση.

Οι Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί βασίζονται σε λειτουργίες όπως η τιμολογιακή πολιτική, οι προμήθειες, οι επενδύσεις, η χρηματοδότηση κλπ., δηλαδή λειτουργίες που απαιτούν οικονομικούς επιστήμονες. Ωστόσο στην πλειοψηφία τους, ενώ απασχολούν πτυχιούχους οικονομικών σχολών, δεν έχουν θεσμοθετημένο κλάδο οικονομολόγων στους οργανισμούς τους. Ο ΟΤΕ για παράδειγμα απασχολεί 300 οικονομολόγους αλλά δεν έχει σχετικό κλάδο στον οργανισμό του⁴¹. Το πρόβλημα αυτό είναι σημαντικό και επίκαιρο. Όταν γίνεται συζήτηση για την προβληματικότητα των ΔΕΚΟ και την ανάγκη λειτουργίας τους με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια (ενώ υπάρχει θέμα αν λειτουργούν καν με οικονομικά κριτήρια) γεννάται το θέμα της οικονομικής οργάνωσής τους και το ερώτημα πώς είναι δυνατόν να υπάρχουν επιχειρήσεις χωρίς την τυπική, έστω, προϋπόθεση του κλάδου των οικο-

νομολόγων. Βέβαια η ύπαρξη κλάδου οικονομολόγων δεν οδηγεί από μόνη της στη χρήση των (ιδιωτικο)οικονομικών κριτηρίων. Η ανυπαρξία όμως υποδηλώνει μια σπατάλη ανθρώπινου κεφαλαίου στο δημόσιο τομέα για την οποία ευθύνεται το πολιτικό management.

Στη δημόσια διοίκηση το θέμα του κλάδου των οικονομολογων αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης στα πλαίσια της διαδικασίας κατάρτισης νέων οργανισμών⁴². Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του οργανισμού του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Στον τελευταίο οργανισμό του όχι μόνο δεν προβλεπόταν κλάδος οικονομολόγου αλλά προτάθηκε και η κατάργηση του κλάδου ειδικών οικονομολόγων που προέβλεπε ο από το 1966 οργανισμός του υπουργείου. Σύμφωνα με το νέο οργανισμό προτάθηκε η σύσταση κλάδου ΠΕ (πανεπιστημιακής εκπαίδευσης) οικονομικού, στον οποίο συγκαταλέγονται όσοι έχουν πτυχίο Οικονομικών Επιστημών, Νομικών Σχολών, Σχολών Πολιτικών Επιστημών και Σχολών Κοινωνιολογίας. Επιπλέον για τον εν λόγω κλάδο δεν προβλεπόταν ειδικότητες και θέσεις όπως συμβαίνει για αντίστοιχο κλάδο των τεχνικών.

Η συζήτηση μεταξύ υπουργείου Προεδρίας και ΟΕΕ σχετικά με τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων στη δημόσια διοίκηση έδειξε την άγνοια των πολιτικών προϊσταμένων της δημόσιας διοίκησης σχετικά με την ανάγκη ανάλυσης των καθηκόντων και την ουσία της πολιτικής εργατικού δυναμικού στο επίπεδο των επιχειρήσεων και των οργανισμών⁴³. Και ας έχει τονιστεί επανειλημμένα πως ο δημόσιος τομέας, (υπηρεσίες, οργανισμοί και επιχειρήσεις) έχουν ανάγκη από εκσυγχρονισμό της οργανωτικής δομής τους και ότι έχουν ανάγκη από επιχειρησιακά στελέχη⁴⁴. Άλλωστε, μια σοβαρή (μη πελατειακή) πολιτική προσλήψεων και δημιουργίας στελεχών δεν είναι δυνατόν να μη στηρίζεται στο σαφή προσδιορισμό των θέσεων εργασίας, των καθηκόντων που τις χαρακτηρίζουν και των προσόντων, τυπικών κι ουσιαστικών, που πρέπει να έχουν οι υποψήφιοι για να τις επανδρώσουν. Η μη κατοχύρωση του κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα οφείλεται κυρίως στην έλλειψη πολιτικής απασχόλησης και εκσυγχρονισμού του δημόσιου τομέα στο σύνολό του και συμβάλλει, σε ένα βαθμό, στη διατήρηση της εκκρεμότητας ως προς την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των οικονομολόγων.

Η δραστηριότητα των οικονομικών επιστημόνων και του ΟΕΕ για τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα δε διοργανώνεται με αφετηρία την ανάγκη εκσυγχρονισμού του, αν

και συχνά γίνεται επίκληση και αυτού του θέματος. Το αίτημα της συγκρισιμότητας με ήδη κατοχυρωμένα επιστημονικά επαγγέλματα αποτελεί το έδαφος επί του οποίου διοργανώνεται η παρέμβαση των οικονομικών επιστημόνων στο δημόσιο τομέα. Καθώς δεν κυριαρχεί η ενιαία επαγγελματική συνείδηση και τα αιτήματα για τη συγκρισιμότητα προωθούνται μέσω του κλασικού συνδικαλισμού, έχουμε στοιχεία μιας ερμηνείας του γιατί δεν υπάρχει ισχυρή πίεση για την κατοχύρωση του επαγγέλματος.

Η συγκρισιμότητα αφορά τόσο τις αμοιβές όσο και την υπηρεσιακή εξέλιξη. Η συγκρισιμότητα με το ΤΕΕ και τους τεχνικούς επιστήμονες είναι ένα από τα βασικά επιχειρήματα στην πορεία δημιουργίας του ΟΕΕ. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ο Γ. Στάθης σημείωνε πως «ένας πτυχιούχος τεχνικός προσλαμβάνεται με 17.000 μισθό ενώ ο δικός μας μισθός είναι στο επίπεδο των 10.000 δρχ. ... Οι μεταπτυχιακές σπουδές των τεχνικών αμοιβούνται με 5.000 δρχ. ενώ των οικονομολόγων με 2.500 δρχ. ... Αυτό από τη μια μεριά έχει σχέση με την υποβάθμιση του περιεχομένου των σπουδών στις Οικονομικές Σπουδές... Από την άλλη μεριά είναι η ιδιαίτερη προώθηση που επιτυγχάνουν οι διάφοροι φορείς, που είναι ιδιαίτερα οργανωμένοι και στην περίπτωση εδώ το ΤΕΕ που προωθεί τα συμφέροντα των τεχνικών⁴⁵». Στον τομέα των ΔΕΚΟ τα κρατικά μονοπώλια της ΔΕΗ και του ΟΤΕ αποτελούν προνομιακό πεδίο συγκρίσεων μεταξύ των μελών του ΟΕΕ και του ΤΕΕ και αφορούν είτε τη στελέχωση των υπηρεσιών τους⁴⁶ είτε το μισθολόγιο⁴⁷. Η συγκρισιμότητα ως αίτημα δεν εγείρεται μόνον προς την πλευρά των τεχνικών και του ΤΕΕ. Εγείρεται και όταν διαπιστώνεται διαφορετική οικονομική μεταχείριση μεταξύ επιστημόνων πτυχιούχων Οικονομικών και Γεωπονικών σχολών με τα ίδια προσόντα⁴⁸.

Συνολικά, οι παρεμβάσεις του ΟΕΕ στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα δείχνουν τις διαστάσεις της υπό θεσμοθέτηση αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, μετά από δεκαετίες έλλειψης θεσμικού πλαισίου και συνεπώς ανυπαρξίας αναγνωρισμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων για τους πτυχιούχους οικονομικούς επιστήμονες και κατακερματισμού της. Τα ζητήματα επαγγελματικής κατοχύρωσης των πτυχιούχων μελών του ΟΕΕ που έχουν εγερθεί από την εποχή ίδρυσης του ΟΕΕ⁴⁹, σε συνδυασμό με τα υφιστάμενα χαρακτηριστικά της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, δείχνουν πως η κατοχύρωση του επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά δεν είναι απλά υπόθεση ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και νομοθετικών ρυθμίσεων.

4. Συμπεράσματα

Οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την επέκταση των ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελματιών τα οποία προϋποθέτουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Κατά κανόνα, οι κοινωνιολογικές και οι οικονομολογικές προσεγγίσεις σημειώνουν τη μονοπωλιακή θέση και λειτουργία των εν λόγω επαγγελματιών στην αγορά εργασίας, θέση που οδηγεί στη διάγνωση ιδιαίτερων επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Σ' αυτές τα επαγγελματικά δικαιώματα ελέγχονται με μεθόδους όπως η εγγραφή σε επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις, η βεβαίωση από αυτές της επαγγελματικής ικανότητας ή η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος.

Στη χώρα μας τα νομικά, τα ιατρικά και τα τεχνικά επαγγέλματα ανήκουν σαφώς στην κατηγορία των ελεγχόμενων και ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελματιών. Οι αντίστοιχες επαγγελματικές ενώσεις (σύλλογοι ή επιμελητήρια) διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Τα οικονομικά επαγγέλματα βρίσκονται, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, σε μεταβατική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και την προσπάθεια κατοχύρωσης και θεσμοποίησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών⁵⁰.

Η αγορά των οικονομικών επαγγελματιών δεν είναι εύκολο να ορισθεί αφενός λόγω των ελλειπών στατιστικών στοιχείων, αφετέρου λόγω της μακροχρόνιας αθέσμιας (έλλειψης θεσμικού πλαισίου για τα επαγγελματικά δικαιώματα και ετεροαπασχόλησης που τη χαρακτηρίζει), καθώς τα οικονομικά επαγγέλματα δεν ασκούνταν μόνον από πτυχιούχους οικονομικών σχολών. Η συλλογική δράση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών, η οποία αναπτύσσεται σε μια περίοδο επέκτασης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών και αύξησης των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, αποσκοπεί στην οριοθέτηση και τον έλεγχο αυτής της αγοράς εργασίας.

Το ΟΕΕ είναι κατά κύριο λόγο προϊόν της δραστηριοποίησης των συλλόγων πτυχιούχων οικονομικών σχολών και των πτυχιούχων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Αν οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις ταξινομηθούν ανάλογα με το εάν στα μέλη τους και στις κινητήριες δυνάμεις τους κυριαρχούν οι πτυχιούχοι που υπάγονται στη σχέση επαγγελματίας-πελάτης ή στη σχέση εργοδότης-υπάλληλος, το ΟΕΕ ανήκει μάλλον

στη δεύτερη κατηγορία. Η εμφάνιση επιστημονικών ενώσεων όπως το ΟΕΕ, καθώς έλαβε χώρα σε μια περίοδο επέκτασης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών, μπορεί να ειπωθεί ως τάση συλλογικής έκφρασης σχετικά νέων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, ως τάση ανατροπής των φαινομένων εξίσωσης («κλείσιμο της ψαλίδας») στη δομή των μισθών του δημόσιου τομέα⁵¹ και ως τάση επιβολής της συγκρισιμότητας με τις πλέον ισχυρές επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις της χώρας, όπως το ΤΕΕ.

Η αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων ήταν και παραμένει σε υψηλό βαθμό μια μη οριοθετημένη αγορά παρά τις προσπάθειες του ΟΕΕ να αναδειχθεί σε ρυθμιστή της. Από τα χαρακτηριστικά της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, όπου απουσιάζει η κατοχύρωση και ο έλεγχος των αποκλειστικών επαγγελματικών δικαιωμάτων για τους πτυχιούχους των Οικονομικών Σχολών και Τμημάτων ΑΕΙ και τα επαγγελματικά δικαιώματα σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς [π.χ. υπογραφή ισολογισμών, αποτέλεσαν στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, αντικείμενο τροποποιήσεων με ταυτόχρονη επαγγελματική κατοχύρωση των τυπικά ετεροαπασχολούμενων σε οικονομικά επαγγέλματα (πτυχιούχων νομικών, πολιτικών και άλλων επιστημών, καθώς και των μη-πτυχιούχων)], προκύπτει εικόνα μιας αθεσμοποίητης και κατακερματισμένης αγοράς εργασίας.

Το ΟΕΕ στη δεκάχρονη πορεία του προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα του πρακτικού προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων για την άσκηση των οποίων το ΟΕΕ διεκδίκησε και δικαιούται να χορηγεί άδειες άσκησης επαγγέλματος. Μια από τις συνέπειες αυτού είναι πως το ΟΕΕ δε συσπειρώνει στις λειτουργίες του το σύνολο των ενεργών πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων και επαγγελματιών. Η αιτία αυτού του γεγονότος πρέπει να αναζητηθεί στη μακροχρόνια άσκηση των οικονομικών επαγγελμάτων σε συνθήκες έλλειψης θεσμικού πλαισίου και κατακερματισμού των επαγγελματικών δικαιωμάτων, καθώς οι Οικονομικές Σχολές και Τμήματα των ΑΕΙ χορηγούσαν και χορηγούν πτυχία τα οποία δε συνεπάγονται τη χορήγηση διακεκριμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων στους πτυχιούχους.

Από την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στο χώρο των οικονομικών επαγγελμάτων εξαρτάται η αποτελεσματική λειτουργία του ΟΕΕ ως επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων πτυχιούχων οικονομολόγων. Η ανάπτυξη και η καθιέρωση του ΟΕΕ στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων και στην

«πολιτική αγορά» είναι συνάρτηση, κυρίως, της δυνατότητας πραγματικού ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, όχι μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής στο ΟΕΕ αλλά βάσει της χορήγησης αδειών άσκησης επαγγέλματος. Η έκδοση του ΠΔ 47 και η σταδιακή έκδοση αδειών άσκησης του οικονομικού επαγγέλματος δίνει μια νέα ώθηση προερχόμενη από την “πολιτική αγορά”, από το κράτος. Αυτό όμως δε σημαίνει αυτόματα και έλεγχο της αγοράς εργασίας από το ΟΕΕ.

Το πρόβλημα του προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελματιών μπορεί να λυθεί αφενός μέσω της καταγραφής των επαγγελματικών ειδικεύσεων στην υπάρχουσα αγορά, αφετέρου μέσω της προσέγγισης του οικονομικού επαγγέλματος ως ενιαίου με πολλές και πολλαπλές ειδικότητες⁵². Με δεδομένη την προώθηση της ελεύθερης διακίνησης μισθωτών και ελευθέρων επαγγελματιών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και τη διαδικασία αμοιβαίας αναγνώρισης διπλωμάτων (τα οποία τίθενται από τις οδηγίες 89/40 και 77/249), είναι εμφανής η ανάγκη ρυθμίσεων που να κατοχυρώνουν τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και να συμβαδίζουν με τις ρυθμίσεις του Κοινοτικού Δικαίου. Η πρακτική αντιμετώπιση αυτών των θεμάτων απαιτεί έρευνα που θα αξιοποιεί τις μεθόδους και τα συμπεράσματα της Οικονομικής της Εργασίας και των Εργασιακών Σχέσεων, ενός τομέα της οικονομικής επιστήμης που δεν έχει γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη στις Οικονομικές Σχολές και τα Τμήματα των ελληνικών Πανεπιστημίων, ούτε έχει προσελκύσει την προσοχή της επιστημονικής δραστηριότητας του ΟΕΕ.

Σημειώσεις

1. Τα νέα επαγγέλματα στον τομέα των υπηρεσιών συνιστούν μια εξαιρετικά ανομοιογενή κατηγορία όπου συνυπάρχουν επιστημονικά επαγγέλματα και απλές χειρωνακτικές εργασίες.

2. Ενδιαφέρουσα είναι η ιστορία του Ινστιτούτου Λογιστών του Λονδίνου Margerison (1980). Ήδη από το 1854 είχαν συσταθεί στη Σκωτία Societies των λογιστών. Ένα παρόμοιο δημιουργήθηκε στο Λιβερπούλ το 1870. Την ίδια χρονιά στο Λονδίνο λογιστές δυσαρεστημένοι από το γεγονός ότι η Βασίλισσα δεν αναγνώριζε το ιδιαίτερο επαγγελματικό status των λογιστών συνέστησαν το Ινστιτούτο Λογιστών του Λονδίνου με σκοπό “την αναβάθμιση των γνώσεων και του status των επαγγελματιών λο-

γιστών του Λονδίνου, την προώθηση της αποδοτικότητας και της χρησιμότητάς τους, και την έκφραση των απόψεών τους σε όλα τα θέματα που άπτονται του επαγγέλματος". Κάθε λογιστής που είχε ασκήσει το επάγγελμα επί πέντε έτη είχε δικαίωμα να θέσει υποψηφιότητα για την εγγραφή του στο Ινστιτούτο.

3. Στις 9 Ιουλίου 1974 ομάδα πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ αποφάσισε τη δημιουργία του Συνδέσμου Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος (ΣΔΟΕΕ). Ο ΣΔΟΕΕ ιδρύθηκε με την υπ' αριθμόν 1981/74 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών.

4. Επερωτήσεις σχετικά με το θέμα δημιουργίας οικονομικού επιμελητηρίου 1.10.75 και 18.10.76. Πριν από το σχέδιο νόμου που κατατέθηκε στη Βουλή στις 20 Αυγούστου 1978, ψηφίσθηκε στις 14 Νοεμβρίου 1980, και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 20 Δεκεμβρίου 1980, είχαν κατατεθεί δύο ακόμη νομοσχέδια ένα το 1975 από την πλευρά βουλευτών της τότε συμπολίτευσης και ένα το 1978 από την πλευρά της αντιπολίτευσης με την υποστήριξη του ΣΔΟΕΕ.

5. Για την ίδρυση του ΟΕΕ, στο χώρο των οικονομικών επιστημόνων, εκτός από τον ΣΔΟΕΕ δραστηριοποιούνται και συντονίζονται μέσω του ΣΔΟΕΕ, ο Σύλλογος Διπλωματούχων ΑΣΟΕΕ, ο Σύνδεσμος Πτυχιούχων ΑΒΣΠ, ο Σύλλογος Πτυχιούχων Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ο Σύνδεσμος Τραπεζικών Υπαλλήλων Ανωτάτων Σχολών, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού ΑΤΕ, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού ΔΕΗ, ο Σύλλογος Επιστημόνων Υπαλλήλων ΟΤΕ, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού ΑΕΕ Υδάτων, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού ΟΣΕ, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Ο.Α, το Σωματείο Ορκωτών Λογιστών και ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού ΑΣΟΕΕ. Σύνομα στους παραπάνω προστίθενται ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Υπουργείου Γεωργίας, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών και οι Πτυχιούχοι Οικονομικών Σχολών Εταιρειών Πετρελαιοειδών.

6. Η ραγδαία επέκταση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών μετά τη μεταπολίτευση αναλύεται στο Ιωάννου Χρ. (1989) *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.

7. Στην ίδρυση ΟΕΕ αντέδρασαν τα Εμποροβιομηχανικά Επιμελητήρια Πειραιά, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Ηρακλείου, Χανίων, δηλαδή των περισσότερων μεγάλων πόλεων της χώρας. (*Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 2, σελ. 7).

8. Σ' αυτή τη διαδικασία ήταν αποφασιστική η κοινή σύσκεψη εκπροσώπων των ΕΒΕ και της διοίκησης του ΣΔΟΕΕ, στο ΕΒΕΑ τις 2 Ιουνίου 1978. Οι εκπρόσωποι των ΕΒΕ αναγνώρισαν τότε την ανάγκη ίδρυσης ΝΠΔΔ που θα συμπεριλάβει τους έλληνες οικονομολόγους, συμφωνησαν στην παροχή από το ΟΕΕ γνωμοδοτήσεων προς την πολιτεία επί γενικών οικονομικών θεμάτων εκτός εκείνων για τα οποία η αντίστοιχη αρ-

μοδιότητα ανήκει στα ΕΒΕ, αποδέχθηκαν την καταχώρηση των επωνυμιών των μελών του ΟΕΕ σε ειδικό μητρώο κατα κατηγορίες, και αποδέχθηκαν τη συμμετοχή του ΟΕΕ σε διεθνείς οικονομολογικούς οργανισμούς, όμως ακόμη και τότε επέμειναν στη μη χρησιμοποίηση του τίτλου επιμελητήριο από τον φορέα των οικονομολόγων και την προαιρετική εγγραφή των επιστημόνων. Ας σημειωθεί ότι έως τότε επιμελητήρια είχαν οι εμποροβιομήχανοι, οι τεχνικοί, οι εφοπλιστές, οι ξενοδόχοι, οι καλλιτέχνες, οι γεωπόνοι. Οι εκπρόσωποι του ΣΔΟΕΕ επικαλέστηκαν επίσης το γεγονός ότι στα ΕΒΕ η εγγραφή είναι υποχρεωτική. (*Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 29, σελ. ;;; και τεύχος 2; σελ. :-10. Για την αρχική στάση των ΕΒΕ βλέπε επίσης και τεύχος 15, σελ. :-5).

9. Βλέπε σχετικά στο Μωραϊτής Δ. "Το Οικονομικό Επιμελητήριο θα πεθάνει στην γέννα;" *Ελευθεροτυπία* 17.11.1980.

10. Για την υποχρεωτικότητα της εγγραφής ο Δ. Μωραϊτής γ.γ. του ΣΔΟΕΕ σημείωνε πως "προβλέπεται σε όλα τα επιμελητήρια της χώρας και του εξωτερικού. Αυτή η υποχρεωτικότητα θα δώσει και οντότητα στο ΟΕΕ γιατί θα είναι άλλο το κύρος μιας διοίκησης 40.000 επιστημόνων και άλλο μιας διοίκησης πεντακοσίων και χιλίων επιστημόνων. Εξάλλου η μαζικότητα αυτή θα δώσει την ευκαιρία να επιβιώσουν τα διάφορα όργανα του Επιμελητηρίου και την δυνατότητα να ιδρυθούν οι επιτροπές εκείνες που είναι αναγκαίες με τις επιστημονικές τους έρευνες να προσφέρουν ...". (*Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 27, σελ. 2-26).

11. Βλέπε σχετικά στο Μωραϊτής Δ. "Το Οικονομικό Επιμελητήριο θα πεθάνει στην γέννα;" *Ελευθεροτυπία* 17.11.1980.

12. Έκτοτε η Κεντρική Διοίκηση του ΟΕΕ λύνει τυχόν προβλήματα σχετικά με κατηγορίες πτυχιούχων που δεν αναφέρονται σαφώς στο σχετικό άρθρο για τα μέλη του ΟΕΕ.

13. Εκτός από τις απογραφές, τα διαθέσιμα στοιχεία είναι απλές εκτιμήσεις συνδικαλιστών και δημοσιογράφων σχετικά με το ποιοι πτυχιούχοι πράγματι ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα στην χώρα μας. Ο Σύνδεσμος Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, την περίοδο 1970-84 μιλούσε συνεχώς για 40.001 επιστήμονες που ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα. Σε μια από τις εκδηλώσεις στο ΣΔΟΕΕ ο Αρ.Δερβός είχε παρουσιάσει αναλυτικότερα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία οι εργαζόμενοι πτυχιούχοι οικονομικών και πολιτικών επιστημών το 1981 ήταν 36.559, εκ των οποίων ο κύριος όγκος απασχολούνταν κατά 24,8% σε Δημόσιες Υπηρεσίες, κατά 20% στο Εμπόριο, κατά 15,4% σε Τράπεζες και Ασφάλειες και κατά 13,9% στην Βιομηχανία, Βιοτεχνία, ενώ μόνον το 5% ασκούσε ελεύθερα επαγγέλματα και παρείχε συναφείς υπηρεσίες. Επίσης σύμφωνα με τα εν λόγω στοιχεία το 10% των πτυχιούχων Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών ήταν άνεργοι. Όμως στην αναφερόμενη μελέτη δεν αναφέρονταν η πηγή και ο τρόπος υπολογισμού των στοιχείων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως τα εν λόγω στοιχεία αφορούν και τους πτυχιούχους πολιτικών επιστημών, οι οποίοι σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1981 ανέρχονταν σε 10.799 ά-

τομα. Επίσης η κατανομή των πτυχιούχων γίνεται κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας πράγμα που δε διευκρινίζει αν ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα ή άλλα.

14. Δεδομένης της έκτασης των μη πτυχιούχων που ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα ο ΣΔΟΕΕ αναγνώριζε τα κεκτημένα δικαιώματα των μη πτυχιούχων επαγγελματιών, οι οποίοι κατά την ψήφιση του σχεδίου νόμου ασκούσαν καθήκοντα ή κατέχουν θέσεις για τις οποίες στο εξής απαιτούνταν τίτλος οικονομικού ΑΕΙ". (*Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 27, σελ. 1-15).

15. Ο Εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ Γ. Παπασπύρου σε συνέλευση του ΣΔΟΕΕ στις 20-5-78 στο Κάραβελ έλεγε πως το ΟΕΕ πρέπει να γίνει "ένας θεσμοθετημένος οικονομικός σύμβουλος της κυβερνήσεως, όπως είναι ο θεσμοθετημένος σύμβουλος, τεχνικός, το Τεχνικό Επιμελητήριο, του οποίου ο πρόεδρος παρίσταται ..." Ο δε Α. Κακλαμάνης σημείωνε πως το ΟΕΕ πρέπει να αποτελέσει "έναν παράγοντα, ισχυρό παράγοντα, ανάλογο προς το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας".

16. Σύμφωνα με τις κατα καιρούς δηλώσεις της διοίκησης του ΣΔΟΕΕ τα μέλη του ανέρχονταν τον Οκτώβριο 1978 σε 3.600, τον Ιανουάριο 1979 πέρασαν τις 5.000, το Μάιο 1979 έφτασαν τις 6.000 και τον Ιούνιο 1980 ξεπέρασαν τις 7.000. Ας σημειωθεί ότι δικαίωμα εγγραφής ως μέλη του ΣΔΟΕΕ είχαν και οι επί πτυχίω φοιτητές οικονομικών σχολών και τμημάτων ΑΕΙ.

17. Σύμφωνα με το μητρώο μελών του ΟΕΕ το 1984 γράφτηκαν 1.216 νέα μέλη, και το 1985 γράφτηκαν 1.075. Μεγαλύτερος αριθμός μελών, 2.753, γράφτηκε το 1986 ενώ το 1987 γράφτηκαν μόνο 600 νέα μέλη.

18. Ενδεικτικά βλέπε τους Προϋπολογισμούς-Απολογισμούς του ΟΕΕ, *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 32, σελ. 29.

19. *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 34, σελ. 0-11.

20. Βλέπε το άρθρο 3 εδάφιο 6 του νόμου 1479/84.

21. Βλέπε το άρθρο 3 του νόμου 1479/84.

22. Ο ΣΔΟΕΕ ήδη από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας του είχε διατυπώσει (βλέπε *Οικονομικό Επιμελητήριο* τεύχος 1, Νοέμβριος 1975) πρόταση σύμφωνα με την οποία το ΟΕΕ θα έπρεπε να χωρίζεται σε κλάδους.

23. Σύμφωνα με άρθρο του Γ. Στάθη, τότε προέδρου του ΣΔΟΕΕ στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (Φ.114 της 22.4.1976), προτείνεται στα πλαίσια του ΟΕΕ να υπάρχουν τμήματα.

24. Στην πρόταση της Κεντρικής Διοίκησης ως επαγγέλματα που προσιδιάζουν στην ιδιότητα του οικονομικού επιστήμονα προτείνονται 2 επαγγέλματα.

Στην πρόταση της Κεντρικής Διοίκησης του ΟΕΕ ορίζεται ως προθεσμία έναρξης ισχύος της άδειας ασκήσεως οικονομολογικού επαγγέλματος η 1η Ιανουαρίου 1985. Όπως ήδη αναφέρθηκε ο ορισμός των παραπάνω επαγγελματιών δεν περιλήφθηκε στο νόμο 1479/8 και ως ημερομηνία της έναρξης ισχύος της επαγγελματικής άδειας του ΟΕΕ τέθηκε η

1η Ιανουαρίου 1986. Το δε ΟΕΕ δεσμεύθηκε να ορίσει και να προτείνει επακριβώς τα οικονομολογικά επαγγέλματα των οποίων άσκηση θα προϋποθέτει την επαγγελματική άδεια του ΟΕΕ.

25. Σύμφωνα με τον απολογισμό Δράσης της Κ.Δ. στη Β' Σύνοδο της Συνέλευσης των Αντιπροσώπων (ΣτΑ), στις 10 και 11 Δεκεμβρίου 1981 σύμφωνα με την απόφαση προηγούμενης ΣτΑ η σχετική υποεπιτροπή έπρεπε να διαμορφώνει Προεδρικά Διατάγματα για 10 τουλάχιστον Οικονομολογικά Επαγγέλματα. Έτσι αυτά που αρχικά θεωρούνταν σαν οικονομολογικά επαγγέλματα και που ουσιαστικά αναφέρονταν σε ειδικότητες ξεπεράστηκαν σαν αντίληψη και σήμερα η υποεπιτροπή εργάζεται σε σωστή κατεύθυνση επιστημονικά θεμελιωμένη για την αντιμετώπιση του θέματος.

Στη Δ' ΣτΑ του ΟΕΕ στις 10 και 11 Δεκεμβρίου 1981 η ΚΔ ανακοινώνει πως η υποεπιτροπή για τα Οικονομολογικά Επαγγέλματα δε μπόρεσε να παρουσιάσει μια συνολική πρόταση.

Στη Θ' ΣτΑ που έγινε στις 1 ως ; Δεκεμβρίου 1981 αναγνωρίστηκε απλά η εκκρεμότητα σχετικά με τη σύνταξη σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος για το οικονομολογικό επάγγελμα και με τη νέα τροποποίηση του 1479/89 για την ημερομηνία έκδοσης άδειας από το ΟΕΕ για την άσκηση οικονομολογικού επαγγέλματος.

Η ΣτΑ του ΟΕΕ στις 20 και 21 Ιουνίου 1989 ενημερώνεται από την ΚΔ του ΟΕΕ πως δεν έχει προχωρήσει σε καμία από τις προγραμματισμένες ενέργειες για τον προσδιορισμό του οικονομολογικού επαγγέλματος και ως εκτούτου δεν φαινόταν δυνατόν μέχρι το τέλος του 1987, να είχε διαμορφωθεί η οριστική πρόταση του ΟΕΕ για νομοθετική ρύθμιση κατοχύρωσης του οικονομολογικού επαγγέλματος.

26. Στην Κ' ΣτΑ του ΟΕΕ στις 18 ως 19 Δεκεμβρίου 1989 η Κεντρική Διοίκηση του ΟΕΕ ανακοινώνει πως διαμόρφωσε το πλαίσιο για μια σφαιρική και καταρχήν προσέγγιση του θέματος που η ΚΔ προτείνει να προσδιορίζεται από τις παρακάτω αρχές:

- α) Το οικονομολογικό επάγγελμα είναι ενιαίο.
- β) Οι βαθμίδες ευθύνης είναι τρεις.
 1. Οικονομολόγοι (Πτυχιούχοι ΑΕΙ).
 2. Οικονομοτέχνες (Πτυχιούχοι ΤΕΙ).
 3. Οικονομικοί Βοηθοί (Απόφοιτοι ΤΕΛ), και
- γ) Προσδιορισμός ειδικοτήτων στη βάση της εξειδίκευσης και της απασχόλησης.

Στις επόμενες ΣτΑ ουδέν νεώτερο υπήρξε λόγω προβλημάτων και διαπαραταξιακών συγκρούσεων στην ΚΔ του ΟΕΕ. Ωστόσο αναπτύχθηκε μια φιλολογία υποστήριξης της ανάγκης προσδιορισμού των οικονομολογικών επαγγελμάτων.

27. Βλέπε σχετικά στα *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 52, σελ. 11.

28. Αυτού του τύπου η ανομοιογένεια προκύπτει από την ανάλυση της απασχόλησης των οικονομολόγων στο επίπεδο της επιχείρησης και

από την ανάλυση της ζήτησης που κοινοποιείται μέσω των δημόσιων και των ιδιωτικών γραφείων εύρεσης εργασίας και δεν απαιτεί ιδιαίτερη στατιστική τεκμηρίωση.

29. Η στατιστική τεκμηρίωση παρόμοιων φαινομένων απαιτεί συστηματική και σε βάθος διερεύνηση της θέσης και της εξέλιξης των οικονομικών επιστημόνων στα πλαίσια της μικροοικονομίας των επιχειρήσεων, πράγμα που υπερβαίνει τα όρια αυτής της μελέτης και τις δυνατότητες συντόμων και ολιγομελών ερευνητικών προγραμμάτων. Τέτοιου είδους έρευνα δεν έχει αναλάβει ούτε το άμεσα ενδιαφερόμενο σώμα του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, το οποίο επιδιώκει και οφείλει να απαντήσει ακριβώς αυτό το ερώτημα.

30. Σύμφωνα με την απόφαση 57/197 του ΠΔΔΔ Αθηνών που ρύθμιζε τα της συλλογικής σύμβασης των λογιστών.

31. Βάσει του άρθρου 48 παράγραφος του Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων, το οποίο ορίζει τα επαγγελματικά δικαιώματα ως προς την υπογραφή ισολογισμών Αωνύμων Εταιρειών. Σημειώτεον ότι ο ΚΦΣ είναι της αρμοδιότητας του Υπουργείου Οικονομικών.

32. Με την προϋπόθεση ότι έχουν υπογράψει κατά την περίοδο 1965-77 τρεις ισολογισμούς.

33. Το ΟΕΕ επεδίωξε την τροποποίηση των διατάξεων σχετικά με το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών όπως ορίζεται από το άρθρο 48 του Προεδρικού Διατάγματος 99/7. «Περί Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων».

34. Βάσει του άρθρου 40 του Πδδ 99/77, δηλαδή του τότε ισχύοντος ΚΦΣ.

35. Ο ΚΦΣ πράγματι τροποποιήθηκε με το ΠΔ 336/8 άλλα αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και σε πτυχιούχους της Σχολής Διοίκησης Οικονομίας των ΤΕΙ να υπογράφουν ισολογισμούς και λογαριασμούς αποτελέσματος χρήσεως εταιρειών με ετήσια ακαθάριστα έσοδα άνω των 80.000.000 δρχ. με την προϋπόθεση ότι έχουν 5ετή τουλάχιστον πείρα σε λογιστικό οικονομικό κλάδο του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα.

36. Το Συμβούλιο Τεχνολογικής Εκπαίδευσης προκειμένου να εισηγηθεί στην κυβέρνηση τα επαγγελματικά δικαιώματα των απόφοιτων Σχολών των ΤΕΙ συγκρότησε το 1989 επιτροπές στις οποίες ανέθεσε τη μελέτη του θέματος. Μεταξύ αυτών ήταν και μια επιτροπή για τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων του Τμήματος Στελεχών Λογιστηρίου των ΤΕΙ. Στην συνεδρίαση του ΣΤΕ στις 18 και 19 Φεβρουαρίου 1980 η γραμματεία του ΣΤΕ προωθεί εισήγηση αναλόγου περιεχομένου με τις τροποποιήσεις του ΚΦΣ που επέφερε το ΠΔ 336/86. Προτείνεται οι πτυχιούχοι του παραπάνω τμήματος των ΤΕΙ να καταλαμβάνουν τις θέσεις του κατά νόμο υπεύθυνου λογιστή μετά την συμπλήρωση πενταετούς συναφούς προϋπηρεσίας σε λογιστικοοικονομικούς κλάδους του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα. Ανάλογες προτάσεις έγιναν και για τους πτυχιούχους του τμήματος Διοίκησης Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων των Σχολών Τεχνολογίας Γεωπονίας των ΤΕΙ σύμφωνα με τις οποίες τα

επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων στην τήρηση και ενημέρωση όλων των λογιστικών βιβλίων των συνεταιρισμών και η υπογραφή των ισολογισμών τους.

37. Βλέπε *Ελευθεροτυπία*, 14.2.1989, Κ. Λιάσκας πρόεδρος του ΤΕΕ.

38. Τέτοιο πρόβλημα δημιουργήθηκε, για παράδειγμα, όταν η ΕΣΥΕ ζήτησε να προσλάβει 10 Οικονομολόγους με την ακόλουθη αγγελία "Ζητείται τίτλος σπουδών εξωτερικού ή εσωτερικού οικονομολογικής κατεύθυνσης ή τριετής τουλάχιστον προϋπηρεσία στον δημόσιο τομέα σε ανάλογο αντικείμενο" (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 43, σελ. 4).

39. Βλέπε σχετικά στα *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 46, σελ. 23. Χαρακτηριστικό των αντιθέσεων μεταξύ ΟΕΕ και ΤΕΕ είναι το ότι έγινε μεταξύ σοβαρού και αστείου, θέμα, στην 12η Συνέλευση των Αντιπροσώπων, το ότι ένας πολιτικός μηχανικός, πρώην στέλεχος του ΤΕΕ με οικονομικές μεταπτυχιακές σπουδές, έφτασε να γίνει πρόεδρος στο ΟΕΕ.

40. *Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 12, σελ. 8.

41. *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 51ο σελ. 16.

42. Η διαδικασία σύνταξης νέων οργανισμών άρχισε σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 1586/8 και των εγκυκλίων που εκδόθηκαν με βάση τον ίδιο νόμο ώστε όλες οι Δημόσιες Υπηρεσίες, του ΝΠΔΔ, οι Δημόσιοι Οργανισμοί και οι ΟΤΑ να είχαν συντάξει έως την 30 Δεκεμβρίου 1980 νέους οργανισμούς και κανονισμούς λειτουργίας των υπηρεσιών τους.

43. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Δ.Παπούλια τέως Γ'Γ' ΔΕΚΟ του ΥΠΕΘΟ, που παρουσιάστηκαν το Δεκέμβριο 1980 σε συνέδριο με θέμα τον εκσυγχρονισμό του Δημόσιου Τομέα της Οικονομίας, "λείπουν 3.260 στελέχη από τις ΔΕΚΟ, 3.483 στελέχη από την Κεντρική Διοίκηση, 906 άτομα από τα ΝΠΔΔ και 468 άτομα από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, λείπει δηλαδή ένα σύνολο στελεχών για όλο τον Δημόσιο Τομέα 9.692 ατόμων".

44. Σύμφωνα με επιστολή του υπουργείου Προεδρίας προς το ΟΕΕ σχετικά με το θέμα δημιουργίας κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα "η διάρθρωση των επιμέρους κλάδων προσωπικού καθορίζεται όπως είναι φυσικό, από τις ειδικότερες ανάγκες των υπηρεσιών σε ανθρώπινο δυναμικό. Εν πασει περιπτώσει σύμφωνα με την παράγραφο; του άρθρου 2; του νόμου 1320/830 τα πτυχία των τμημάτων ή σχολών νομικών, πολιτικών και οικονομικών επιστημών των Πανεπιστημίων, της Παντείου Σχολής, της ΑΣΟΕΕ και των ΑΒΣ είναι ισάξια για την κατάληψη κάθε θέσης στο δημόσιο τομέα, για την οποία απαιτείται ως τυπικό προσόν η κατοχή πτυχίου οποιασδήποτε από τις παραπάνω ανώτατες σχολές. Με τις προϋποθέσεις αυτές, κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η σύσταση οποιοδήποτε κλάδου για τον οποίο θα ορίζονταν ως τυπικά προσόντα διορισμού, αποκλειστικά ορισμένα μόνο από τα πτυχία των παραπάνω τμημάτων ή σχολών ΑΕΙ". (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 41, σελ. 5).

Σημειωτέον ότι στις αρχές του 199; η Διοίκηση του ΟΕΕ ζητούσε συνάντηση με τον υπουργό Προεδρίας για το θέμα της θεσμοθέτησης κλάδου οικονομολόγων στον δημόσιο τομέα.

45. Βλέπε στο *Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχος 29, σελ. 58.

46. Στην περίπτωση της ΔΕΗ οι συνδικαλιστές υποστηρίζουν πως "οι μηχανικοί πήραν όλες τις θέσεις με χαρακτηριστικό παράδειγμα το ότι ακόμη και ο βοηθός γενικός Οικονομικού Διευθυντή είναι μηχανικός" ενώ αναφέρεται και η περίπτωση του επιδόματος ΤΕΕ 40% που δόθηκε το 1967.

47. Στον ΟΤΕ για παράδειγμα παρατηρείται η διάκριση μεταξύ πτυχιούχων οικονομικών και τεχνικών καθώς στην εισαγωγή υπάρχει διαφορά ενός κλιμακίου και στην κατάληξη η διαφορά γίνεται δυο κλιμακίων. Ανάλογα προβλήματα υπάρχουν και στη ΔΕΗ (Βλέπε στα *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 30, σελ. 1-5).

48. Στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Κυκλίας, για παράδειγμα, ζητούνται βασικές ενιαίες μισθολογικές αρχές, οι οποίες διεκδικούνται σ' όλον τον δημόσιο τομέα, όπως, α) κάθε μισθωτός με τα ίδια τυπικά προσόντα να διανύει τον ίδιο αριθμό μισθολογικών κλιμακίων, β) ενιαία αντιμετώπιση όλων των πτυχιούχων ΑΕΙ τόσο κατά την εισαγωγή τους όσο και κατά την εξέλιξή τους μέχρι και το ανώτατο μισθολογικό κλιμάκιο, σε εξέλιξη όλων των πτυχιούχων μέχρι το καταληκτικό κλιμάκιο (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 6, σελ. 6).

49. Οι παρεμβάσεις του ΟΕΕ αφορούσαν θέματα όπως η υπογραφή των ισολογισμών και των οικονομικοτεχνικών μελετών, ο έλεγχος των ισολογισμών των Α.Ε., η λογιστική τυποποίηση, η διδασκαλία της πολιτικής οικονομίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η όμοια βαθμολογική και μισθολογική εξέλιξη των οικονομολόγων και των μηχανικών σε δημόσιες επιχειρήσεις (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ κλπ), η κάλυψη θέσεων σε διαγωνισμούς, η τροποποίηση προϋποθέσεων συμμετοχής σε διαγωνισμούς και προϋποθέσεων προσλήψεως, η ίση μεταχείριση οικονομολόγων (όταν π.χ. ζητείται πτυχίο ΑΣΟΕΕ), η βαθμολογική αναδιάρθρωση των θέσεων και του προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης.

50. Τα στοιχεία που συγκεντρώνει το ΟΕΕ κατά την εγγραφή των μελών του δε φαίνονται να είναι ούτε αντιπροσωπευτικά του συνόλου της απασχόλησης ούτε συλλέγονται σε μορφή τέτοια που να περιγράφεται η δυναμική της απασχόλησης των μελών του στην αγορά εργασίας. Κατά την άποψή μας το έργο του προσδιορισμού των οικονομολογικών επαγγελμάτων στο βαθμό που δεν είναι δυνατό να αντιμετωπισθεί μόνον με δειγματοληπτική έρευνα μεταξύ των οργανισμών, και επιχειρήσεων της χώρας. Λόγω του αυξημένου ποσοστού αυτοαπασχόλησης θα πρέπει να συνδυασθεί με την ανάληψη ερευνών για την επαγγελματική διαδρομή των πτυχιούχων κάθε σχολής που απευθύνεται στην αγορά οικονομολογικών επαγγελμάτων.

51. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του αναπληρωτή γραμματέα της

ΟΜΕ-ΟΤΕ για μια τάση υποβάθμισης των οικονομολόγων και σε μισθολογικό και σε βαθμολογικό επίπεδο, σα συνέπεια της ευρύτερης λαϊκίστικης αντίληψης που τα τελευταία χρόνια ταλαιπωρεί ολόκληρο σχεδόν το επιστημονικό δυναμικό της επιχείρησης, (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχος 51, σελ. 16). Σημειωτέον ότι η διαδικασία διεκδίκησης της επαγγελματικής και μισθολογικής ιδιαιτερότητας των πτυχιούχων είναι δυνατόν να τροφοδοτήσει φυγόκεντρες δυνάμεις με πιθανές συνέπειες και στη διάρθρωση του συνδικαλισμού των μισθωτών.

52. Χρήσιμη για την ταξινόμηση των οικονομολογικών επιστημονικών επαγγελμάτων είναι η Αναθεωρημένη Διεθνής Πρότυπη Ταξινόμηση των Επαγγελμάτων (ILO 1987) η οποία εγκρίθηκε στην 14η Διεθνή Συνδιάσκεψη των Στατιστικών της Εργασίας.

Βιβλιογραφία

- Cawson A.I., (ed.) 1985, *Organised Interests and the State Studies in Meso-Corporatism*, Sage, New York.
- ILO, 1987, *Revision of the International Standard Classification of Occupations*, International Labour Office, Geneva.
- Ιωάννου Χρ., 1989, *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Ιωάννου Χρ., 1994, «Τα Επιστημονικά Επαγγέλματα στην Αγορά Εργασίας, Εισαγωγή στο Θεωρητικό Πλαίσιο», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 13, σελ. 127-139.
- Margerison T., 1980, *The Making of a Profession*, The Institute of Chartered Accountants in England and Wales, London.
- Psacharopoulos G. and Arriagada, A.M., (1986), "The Educational Composition of the Labour Force: An International Comparison" *International Labour Review*, Vol. 125, No 5, σελ. 561-574.
- Schmitter Ph. C. and Streeck W., (eds 1985), *Private Interest Government - Beyond Market and States*, Sage, London.
- Whitfield K., 1982, "Professional Labour Markets", στο Creedy J. and Thomas B., *The Economics of Labour*, Butterworths.

Η κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό

Γιώργος Πλειός*

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια η "αποδοτικότητα της εκπαίδευσης" αναδεικνύεται σε στρατηγικό στόχο των εκπαιδευτικών αλλαγών. Εμείς επιχειρούμε να δείξουμε το βαθύτερο περιεχόμενο αυτής της έννοιας. Συνίσταται στην ανταπόκριση της εκπαίδευσης στη φύση του κοινωνικού δεσμού, που ήταν προϋπόθεση και αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας. Η παραγωγική πειθαρχία που ήταν ο βασικός στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος του ώριμου καπιταλισμού αντικαθίσταται από μια νέα αρχή-εκείνη της παραγωγικής αφοσίωσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα του κράτους πρόνοιας, προσανατολισμένο λόγω της δομικής του συγκρότησης στην αρχή της παραγωγικής πειθαρχίας, δε μπορεί να ανταποκριθεί στη νέα φύση του κοινωνικού δεσμού. Αυτή είναι η απώτερη αιτία κρίσης της αποδοτικότητάς του.

Εισαγωγή

Τα 20 περίπου τελευταία χρόνια βαθιά δομική κρίση, όχι μόνο οικονομική και κοινωνική, αλλά και εκπαιδευτική (Charlot, σελ. 20-21), αναπτύσσεται στις χώρες εκείνες του κέντρου ή της περιφέρειας, στις οποίες (εξ ολοκλήρου ή σε σημαντικό βαθμό) η οικονομική και κοινωνική οργάνωση βασίζονταν στο φορντισμό και στο κράτος πρόνοιας (γενικότερα στις αρχές του κεϋνσιανι-

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

σμού – Lipietz, σελ. 83-86). Μερικές από τις πιο σημαντικές συνέπειες της κρίσης στην εκπαίδευση είναι: Μεγαλύτερη ή μικρότερη περικοπή των κρατικών εκπαιδευτικών δαπανών, αναδιάρθρωση και ανισοκατανομή αυτών των δαπανών προς τα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα ή προγράμματα, δραματική στροφή του περιεχομένου της εκπαίδευσης προς τεχνολογικής και οικονομικής φύσης αντικείμενα, αλλά και μια παράδοση στροφή προς την παράδοση, την εθνική ιστορία κλπ., τυπική ή άτυπη επιδίωξη της πολιτισμικής ομοιομορφίας στα εκπαιδευτικά ιδρύματα αλλά και στις συγκεκριμένες τάξεις, πτώση της αξιοπιστίας του εκπαιδευτικού συστήματος στα μάτια των εκπαιδευομένων, των γονέων, των διαχειριστών της οικονομίας αλλά και των ίδιων των εκπαιδευτικών κλπ. (Charlot, σελ. 44-61, Madan, σελ. 97-100).

Η αποδοτικότητα, μαζί με κάποιες άλλες αρχές οργάνωσης και λειτουργίας της εκπαίδευσης (Morrison, σελ. 417), αναδεικνύεται σε στρατηγικό στόχο μεγάλου αριθμού θεωρητικών αναλύσεων αλλά και πολλών μικρών ή μεγάλων μεταρρυθμίσεων στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών του ώριμου καπιταλισμού σε κρίση. Θεωρείται ότι συμβάλλει τόσο στην υπέρβαση της κρίσης του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και στη συνεισφορά του τελευταίου για την υπέρβαση της κρίσης του κοινωνικού συστήματος (Lyotard, σελ. 119). Ήδη στις αρχές της κρίσης (ακριβώς στις αρχές της δεκαετίας του '70) διατυπώνεται το συμπέρασμα ότι «την εκπαίδευση... την επηρεάζει η κυριαρχία του κριτηρίου της αποδοτικότητας» (Lyotard, σελ. 119). Αν όμως τότε η έννοια «αποδοτικότητα» είχε ένα αφηρημένο λειτουργικό περιεχόμενο, προς τα τέλη της δεκαετίας του '80 αποκτά πλέον σαφέστερο και οικονομίστικο περιεχόμενο (Morrison, σελ. 416). Το συμπέρασμα ότι «πρέπει να διαχειρισθεί κανείς το εκπαιδευτικό σύστημα ...με την ίδια αποτελεσματικότητα όπως και μια επιχείρηση» (Charlot, σελ. 21), ίσως είναι η σύνοψή του.

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε να αναλύσουμε τις προϋποθέσεις αλλά και την ουσία της αποδοτικότητας της εκπαίδευσης στην περίοδο μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης (δηλαδή στον ώριμο καπιταλισμό)¹, γεγονός που κατά την άποψή μας δείχνει και την ουσία της αποδοτικότητας της εκπαίδευσης γενικά, λαμβάνοντας υπ' όψιν το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Αναλύουμε ακόμα τις αιτίες και τις διαδικασίες που οδήγησαν στην κρίση αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης σε συνάρτηση με τη μεταβαλλόμενη φύση του κοινωνικού δεσμού του καπιταλισμού, μετά την κρίση του φορντισμού και του κρά-

τους πρόνοιας. Δε θα εξετάσουμε την ενδοεκπαιδευτική διεργασία απομάκρυνσης από την αρχή της αποδοτικότητας.

Η ανάλυσή μας δε στοχεύει στην ολοκληρωτική εξέταση του προβλήματος που θέσαμε, ούτε γενικά, ούτε πολύ περισσότερο στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης εθνικής κοινωνίας. Εξετάζουμε την αποδοτικότητα της εκπαίδευσης σε συνάρτηση με τη φύση του κοινωνικού δεσμού στις κοινωνίες του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας, κάθε μια απ' τις οποίες έχει διαφορετική ιστορία, πολιτισμό, επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικό σύστημα, κοινωνική δομή κλπ. Υπό την έννοια αυτή, μπορεί να έχει μόνο μεθοδολογική σημασία για την ανάλυση του προβλήματος σε εθνικό επίπεδο ή ορισμένων πτυχών του.

Μέθοδος ανάλυσης και εννοιολογικές διευκρινίσεις

Αν και δεν υπάρχει σαφής ορισμός της «αποδοτικότητας της εκπαίδευσης», εντούτοις, σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αντίληψη για τις κοινωνικές λειτουργίες αλλά και τον κοινωνικό προσδιορισμό της εκπαίδευσης. Οι λειτουργιστικές αντιλήψεις, τη θεωρούν ως το βαθμό «θετικής» ανταπόκρισης της εκπαίδευσης στις απαιτήσεις του υφιστάμενου και μετασχηματιζόμενου παραγωγικού συστήματος² και κοινωνικής δομής. Η αντίληψη αυτή υφίσταται ακόμα και αν η σχέση κοινωνίας-οικονομίας και εκπαίδευσης ερμηνεύεται πιο χαλαρά και πιο πολυδιάστατα, όπως στις θεωρίες της Banks και του Fend (Banks, σελ. 18, Mulhbaueer, σελ. 298). Οι αντιλήψεις αυτές δεν υπεισέρχονται στην ουσία του κοινωνικού μετασχηματισμού. Τον θεωρούν ως δεδομένο και εκλαμβάνουν την εκπαίδευση ως λειτουργικό συντελεστή εξω-εκπαιδευτικών κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, με τις οποίες το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να συμμορφώνεται. Ενώ οι πρώτες λειτουργιστικές προσεγγίσεις διαβλέπουν την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης πρωτίστως στον ηθικό και πολιτιστικό τομέα, αργότερα συνδέουν την εκπαίδευση με την οικονομία. Από το εκπαιδευτικό σύστημα ζητούν σήμερα τόση και τέτοια εκπαίδευση, τόσες και τέτοιες ειδικότητες, τόση και τέτοια γνώση, η οποία θα αυξήσει την παραγωγικότητα και θα εξασφαλίσει την αύξηση της παραγωγής και την ευρυθμία του καθιερωμένου οικονομικού συστήματος.

Στις αναλύσεις εκείνες που ανήκουν στην ευρύτερη «σχολή»

του βεμπεριανισμού, όπως εκείνη του R. Collins, αναγνωρίζεται ο πολύπλοκος (οικονομικός και πολιτισμικός) προσδιορισμός και λειτουργία της εκπαίδευσης, υπό την οποία θα πρέπει να κρίνεται η αποτελεσματικότητά της (Collins, σελ. 3). Εντούτοις όμως, απουσιάζει η βαθύτερη οργανική, ενδογενής σύνδεση μεταξύ των πολιτισμικών και οικονομικών λειτουργιών της εκπαίδευσης τόσο έξω από την εκπαίδευση, όσο και σε σχέση μ' αυτήν.

Στην ευρύτερα νοούμενη μαρξιστική «σχολή», ως γνωστό, η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης αντιμετωπίζεται με δυο διαφορετικούς τρόπους. Ένα (μικρό) ρεύμα θεωρητικών την αντιμετωπίζει σε συνάρτηση με τις παραγωγικές δυνάμεις (Backledge and Hunt, σελ. 156-157). Η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης κρίνεται από τη συμβολή της στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, είτε μέσα από το ρόλο της εκπαιδευτικής γνώσης, είτε μέσα από τη συμβολή της στην ποιοτική αναπαραγωγή των ανθρώπων ως παραγωγών (Oshavkoff, σελ. 105). Η άποψη αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στην λειτουργιστική αντίληψη και τον τεχνολογικό ντετερμινισμό. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο που εκπροσωπείται και από κοινωνικούς επιστήμονες που υιοθετούν μια λειτουργιστική προσέγγιση (π.χ. Shultz, Toffler), μερικοί από τους οποίους βρέθηκαν κάποια περίοδο στη μαρξιστική πτέρυγα (π.χ. R. Aron).

Σύμφωνα με μια άλλη (ευρύτερη) μαρξιστική παράδοση, η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης συναρτάται με τη δυναμική των παραγωγικών και των (εξω-οικονομικών) κοινωνικών σχέσεων. Η παράδοση αυτή αναφέρεται στη συμβολή (και στο βαθμό συμβολής) της εκπαίδευσης στην παραγωγή ή αναπαραγωγή ορισμένων κοινωνικών σχέσεων. Σ' αυτή την παράδοση θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο πτέρυγες. Εκείνη που «σημαδεύεται» από την επικοινωνιολογική/πολιτισμολογική λογική (Σχολή της Φραγκφούρτης) και εκείνη από τη λογική της πολιτικής οικονομίας. Πιο σημαντικές θεωρίες που ανήκουν, στη δεύτερη πτέρυγα αυτής της παράδοσης είναι:³ Του A. Gramsci για το ρόλο της εκπαίδευσης και των δασκάλων στην πολιτισμική ηγεμονία και μέσω αυτής στην οικονομική (Alexander and Seidman, σελ. 7, Δεμερτζής, σελ. 221-224), εκείνη των Gintis και Bowles (και τη θεωρία για το «κρυφό περιεχόμενο» της εκπαίδευσης – Gintis and Bowles), του L. Althusser σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης «στην αναπαραγωγή της υποταγής των εργατών στην κυρίαρχη ιδεολογία» (Althusser, σελ. 128), του N. Πουλαντζά, ο οποίος έδειξε πως το σχολείο είναι μηχανισμός που συμβάλλει «στη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις ...και έτσι στη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της»

(Πουλαντζάς, σελ. 35) και το οποίο έχει «έναν αποφασιστικό ρόλο στην αναπαραγωγή των φορέων (των ταξικών θέσεων – σημ. δική μας), την κατάρτιση-υποταγή τους και την κατανομή τους» (Πουλαντζάς, σελ. 43), και φυσικά του Boudieu ο οποίος συνέχισε πιο πέρα, δείχνοντας πως η εκπαίδευση συμβάλλει καθοριστικά όχι μόνο στην κατανομή των ατόμων στο σύστημα της παραγωγής και σε κάποια ταξική θέση, αλλά και πως καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την ένταξη του ατόμου στην ταξική θέση προέλευσής του (Φραγκουδάκη β, σελ. 132-133, Boudieu α και β).

Οι συγκεκριμένες αδυναμίες αυτών των θεωριών έχουν αναλυθεί στη βιβλιογραφία (Μιχαλακόπουλος, σελ. 55-57, Hunt and Blackledge, σελ. 240-250). Όμως η γενικότερη αδυναμία συνολικά αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης έγκειται κατά την άποψή μας στο εξής: Το πολιτιστικό έργο το οποίο παράγει η εκπαίδευση (στάσεις, αξίες, ιδεολογία κλπ.) και μέσω του οποίου εκδηλώνει την οικονομική αποτελεσματικότητά της παραμένει μια παράμετρος έξω από το παραγωγικό σύστημα. Το παραγωγικό σύστημα επίσης παραμένει ένα πεδίο εξωγενές ως προς την κουλτούρα αλλά και την εκπαίδευση. Η "σχετική αυτονομία" της εκπαίδευσης αντανακλά βέβαια μια ιστορική πραγματικότητα – το εκπαιδευτικό σύστημα του ώριμου καπιταλισμού. Όμως η προσέγγιση αυτή δεν πρόσεξε τον πρωτογενή παραγωγικό-λειτουργικό ρόλο της εκπαίδευσης. Δεν ανέλυσε τον ειδικό τρόπο συμβολής της εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας και της υπεραξίας και έτσι στη διαμόρφωση των συνθηκών αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος, αφού δε στάθηκε στην οργανική σχέση κουλτούρας και παραγωγικού συστήματος. Όχι της εκπαίδευσης γενικά και αφηρημένα, αλλά του εκπαιδευτικού συστήματος του ώριμου καπιταλισμού («κοινό σχολείο»), που έχει διαταξικό χαρακτήρα και που είναι σχετικά αυτόνομο. Πολύ περισσότερο επειδή το «κοινό σχολείο» είναι αποδεκτό και επιθυμητό από το συνολικό εργάτη. Γι' αυτό και δε στάθηκε ιδιαίτερα στις ενδο-εκπαιδευτικές διεργασίες. Σ' αυτό στάθηκαν περισσότερο διάφορες υποκειμενιστικές κοινωνικές θεωρίες της εκπαίδευσης, μέσα από τις οποίες θα έπρεπε να εξετασθεί και το ζήτημα της αποδοτικότητας. Για τις τελευταίες, η αποδοτικότητα θα πρέπει να σχετισθεί με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και τις ατομικές δράσεις (Hunt and Blackledge, σελ. 385-417). Έτσι αφήνουν ανοικτό το παράθυρο για την (επι-) εισβολή του λειτουργισμού. Σε σχέση με τα προηγούμενα θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διερεύνηση του οικονομικού-πολιτισμικού προσδιορισμού και λειτουργίας της εκπαίδευσης θα πρέπει

να λαμβάνει υπ' όψιν όχι την εκπαίδευση γενικά, αλλά το συγκεκριμένο τύπο εκπαιδευτικού συστήματος, στα πλαίσια όχι μόνο ενός συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, αλλά και της συγκεκριμένης «φάσης» στην οποία βρίσκεται.

Εμείς συμμεριζόμαστε εκείνη την άποψη, σύμφωνα με την οποία η αποδοτικότητα της εκπαίδευσης δε μπορεί παρά να αναλυθεί σε συνάρτηση με τον *κοινωνικό δεσμό*. Με τον όρο «κοινωνικός δεσμός» εννοούμε την πιο γενική, την πιο βασική κοινωνική σχέση εξάρτησης και ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Η σχέση αυτή λειτουργεί ως πλαίσιο (περιοριστικό ή ενισχυτικό) των δράσεων, των στοχεύσεών τους, των αξιών και στάσεών τους, των παραγόμενων και ανταλλασσόμενων νοημάτων, των κοινωνικών θεσμών κλπ., γενικά του τρόπου ζωής τους.⁴ Γι' αυτό λοιπόν αναλύουμε την «αποδοτικότητα της εκπαίδευσης» σε σχέση με τη φύση του κοινωνικού δεσμού στον ώριμο καπιταλισμό.

Στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό ο κοινωνικός δεσμός είναι τυπολογικά σχέση απόλυτης οικονομικής εξάρτησης και προσωπικής ελευθερίας του ατόμου. Στον ώριμο καπιταλισμό είναι σχέση οικονομικής και ταυτόχρονα εξω-οικονομικής (πολιτισμικής) εξάρτησης. Η προσωπική ελευθερία του ατόμου περιορίζεται από την επιβολή και αποδοχή εκ μέρους των ατόμων και των ομάδων μονο-πολιτισμικών μοντέλων. Το πιο σημαντικό γνώρισμα της πολιτισμικής περιστολής ή κατοχύρωσης της προσωπικής ελευθερίας του ατόμου είναι (όπως έδειξε ο Marcuse και η Σχολή της Φραγκφούρτης) η επιβολή —ή αποδοχή εκ μέρους όλων των κοινωνικών ομάδων— των ίδιων θεσμών (Alexander, σελ. 356). Στο παραγωγικό σύστημα και στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας ενσωματώνονται οργανικά διάφορες πολιτισμικές ταυτότητες. Δεν ενσωματώνονται όμως όλες ή κάθε είδους πολιτισμικές ταυτότητες αλλά μόνο οι μακρο-κοινωνικές (εκείνες που διαμορφώνονται από χαρακτηριστικά του εθνικού κράτους). Ο ώριμος καπιταλισμός παράγεται ακριβώς απ' αυτή την οργανική ενότητα πολιτισμικών ταυτοτήτων και παραγωγικού συστήματος και βασίζεται σ' αυτή. Η ταξική ένταξη του ατόμου δεν προσδιορίζεται μόνο από τη σχέση προς τα μέσα παραγωγής αλλά και από τη θέση στο γραφειοκρατικό οργανωμένο σύστημα της παραγωγής. Έτσι η ταξική του θέση (και ό,τι αυτό συνεπάγεται ή προϋποθέτει) αλλά και η ελευθερία του, προσδιορίζονται από την οικονομική του αλλά και την πολιτισμική του ταυτότητα. Η θέση του ατόμου στο σύστημα σχέσεων κυριαρχίας το ίδιο. Η ανισότητα επίσης κ.ο.κ. Έτσι οι κοινωνικές τάξεις αποκτούν χαρακτηριστικά κάστας.

Ο όρος *κουλτούρα*, ως γνωστόν είναι από εκείνους με τη μεγαλύτερη πολυσημία στην κοινωνική θεωρία. Μέσα από πολύπλοκες διεργασίες (άλλων και δικές μας) που δε μπορούν εδώ να αναπτυχθούν αλλά μόνο να υποδειχθούν (Williams, Bauman, Alexander, Seidman και Δεμερτζής), υπογραμμίζουμε τα εξής: Με τον όρο *κουλτούρα* εννοούμε κατ' αρχήν το σύνολο του τρόπου ζωής ενός κοινωνικού συνόλου ή υποσυνόλου (Williams β). Ακόμα πίσω απ' αυτόν, βρίσκεται ένα ορισμένο σχήμα, μια ορισμένη δομή της ενότητας κοινωνικής δράσης, κοινωνικής σχέτισης και επικοινωνίας. Η *κουλτούρα* μπορεί να εκφρασθεί και ως ενότητα της πολυμορφίας καθώς και πολυμορφία της ενότητας δράσης, σχέτισης και επικοινωνίας, ενός ατόμου μιας ομάδας ή ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Έτσι, σε σχέση με το άτομο, την ομάδα ή το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο προκύπτει και ως σχήμα αναπαραγωγής τους, ιδιαίτερα όταν μεταξύ ομάδας, ατόμου και ευρύτερου συνόλου υπάρχουν ιεραρχικές-δομικές σχέσεις. Υπό την οπτική αυτή γωνία, η *πολιτισμική ταυτότητα* γίνεται αντιληπτή ως το σύνολο/σύστημα των πιο ουσιαστών χαρακτηριστικών (άνευ των οποίων δεν υπάρχει ως τέτοιο) που παραπέμπει στην ιδιαιτερότητα της ενότητας δράσης, σχέτισης και επικοινωνίας ενός ατόμου, μιας ομάδας ή του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Το εκπαιδευτικό σύστημα του κράτους πρόνοιας είναι ένα πεδίο αλλά πρωτίστως ένα μέσο παραγωγής αυτής της ενότητας. Είναι μέσο παραγωγής (και εξορθολογισμού) των απαιτούμενων προς ενσωμάτωση στο παραγωγικό σύστημα αξιών, κινήτρων, στάσεων, σχημάτων σκέψης και αντίληψης, γενικότερα τρόπου ζωής. Η μόρφωση γίνεται κάτι σα γνώρισμα «φυσικής» διάκρισης και σταθερής (σε σχέση με την κοινωνική προέλευση) ταξικής ένταξης του ατόμου. Η εκπαίδευση ως πολιτισμικός μηχανισμός, όπως και άλλοι πολιτισμικοί μηχανισμοί, γίνεται οργανικά απαραίτητο στοιχείο στην αναπαραγωγή των νέων σχέσεων ανισότητας (Bourdieu β). Μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο γίνεται οργανικά απαραίτητος λειτουργικός παράγοντας της φορντικής οικονομίας.

Η δομική κρίση της εκπαίδευσης από τη δεκαετία του '70 και μετά είναι στην ουσία εκδήλωση και καταλύτης της κρίσης του κοινωνικού δεσμού του ώριμου καπιταλισμού (κεϋνσιανικής κοινωνίας⁵ ή φορντισμού + κράτους πρόνοιας). Η κρίση αυτή και κυρίως τα αίτια της, η κρίση του κοινωνικού δεσμού (που εδώ εξετάζουμε μόνο τον πυρήνα της – την παραγωγική πειθαρχία) επηρεάζουν και μεταβάλλουν το εκπαιδευτικό σχήμα. Απαιτούν νέες λειτουργίες από το εκπαιδευτικό σύστημα. Οι μεταβολές του εκ-

παιδευτικού σχήματος προκαλούν ανακατατάξεις και μεταβολές στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο μέσα από τα αποτελέσματα της δικής του δυναμικής επίσης επηρεάζει το εκπαιδευτικό σχήμα.⁶ Η κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος και της αποδοτικότητάς του είναι κρίση αναντιστοιχίας ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σχήμα και στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο δε μπορεί να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις του εκπαιδευτικού σχήματος (είτε λόγω καθυστέρησης είτε λόγω υπερ-ανάπτυξης).

Με τον όρο *κρίση* εννοούμε τη μεταβατική περίοδο (και κυρίως τις ίδιες τις διεργασίες που οδηγούν στη μετάβαση) μεταξύ δυο ποιοτικά διαφορετικών καταστάσεων ενός συστήματος. Η κρίση εκδηλώνεται και ως αναντιστοιχία μεταξύ δομής και λειτουργίας του συστήματος. Η διαδικασία μετάβασης είναι ταυτόχρονα και διαδικασία διάσπασης, αποδιάρθρωσης των υφιστάμενων δομών του συστήματος. Παράλληλα, είναι μια διαδικασία ανάπτυξης ενός πλήθους ανεξάρτητων, δυναμικών διεργασιών, συγκρούσεων κλπ. με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα λίγο πολύ άμορφο σύστημα, ένα μη σύστημα. Το σύστημα και τα υποσύστημα από τα οποία αποτελείται, διασπώνται σε μεμονωμένα τμήματα που συγκροτούν εξωγενείς σχέσεις μεταξύ τους. Τα τμήματα αυτά αποκτούν μεγάλη αυτονομία, καθώς και ένα αυτόνομο λειτουργικό βάρος. Τα στοιχεία είναι εκείνα που προβάλλουν με τις ιδιότητες του όλου και όχι το ίδιο το όλο. Αναπτύσσονται τάσεις φυγόκεντρες, όσο και κεντρομόλες.

Η κρίση τερματίζεται με τη διαμόρφωση και τη σταθεροποίηση νέων δομών του συστήματος (άρα και τη σύνθεση των προηγούμενων αντιφάσεων ή ανταγωνιστών), οι οποίες το οδηγούν σε μια ποιοτικά νέα κατάσταση. Οι εξωτερικές σχέσεις του συστήματος με τα υπόλοιπα μεταβάλλονται. Πολύ συχνά αυτή τη μεταβολή αντιλαμβανόμαστε ως κρίση, που όμως δεν οφείλεται πάντα σε εσωτερικές δομικές μεταβολές του συστήματος. Αυτή ακριβώς την πλευρά υπογραμμίζει στη δική του άποψη για την κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος σήμερα ο Charlot (σελ. 66-84). Θα πρέπει επίσης να διαχωρίσουμε τις κρίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα [την εσωτερική αναδόμηση των διαφόρων στοιχείων που το συγκροτούν (περιεχόμενο, επιμέρους θεσμοί κ.λπ.)], από τις κρίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος και της δομής του. Η κρίση της αποδοτικότητας, ακριβώς επειδή παραπέμπει στη διασύνδεση της εκπαίδευσης με τα υπόλοιπα κοινωνικά πεδία, συμβαδίζει με την κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος συνολικά.

Η αποδοτικότητα της εκπαίδευσης στο κράτος πρόνοιας

Ως γνωστόν, η «αποδοτικότητα της εκπαίδευσης» έχει ήδη μελετηθεί από τους εμπνευστές της «θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου» (Shultz, Φραγκουδάκη α, σελ. 23-32). Στη θεωρία αυτή η εκπαίδευση, μαζί μ' άλλους παράγοντες (όπως η υγεία και η μετανάστευση) θεωρείται ως σημαντικός συντελεστής που επηρεάζει θετικά την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της παραγωγικότητας (Shultz, σελ. 29). Στην πράξη, αυτή η αντίληψη (αλλά και πρακτική) έχει συνδυασθεί οργανικά, και αυτό είναι το πιο σημαντικό, με το φορντικό καθεστώς συσσώρευσης (μαζική παραγωγή-μαζική κατανάλωση) και τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής σχέσης (Lipietz). Έχει επιπλέον συνδυασθεί με τις συλλογικές συμβάσεις, την πολιτική πρόνοιας και βέβαια τη μαζική, δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση. Έτσι, λοιπόν, σ' ένα πολιτικο-οικονομικό επίπεδο το «κοινό σχολείο» συμβαδίζει αφ' ενός με την αύξηση της παραγωγικότητας και αφ' ετέρου με το φορντισμό και το κράτος πρόνοιας. Γι' αυτό και θα πρέπει να εξετάσουμε το «κοινό σχολείο» υπ' αυτή την οπτική γωνία.

Ως η πιο βασική αιτία για τη σημερινή οικονομική κρίση, υποδεικνύεται από τους καθ' ύλην μελετητές, η πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας ή η μείωση παραγωγής υπεραξίας (Lipietz, σελ. 84). Αυτή με τη σειρά της οφείλεται κατά τις ίδιες έρευνες στην ξεπερασμένη πλέον τεύλορική οργάνωση της εργασίας και στην έλλειψη του απαιτούμενου «ενδιαφέροντος» αλλά και στο ότι οι εργαζόμενοι δε συμμετείχαν στην παραγωγική διαδικασία.⁷ Η οικονομική κρίση οδήγησε στη μείωση των επενδύσεων, στην περικοπή δαπανών για υγεία, εκπαίδευση κλπ., στη μείωση των θέσεων εργασίας και στη γενικότερη κοινωνική (αλλά δομική πλέον) κρίση. Έτσι, ορισμένοι μελετητές, τόσο της οικονομίας όσο και της εκπαίδευσης, συμφωνούν πως οι σημερινές ριζικές μεταβολές στην εκπαίδευση έχουν (και πρέπει να 'χουν) ως στόχο τη διαμόρφωση ενός εργασιακού δυναμικού, που θα επιδεικνύει το μέγιστο δυνατό «ενδιαφέρον» για τις διαδικασίες της παραγωγής και τη μέγιστη δυνατή αύξηση της παραγωγικότητας.

Για να κατανοήσουμε την αξιολογία αλλά και την έκταση της σημασίας ενός τέτοιου συμπεράσματος, αλλά και τον τροπο με τον οποίο η εκπαίδευση συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας – άρα και στη δική της αποδοτικότητα – θα πρέπει να διε-

ρευνήσουμε δυο τουλάχιστον σκοτεινά σημεία. Πρώτο τι εξασφάλιζε το προηγούμενο «ενδιαφέρον» του εργατικού δυναμικού (τηρουμένων βεβαίως των ιστορικών αναλογιών) και πώς συνέβαλε σ' αυτό η εκπαίδευση. Δεύτερο αν η συμβολή της εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, περιορίζεται μόνο στο να παρέχει τις απαιτούμενες από τις τεχνολογικές συνθήκες της παραγωγής γνώσεις, ειδικότητες κλπ. τεχνοκρατικά δεδομένα ή επεκτείνεται και σε κάτι άλλο – την «εργασιακή συμπεριφορά» – ακόμα μεγαλύτερης σημασίας από την επαγγελματική γνώση και κατάρτιση.

Ο σκληρός πυρήνας του ώριμου καπιταλισμού

Η προσφυγή σ' αυτό το καθεστώς συσσώρευσης (μαζική παραγωγή-μαζική κατανάλωση), στην τεύλορική οργάνωση της εργασίας και στο κράτος πρόνοιας δεν είναι ένα τυχαίο ιστορικό γεγονός που προέκυψε μόνο μέσα από την πολιτική, συνδικαλιστική κλπ. πάλη και γενικότερα από εξω-οικονομικές διεργασίες. Αντίθετα, προήλθε από την ενσωμάτωση και αυτών των διεργασιών στο σύστημα της παραγωγής (Lipietz, σελ. 76, Charlot, σελ. 154, Baudrillard, σελ. 116, Offe, Rueschemeyer, σελ. 79-93, Πλειός, σελ. 57). Είναι νομοτελειακό προϊόν της ανάπτυξης και κυρίως της διατήρησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Πλειός, σελ. 58). Σ' αυτό το βήμα καθοριστικό ρόλο έπαιξε τόσο η ατομική όσο και η συλλογική κατανάλωση, στην οποία εντάσσεται και η εκπαίδευση (Hamnett, σελ. 200).

Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα το κεφάλαιο είχε αρχίσει να εξαντλεί τα όρια της εκτατικής του ανάπτυξης και άρα τις δυνατότητες αύξησης του κέρδους μέσα από *εκτατικές* και *απόλυτες* μορφές αύξησης της υπεραξίας (όπως π.χ. η επιμήκυνση του ωραρίου εργασίας). Για το λόγο αυτό άρχισε να στρέφεται προς *εντατικές* μορφές αύξησης της υπεραξίας (σχετική υπεραξία) και της παραγωγικότητας, αλλά και της οικονομικής ανάπτυξης (Lipietz, σελ. 71, Ρίχτα, σελ. 49, Πλειός, σελ. 53). Όμως η εντατική εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης (άρα και η διευρυμένη αξιοποίηση μορφών σχετικής υπεραξίας) προϋπέθετε δυο βασικές συνθήκες: Αφ' ενός να μπορεί ο εργαζόμενος να εργασθεί εντατικά, γεγονός που συνεπάγεται ανάλογη τεχνολογία και εξειδίκευση («τεχνολογικός έλεγχος»)⁸ και αφ' ετέρου να θέλει,

γεγονός που προϋποθέτει ανάλογα κίνητρα («κοινωνικός έλεγχος»). Η απειλή της οικονομικής βίας (π.χ. ανεργία και πείνα) δεν είναι επαρκές κίνητρο για την εντατική εργασία και αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας (Galbraith, σελ. 142, 146, 153, 156). Το πρόβλημα αυτό επιλύεται με την εισαγωγή στοιχείων εξω-οικονομικής παρώθησης (βίας) στην εργασιακή διαδικασία και στις σχέσεις εργασίας και κεφαλαίου. «Το σύστημα κινήτρων του εργάτη παραγωγής αποτελεί ένα συνδυασμό οικονομικού κινήτρου και ταύτισης» (Galbraith, σελ. 157).

Ως πρώτη κύρια τέτοια μορφή εξω-οικονομικής παρώθησης και βίας αναδεικνύεται η (σε στρατιωτικά πρότυπα οργανωμένη) τεύλορική οργάνωση της εργασίας. Υπ' αυτή την οπτική γωνία θεωρούμε ότι θα πρέπει να εξετάζεται, τόσο η εισαγωγή του, όσο και η διάδοσή του, αλλά και η εξάντληση των δυνατοτήτων του σήμερα. Αυτή η επιχείρηση αύξησης της παραγωγικότητας προκάλεσε και υποβοηθήθηκε σημαντικά από τη μεγάλη συγκέντρωση και κυρίως συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (μονοπώλια). Η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν θεαματική (αυτή άλλωστε «χρηματοδοτεί και το κοινωνικό κόστος της εκπαίδευσης» — Charlot, σελ. 158). Π.χ. στη Γαλλία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου «η βαθμιαία γενίκευση των νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας (η τεύλορική και ακολούθως η φορντική επανάσταση), οδήγησε σε ιστορικά πρωτόγνωρες αυξήσεις παραγωγικότητας (της τάξεως του 5-6% ετησίως ... έναντι 2% κατά μέσο όρο από την εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης)» (Lipietz, σελ. 72).

Ο τεύλορισμός προσέδωσε ένα σχήμα στρατιωτικής οργάνωσης στην εργασιακή διαδικασία. Παράλληλα απαιτούσε πειθάρχηση από την πλευρά των εργαζομένων, που δεν επιτυγχανόταν μόνο από την τεχνολογική οργάνωση (την οργάνωση των μηχανημάτων).⁹ Η κατάσταση αυτή εντάθηκε με την υιοθέτηση του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης και ιδιαίτερα όταν λόγω εγγενών διεργασιών της οικονομίας το κέντρο βάρους των επενδύσεων και της παραγωγής στράφηκε προς τα καταναλωτικά αγαθά. Η ανυπαρξία μιας ανάλογης μορφής ρύθμισης (ουσιαστικά πειθάρχησης των εργαζομένων στους σκοπούς και στις αφητηρίες της παραγωγής) οδήγησε στην οικονομική κρίση και στη συνέχεια στην υιοθέτηση του κράτους πρόνοιας και του κεϋνσιανισμού ως μορφή ρύθμισης. Ο κεϋνσιανισμός δεν εξασφάλισε τόσο τη διάθεση της μαζικής παραγωγής, όσο την πειθάρχηση του εργασιακού δυναμικού στη μαζική παραγωγή και στην εντατική παραγωγή υπεραξίας μέ-

σα από τη μαζική ατομική και συλλογική κατανάλωση. Ο κεϋνσιανισμός, ρυθμίζοντας μονοπωλιακά τη μισθωτή σχέση (Lipietz, σελ. 73), εξασφάλισε τη μαζική κατανάλωση *συμβολικών προϊόντων* (Baudrillard, Πλειός). Η μαζική παραγωγή και κατανάλωση (συμβολικών) προϊόντων συμβάλλει στην αύξηση της υπεραξίας, «που προκύπτει από την πτώση της αξίας των αγαθών που συνθέτουν το καταναλωτικό πρότυπο (με σταθερή τη δύναμη του μισθού). Η πτώση της αξίας των καταναλωτικών αγαθών οφείλεται στην άνοδο της παραγωγικότητας» (Lipietz, σελ. 72).

Η μαζική κατανάλωση αυτών των προϊόντων δε συνιστά μόνο πραγματοποίηση της μαζικής παραγωγής αλλά και μαζική αποδοχή και ενεργοποίηση του συμβολικού προτύπου, της ιδεολογίας και όλου του τρόπου ζωής (κουλτούρας), που έχει ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα τη μαζική, εντατική, στρατιωτικά οργανωμένη και υποκειμενικά πειθαρχημένη παραγωγή. Η μαζική κατανάλωση των συμβολικών προϊόντων συνιστά κατ' αρχήν εκούσια αποδοχή του αντίστοιχου συστήματος παραγωγής και πειθάρχηση σ' αυτό. Κατά συνέπεια, η υιοθέτηση του καταναλωτικού προτύπου, του τρόπου ζωής και του συμβολικού προτύπου της μαζικής κατανάλωσης, αναδεικνύεται σε καθοριστικό παράγοντα ανόδου της παραγωγικότητας και της αύξησης της υπεραξίας. Έτσι, ως σημαντικός παράγοντας της παραγωγικότητας (και της υπεραξίας), αναδεικνύεται η επικοινωνία και τα διάφορα συμβολικά παιχνίδια και κατ' επέκταση ο παραγωγικός εξορθολογισμός ορισμένων πολιτισμικών ταυτοτήτων και σχημάτων αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Με τον τρόπο αυτό διάφορες πολιτισμικές ταυτότητες ενσωματώνονται οργανικά στο σύστημα παραγωγής και το μεταμορφώνουν. Η ενσωμάτωση αυτή χρηματοδοτεί (μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας), όχι μόνο το δικό τους κόστος παραγωγής αλλά επιπλέον (και αυτό είναι το πιο σημαντικό, η «τελική αιτία») οδηγεί στην αύξηση της υπεραξίας και του κέρδους. Αυτό βέβαια ισχύει συνολικά για όλες τις μορφές συλλογικής και ατομικής κατανάλωσης. Κάθε ιδιαίτερη μορφή κατανάλωσης συμβάλλει μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο, παράγοντας και διαφορετικά δευτερεύοντα αποτελέσματα. Θα πρέπει να δούμε απ' αυτή την οπτική γωνία τη θέση της (μαζικής, δωρεάν και υποχρεωτικής) εκπαίδευσης και το ρόλο του «κοινού σχολείου».

Η τεχνολογική υποδομή της παραγωγής που συνέτεινε στη διαμόρφωση αλλά και διαμορφώθηκε στον ώριμο καπιταλισμό, ως γνωστό προϋπέθετε ορισμένο βαθμό μόρφωσης και κατάρτισης. Άλλωστε αν όχι όλοι, σχεδόν όλοι οι μελετητές της οικονομίας

και της εκπαίδευσης το υπογραμμίζουν. Όμως η τεχνοκρατικά αναγκαία μόρφωση δεν ξεπερνούσε τις ικανότητες ανάγνωσης, γραφής, αριθμητικής και κάποιων στοιχειωδών γνώσεων ιστορίας κλπ. (Musgrave). Από την άποψη αυτή οι αυστηρά τεχνοκρατικές ανάγκες της παραγωγής δεν είναι επαρκής αιτία που μπορεί να αιτιολογήσει την εκπαίδευση (σε ποσότητα και ποιότητα) που παρέχει το «κοινό σχολείο». «Το περιεχόμενο της σύγχρονης εκπαίδευσης δεν είναι και πολύ πρακτικό: Η φοίτηση και οι τάξεις δε σχετίζονται και πολύ με την εργασία και οι περισσότερες τεχνικές δεξιότητες μαθαίνονται στη δουλειά» (Collins, σελ. 6).¹⁰ Οι ανάγκες της παραγωγής δε μπορούν να αιτιολογήσουν την επέκταση της καθολικής, υποχρεωτικής και δωρεάν δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που παρατηρείται στο δυτικό κόσμο ιδίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η δε εκτεταμένη χρήση ανειδίκευτης εργασίας στην παραγωγή, που προϋποθέτει η τεύλορική οργάνωση της εργασίας, ενισχύει την αντίθεση ανάμεσα στην τεχνοκρατική («οικονομίστικη») ερμηνεία του «εκδημοκρατισμού» της εκπαίδευσης και τις ανάγκες της παραγωγής σε μορφωμένο εργατικό δυναμικό. Αυτό αφορά κυρίως στην επέκταση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αλλά σε κάποιο βαθμό και της πρωτοβάθμιας.

Η αύξηση της παραγωγικότητας που επετεύχθη με την τεύλορική οργάνωση της εργασίας δεν προέρχεται πρωτίστως από τη –σχετικά μικρή απαιτούμενη– μόρφωση της εργασιακής δύναμης, αλλά ούτε και από τον «τεχνολογικό έλεγχο». Άλλωστε, και ως *fixe idee* στη γνωστή εργασία του Shultz για την εκπαίδευση, υπάρχει η αντίληψη πως η μεταβολή στην προσφορά (ποιότητας εργατικού δυναμικού) θα μεταβάλει τη ζήτησή του και κατά συνέπεια την ποσότητα και κυρίως την ποιότητα του προϊόντος της παραγωγής και όχι το αντίστροφο.

Η αύξηση της παραγωγικότητας στον ώριμο καπιταλισμό προέρχεται από την προσαρμογή (ή υποταγή) της εργατικής δύναμης στη στρατιωτικού τύπου οργάνωση της εργασίας. Ουσιαστικά προέρχεται από την πειθάρχηση στην οργάνωση και τη λογική της παραγωγής («παραγωγική πειθαρχία»). Μ' αυτή συνδέεται οργανικά και η παραγωγική αποτελεσματικότητα της τεύλορικής οργάνωσης της εργασίας. Η *παραγωγική πειθαρχία* είναι κατ' αρχήν μία τέτοια οργάνωση της παραγωγικής (εργασιακής) δραστηριότητας των εργαζομένων, στην οποία ο συντονισμός των ενεργειών τους και συνολικά της παραγωγικής τους δράσης, επιτυγχάνεται με την αφομοίωση και την ενεργοποίηση ορισμένων κανόνων συμπεριφοράς (ηθικών, αισθητικών, πολιτικών κ.ά.). Για να επιτευ-

χθεί η εντατική εργασία (και η αξιοποίηση σχετικών μορφών υπεραξίας), που απαιτούσε η συνέχεια της καπιταλιστικής παραγωγής από ένα σημείο και μετά, ήταν απαραίτητη η ενεργοποίηση και/ή κατασκευή των αντίστοιχων κανόνων εργασιακής δραστηριότητας. Αυτοί δε μπορούσαν να παραχθούν στην παραγωγή, αλλά μόνο στο άλλο σκέλος – στην κατανάλωση. Η παραγωγική πειθαρχία είναι λοιπόν και μία σχέση παραγωγής, τροποποίηση της «κλασικής» καπιταλιστικής παραγωγικής σχέσης.

Η παραγωγική πειθαρχία είναι ακόμα η «υποκειμενική» ή «εσωτερική» πειθάρχηση του συνολικού αλλά και του ατομικού εργάτη τόσο στην παραγωγική διαδικασία (του βιομηχανικού καπιταλισμού) μέσα στο συγκεκριμένο χώρο εργασίας όσο και γενικά (ανεξάρτητα απ' αυτόν). Είναι τέλος όχι μόνο η ολοκληρωτική πειθάρχηση στη διαδικασία της παραγωγής, αλλά και στις προϋποθέσεις και στους σκοπούς της παραγωγής αυτής.

Γενικά, η παραγωγική πειθαρχία (τόσο ως διαδικασία όσο και ως αποτέλεσμα) είναι η ολοκληρωτική πειθάρχηση του εργαζομένου στον οικονομικό πολιτισμό του βιομηχανικού καπιταλισμού. Για την ακρίβεια, η πειθάρχηση του συνολικού εργάτη δεν πρέπει να γίνεται κατανοητή ως αφηρημένη υποταγή, ως υποταγή γενικά. Η υποταγή γενικά δεν είναι το μόνο εργαλείο αύξησης της παραγωγικότητας και αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος, όπως υποστήριζε αρχικά ο Apple (1990). Αυτό είναι η άλλη πλευρά (η ευρύτερα κοινωνική και όχι πλέον στενά οικονομική) του συμπεράσματος ότι δεν υπάρχει άμεση λειτουργική αντιστοιχία μεταξύ της εκπαίδευσης και της οικονομίας. Η πειθαρχία του συνολικού εργάτη πρέπει να γίνεται κατανοητή μέσα από μια συγκεκριμένη μορφή δράσης, αξιών και τρόπου ζωής. Άρα πρέπει να γίνεται κατανοητή και μέσα από τη συγκεκριμένη μόρφωση (γνώσεις, ειδικότητες, αξίες, ιδεολογία κλπ.) που ενεργοποιούνται στην παραγωγή και στην κατανάλωση.

Η παραγωγική πειθαρχία είναι πάντα μια ενότητα κατάρτισης και υποταγής – γενικά. Κατάρτισης προσαρμοσμένης στην υποταγή και υποταγής προσαρμοσμένης στην κατάρτιση. Αν η υποταγή γενικά ήταν σε θέση να εξασφαλίσει την ευρυθμία της καπιταλιστικής οικονομίας και την αύξηση της παραγωγικότητας, τότε θα ήταν επαρκείς μορφές στρατιωτικής οργάνωσης, εκπαίδευσης και δράσης των παιδιών και των νέων. Κατά συνέπεια, η «αντικειμενική» πειθάρχηση, αυτή που επιβάλλεται από την οργάνωση και τους ρυθμούς της μηχανής, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την «υποκειμενική» πειθάρχηση, που αναπτύσσεται σε σχέση με τους

σκοπούς της παραγωγής και η οποία έχει καθοριστικό ρόλο σε σχέση με την «αντικειμενική» πειθάρχηση. Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσαμε να εννοήσουμε την παραγωγική πειθαρχία ως ενότητα υποκειμενικής και αντικειμενικής πειθάρχησης στην παραγωγή και τους σκοπούς της, στην οποία τον ηγετικό ρόλο παίζει το υποκειμενικό σκέλος.

Η επίτευξη της «παραγωγικής πειθαρχίας» δεν ήταν δυνατή χωρίς την αφομοίωση και την τήρηση ορισμένων αξιών και κανόνων (αισθητικών, πολιτικών, ηθικών κλπ.) στην παραγωγική δραστηριότητα του εργαζομένου. Ακριβώς όμως επειδή αυτοί ενεργοποιούνται μέσα στην παραγωγική διαδικασία (ή οργανικά σε σχέση μ' αυτή), γι' αυτό και εκλαμβάνουν τη μορφή υποταγής του εργαζομένου στους «σκοπούς», στην «αποστολή» και στις αφηρημένες (προϋποθέσεις) της παραγωγικής διαδικασίας. Για να γίνει αυτό ήταν απαραίτητοι κάποιοι εξω-οικονομικοί στόχοι, ιδανικά, αξίες κλπ., στους οποίους ο συνολικός εργάτης να υποταχθεί. Οι στόχοι αυτοί, οι αξίες, τα σχήματα σκέψης και δράσης, τα ιδανικά κλπ., που ενσωματώνονται στο σύστημα παραγωγής, δεν αναφέρονται σε κάθε ή σ' όλες τις πολιτισμικές ταυτότητες, αλλά (ειδικά στον ώριμο καπιταλισμό) στις *μακρο-κοινωνικές* πολιτισμικές ταυτότητες ή –σύμφωνα με την ορολογία του Galbraith αναφορικά με τα κίνητρα– «η ταύτιση με τους σκοπούς του έθνους, της πολιτείας ή της κοινότητας, και η προσαρμογή όπως την εκδηλώνει η επιθυμία "αξιοποίησης του αξιώματος"...» (Galbraith, σελ. 152).

Ο ώριμος καπιταλισμός δεν είναι άλλωστε παρά η έκφραση στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού της οργανικής ενότητας παραγωγικού συστήματος και μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων που αναπτύσσεται στη δομή της παραγωγής. Το ότι οι μακρο-κοινωνικές ταυτότητες είναι εκείνες εξ όλων που ενσωματώνονται στο σύστημα της παραγωγής, οφείλεται στο επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας που είχε επιτευχθεί στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό και που είναι συνδεδεμένο με την εθνική ιδιομορφία και τα μακρο-κοινωνικά δεδομένα κάθε χώρας. Μόνο αυτές εξ όλων μπορούσαν να έχουν αρχικά κάποια παραγωγική λειτουργικότητα. Ο φορντισμός και το κράτος πρόνοιας έχουν ως βασική προϋπόθεσή τους την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς (μαζική παραγωγή και μαζική κατανάλωση) των κοινωνιών και τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής σχέσης. Η ανάπτυξη της φορντικής οικονομίας και του κράτους πρόνοιας προϋποθέτει την ύπαρξη μακρο-κοινωνικών σχημάτων σκέψης και δράσης, τρόπων ζωής, α-

ξιών, στάσεων και κανόνων συμπεριφοράς κλπ., καθώς και το αντίστροφο. Η μορφή τους συνιστά εθνική ιδιομορφία μιας χώρας του ώριμου καπιταλισμού.

Γενικά ως τέτοιες ταυτότητες, ως τέτοιοι εξω-οικονομικοί στόχοι αναδείχθηκαν – και εδώ έγκειται η εθνική ιδιομορφία των διαφόρων χωρών – άλλοτε και αλλού πολιτειακοί ή πολιτικοί ή εθνικής ολοκλήρωσης ή η μικροαστική ζωή κλπ. Ή αλλιώς η δημοκρατία, ο σοσιαλισμός, το έθνος, οι εκκοσμηκευμένες θρησκευτικές αξίες κλπ.¹¹ Μπροστά σ' αυτούς, όλη η εθνική (και η εργατική συνάμα) μάζα αλλά και κάθε μέλος της χωριστά εμφανιζόταν ως βασικός τους φορέας, δημιουργός κλπ., θεωρώντας την πραγματοποίησή τους προσωπική ιστορική υπόθεση. Γενικότερα, η παραγωγική πειθαρχία επιτυγχάνεται διαμέσου της συμβολικής-φαντασιακής ισότητας των πολιτών και κυρίως του συνολικού εργατή, καθώς και της συμβολικής-φαντασιακής συμμετοχής τους στον έλεγχο και τη ρύθμιση των γενικών κοινωνικών διεργασιών, τις οποίες φαίνεται πως εξυπηρετεί το σύστημα της παραγωγής. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως ο φορντισμός στην Ευρώπη αναπτύχθηκε πάνω στα συντρίμια και τους διαχωρισμούς που δημιούργησε ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και η ταξική σύγκρουση όλων των προηγούμενων δεκαετιών.

Η ενσωμάτωση πολιτισμικών ταυτοτήτων στο σύστημα της παραγωγής επιφέρει την ανάκληση και την ενσωμάτωση στο βιομηχανικό καπιταλισμό πολλών στοιχείων της κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών κοινωνιών. Υπό την οπτική αυτή γωνία θα πρέπει να δούμε αρκετές πτυχές του κράτους πρόνοιας, της συλλογικής κατανάλωσης (μορφή της οποίας είναι και η εκπαίδευση). Μόνο που πλέον το εκπαιδευτικό έργο δεν περιστρέφεται γύρω από θεολογικά ζητήματα, αλλά γύρω από μια νέα τελεολογία που περιστοιχίζει τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αστική δημοκρατία (όπως φαίνεται και στα «18 μαθήματα για τη βιομηχανική κοινωνία» – R. Aron). Και στις δυο περιπτώσεις το ζητούμενο είναι η εξασφάλιση της απαραίτητης πειθαρχίας. Της προσωπικής στην πρώτη περίπτωση της παραγωγικής στη δεύτερη.

Πέραν όσων αναφέρθηκαν και από τη σκοπιά μιας «καθαρής» πολιτικο-οικονομικής λογικής (που δεν εμβαθύνει ιδιαίτερα στο ρόλο της κουλτούρας και των πολιτισμικών ταυτοτήτων), ο αποκλεισμός της παιδικής εργατικής δύναμης από την αγορά εργασίας με τον εγκλεισμό της στο σχολείο, λειτουργεί ως ευνοϊκός παράγοντας και για τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής σχέσης (Offe, σελ. 34-37). Πολύ περισσότερο που γίνεται αποδεκτή

και σε μεγάλο βαθμό είναι συμβατή με βραχυπρόθεσμα συμφέροντα και επιδιώξεις της εργασιακής δύναμης.

Έτσι λοιπόν η δυσαρμονία ή η αντίθεση ανάμεσα στην ποσότητα και ποιότητα της εκπαίδευσης (που παρέχει το «κοινό σχολείο»), και στις τεχνοκρατικά προσδιορισμένες ανάγκες της παραγωγής σε μορφωμένο εργατικό δυναμικό μπορεί πλέον να εξηγηθεί. Το «κοινό σχολείο» είναι προσανατολισμένο όχι μόνο και ίσως όχι τόσο προς την ευρυθμία του «τεχνολογικού ελέγχου», προς την παροχή της απαραίτητης τεχνικής κατάρτισης, όσο γενικότερα προς την εξασφάλιση της παραγωγικής πειθαρχίας. Είναι προσανατολισμένο προς την παραγωγή των ενσωματούμενων στο παραγωγικό σύστημα μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων (των «στρατηγών» της παραγωγής και του οικονομικού πολιτισμού του βιομηχανικού καπιταλισμού) και στη συνέχεια προς την ενσωμάτωσή τους στο σύστημα αυτό. Είναι δηλαδή προσανατολισμένο προς την παραγωγή της συμβολικής-φανταστικής ισότητας και συμμετοχής. Προς τον ίδιο στόχο άλλωστε είναι προσανατολισμένες και οι υπόλοιπες μορφές συλλογικής κατανάλωσης (υγεία, κατοικία, αναψυχή κλπ.) και ατομικής κατανάλωσης. Ακριβώς γι' αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστες εκείνες οι προσεγγίσεις που αποδέχονται πως το («κοινό») σχολείο είναι οργανωμένο με βάση το οργανωτικό μοντέλο του εργοστασίου και το αναλύουν ως τέτοιο (Toffler, σελ. 47). Το κόστος των εκπαιδευτικών δαπανών, θα αποσβεσθεί από την αύξηση της παραγωγικότητας σε εθνικό επίπεδο. Το χειρότερο, αν δε γίνονταν αυτές οι επενδύσεις δε θα αυξανόταν η παραγωγικότητα της εργασίας και η υπεραξία. Γι' αυτό και η συμβολή της εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας, όπως σωστά τονίζει ο Charlot, δε μπορεί να τεθεί ως «εκπαίδευση = επένδυση = αύξηση της παραγωγικότητας... όλα εξαρτώνται από την οργάνωση της εργασίας... η εκπαιδευτική επένδυση δε δίνει αποτελέσματα παρά διαμέσου της συλλογικής δύναμης της εργασίας...» (Charlot, σελ. 299-300). Να λοιπόν πώς η συμβολή της εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας δε μπορεί παρά να αναφέρεται στο σύνολο ενός εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Να πώς η εκπαίδευση, γενικότερα το κράτος πρόνοιας (αλλά και η φορντική οικονομία) συνδέονται οργανικά με την ενσωμάτωση μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων στο παραγωγικό σύστημα.

Μια άλλη «ανάγνωση» κάποιων θεωριών για την εκπαίδευση

Η διαμόρφωση της παραγωγικής πειθαρχίας όπως την περιγράψαμε, γίνεται η βασική κοινωνική λειτουργία του «κοινού σχολείου». Το γεγονός αυτό πιστεύουμε ότι διαπιστώνουν ευθέως ή πλάγια όχι μόνο μακρο-κοινωνικές και κριτικές θεωρίες της εκπαίδευσης (Apple, Gintis and Bowles, Althusser, Bourdieu, Πουλαντζάς κλπ.), αλλά ακόμα και απολογητικές θεωρίες του «κοινού σχολείου», όπως αυτή του T. Parsons. Ο T. Parsons, ως γνωστό, θεωρεί ότι «στη σχολική επίδοση υπεισέρχονται... η εξειδικευμένη “γνωστική μάθηση” ...και η “ηθική” συνιστώσα ...η “διαγωγή” ...εκείνο που χαρακτηρίζει την επίδοση είναι η ικανότητα του μαθητή να δρα σύμφωνα με συγκεκριμένες αξίες» (Mulhbauser, σελ. 288). Η επαγγελματική κατάρτιση πραγματοποιείται μέσα από τη διαμόρφωση των αξιών, κανόνων συμπεριφοράς κλπ., που απαιτεί το κοινωνικό σύστημα, δηλαδή το κοινωνικό σύστημα του ώριμου καπιταλισμού. Ουσιαστικά ο Parsons παρουσιάζει σε αφηρημένη μορφή εκείνο το σχολείο που είναι προσανατολισμένο στο στόχο της παραγωγικής πειθαρχίας («κοινό σχολείο»).

Ακόμα πιο ενδεικτικές είναι οι θεωρίες σχετικά με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, όπως π.χ. αυτή των Bloom και Krathwohl. Διακρίνουν το δίπολο «λειτουργική εκπαίδευση»-«πολιτιστική εκπαίδευση», που αντιστοιχεί στη δική μας διάκριση: α) Εκπαίδευση που στοχεύει στον τεχνολογικό έλεγχο, στην «αντικειμενική» πειθαρχία και β) εκπαίδευση που στοχεύει στην «υποκειμενική» πειθάρχηση, την πολιτισμική ενσωμάτωση. Οι συγγραφείς αυτοί θεωρούν πως το σχολείο θα πρέπει να προετοιμάσει «νέους να αντιμετωπίζουν καταστάσεις που είναι αδύνατο να προβλέψουμε». Να παρέχει γνώση γενικά, γνώση λειτουργική (Bloom and Krathwohl, σελ. 64). Αναγνωρίζουν όμως πως «οι αντικειμενικοί στόχοι... θα πρέπει να σχετίζονται με την αντίληψη του σχολείου για “μια καλή ζωή του ατόμου σε μια καλή κοινωνία”» (ό.π., σελ. 49). Γι' αυτό και θεωρούν πως οι «λειτουργικές» γνώσεις πρέπει να υποτάσσονται σε μια *πολιτική προτεραιότητα* προσανατολισμού της εκπαιδευτικής πράξης. Ή όπως τονίστηκε αλλού στο εκπαιδευτικό σύστημα αυτού του τύπου κυριαρχεί «...έμφαση στην ανάπτυξη νοητικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων, υπερτονισμός της μεμονωμένης ατομικής πράξης και ταυτόχρονα διατήρηση του υπάρχοντος πολιτικού καθεστώτος...» (Νούτσος, σελ. 52).

Αυτό που ίσως θα πρέπει να καταγράψουμε ως γενική παρατήρηση είναι πως πέρα απ' το ότι το «κοινό σχολείο» είναι οργανωμένο στη βάση μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων οι δύο πτυχές, η τεχνική-επαγγελματική κατάρτιση και η (καθ' αυτό πολιτισμική) ανθρωπιστική εκπαίδευση αν και οργανικά συνδεδεμένες, διατηρούν μια κάποια αυτονομία, είτε μέσα στο ίδιο σχολείο είτε σε διαφορετικούς τύπους εκπαιδευτικών δομών και κατευθύνσεων. Ακριβώς επειδή ο στόχος του «κοινού σχολείου» είναι διττός, γι' αυτό άλλωστε επιδιώκει να παράγει από τη μια τον «επαγγελματία» και από την άλλη τον πολίτη-φαντασιακό συμμετοχο της διαχείρισης του προϊόντος της επαγγελματικής δραστηριότητας. Από τη μια τον παραγωγό και από την άλλη τον καταναλωτή της παραγωγής. (Δεν είναι τυχαία η ενσωμάτωση μαθημάτων καταναλωτικής συμπεριφοράς και γνώσεων στα αναλυτικά προγράμματα των σχολείων σε αρκετές χώρες της Δ. Ευρώπης-Musgrave). Από τη μια τη συνολική κοινωνία και από την άλλη την ατομική ανάπτυξη (Whitty, σελ. 269). Από τη μια τον εκσυγχρονισμό και από την άλλη την αλληλεγγύη (ό.π. σελ. 269).

Μια ακόμα σημαντική όψη της βασικής κοινωνικής λειτουργίας του «κοινού σχολείου» που αναθεωρείται όταν αυτό μπαίνει σε κρίση, είναι η εξής: Επειδή στόχος της εκπαίδευσης είναι η παραγωγική πειθαρχία, η συμβολική-φαντασιακή ισότητα και συμμετοχή, η παραγωγή της ανισότητας και μέσα από την κουλτούρα, εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως το εκπαιδευτικό σύστημα είναι όχι η ανάπτυξη κάποιας μεμονωμένης πλευράς του νέου, αλλά το σύνολο, η δομή της προσωπικότητάς του προς ορισμένη κατεύθυνση. Αυτό για το οποίο ενδιαφέρεται είναι συνολική αποδοτικότητα του ατόμου και όχι αποδοτικότητα ή παραγωγικότητα των γνώσεών του. Άλλωστε η ανοδική κοινωνική κινητικότητα στον ώριμο καπιταλισμό όπως έδειξαν οι έρευνες των Bourdieu, Bowles και Gintis κατά κανόνα δεν οφείλεται μόνο στη μόρφωση.

Η διαστρωμάτωση, η αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας είναι η δεύτερη βασική λειτουργία, πέρα από την ενσωμάτωση των μακρο-κοινωνικών ταυτοτήτων στο παραγωγικό σύστημα. Ο Bourdieu ως γνωστό, έδειξε το ρόλο του «κοινού σχολείου» στην παραγωγή της συμβολικής-φαντασιακής ισότητας, από τη σκοπιά της συμβολής του στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος και των ανισοτήτων. Και στην πράξη, η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων (η αύξηση και η νομή της υπεραξίας) γίνεται και μπορεί να γίνει στον ώριμο καπιταλισμό μέσα απ' αυτή την ενσωμάτωση, μέσα απ' τη συμβολική-φαντασιακή ισότητα.

Το έργο αυτό παράγει όχι μόνο η εκπαίδευση αλλά και οι άλλοι οικονομικά εξορθολογισμένοι πολιτισμικοί μηχανισμοί και πεδία (υγειονομική πολιτική, πολιτική κατοικίας, μαζική κουλτούρα, ΜΜΕ κλπ.). Όμως απ' όλες τις μορφές συλλογικής κατανάλωσης η εκπαίδευση παίζει εδώ το σπουδαιότερο ρόλο, όπως οι Bourdieu και Jenks έδειξαν. Γι' αυτό και δεν είναι ορθές εκείνες οι αναλύσεις που συμπεραίνουν πως ο Bourdieu περιγράφει το σχολείο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού (Charlot, σελ. 289). Αντίθετα, ο Bourdieu περιγράφει το σχολείο του ώριμου καπιταλισμού και της κεϋνσιανικής κοινωνίας. Ίσως η πιο βασική αδυναμία του είναι πως δεν έλαβε υπ' όψιν του τη λειτουργική-παραγωγική διάσταση του «κοινού σχολείου», που έπαιζε η συμβολική-φανταστική απόκρυψη των ανισοτήτων. Το γεγονός δηλαδή πως αν και πρόσκαιρα, αν έστω και φαντασικά το «κοινό σχολείο» είχε κάποια «θετικά» αποτελέσματα για την εργασιακή δύναμη (εξυπηρέτηση βραχυπρόθεσμων συμφερόντων), εντούτοις η συγκάλυψη των ανισοτήτων και η παραγωγική πειθαρχία που εξασφάλιζαν, συνέτειναν με τη σειρά τους στην αύξηση της παραγωγικότητας (και βέβαια της υπεραξίας). Ενώ διερεύνησε το ρόλο της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας, δεν έλαβε υπ' όψιν του το τροποποιημένο χαρακτήρα των κοινωνικών ανισοτήτων και του κοινωνικού δεσμού.

Για τους λόγους αυτούς, η εκπαίδευση αναδεικνύεται σ' ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο αύξησης της παραγωγικότητας και της υπεραξίας, επειδή διασφάλιζε (αν και πρόσκαιρα) μέσα από τους δρόμους της συμβολικής αυταπάτης, τον εξορθολογισμό και την οργανική ενσωμάτωση διαφόρων (μακρο-κοινωνικών) σχημάτων σκέψης, κοινωνικής σχέτισης, δράσης και επικοινωνίας στο σύστημα της παραγωγής. Να γιατί η (οικονομική) αποδοτικότητα της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό είναι έμμεση και μόνο ως τέτοια μπορεί να γίνει κατανοητή (Hamnett, σελ. 201). Το γεγονός αυτό, αφ' ενός «μπερδεύει» τις εμποτισμένες από την κυριαρχία της πολιτικής οικονομίας «καθιερωμένες» μεθόδους ανάλυσης, αφ' ετέρου καταγράφεται σε πολλές κοινωνιολογικές αναλύσεις της εκπαίδευσης με μια αθροιστική συνήθως λογική (οικονομικές + πολιτισμικές λειτουργίες). «Ακόμα και αν αναλύσουμε την εκπαίδευση ως λειτουργία της οικονομίας του καπιταλιστικού κράτους, δε συνεπάγεται ο ισχυρισμός ότι η φύση της εκπαίδευσης πρέπει ν' ανταποκρίνεται με κάθε λεπτομέρεια στη φύση της καπιταλιστικής οικονομίας» (Whitty, σελ. 277). Όντως η αποδοτικότητα της εκπαίδευσης δεν προέρχεται από το γεγονός ότι α-

νταποκρίνεται «λεπτομερώς» στις (τεχνοκρατικές) ανάγκες της παραγωγής, αλλά απ' το ότι ανταποκρίνεται στη φύση και παράγει τον κοινωνικό δεσμό του ώριμου καπιταλισμού (που είναι η οργανική ενότητα μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και ανταλλακτικής αξίας) εκεί όπου σφυρηλατείται: Στη σχέση παραγωγικής και καταναλωτικής δραστηριότητας.

Η σημασία της παραπάνω διαπίστωσης φαίνεται ακόμα περισσότερο αν συγκριθεί η ευρωπαϊκή εκδοχή του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας σε σχέση με την αμερικανική. Φαίνεται ακόμα σε χώρες (όπως π.χ. η Αγγλία), στις οποίες υπό το βάρος της παράδοσης του ανταγωνιστικού καπιταλισμού υπήρξε καθυστέρηση στην ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, η ανεπαρκής σύνδεση εκπαίδευσης και οικονομίας αλλά και η απουσία του κρατικού συγκεντρωτισμού στην εκπαίδευση, που παρατηρήθηκε στις άλλες χώρες του ώριμου καπιταλισμού (Banks, σελ. 47-66, Morrison, σελ. 415). Φαίνεται όμως ακόμα πιο έκδηλα σε χώρες (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα)¹² που με καθυστέρηση άρχισαν να εφαρμόζουν αυτές τις αρχές κοινωνικής οργάνωσης, όπου η εκπαίδευση έγινε σημαντικός μοχλός κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Να λοιπόν γιατί η εκπαίδευση, απ' όλες τις μορφές συλλογικής κατανάλωσης, αποδεικνύεται το πιο ισχυρό όργανο δύο αλληλένδετων διαδικασιών: α) Της προώθησης του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας, καθώς και της αύξησης της παραγωγικότητας και της υπεραξίας, β) της διαταξικής σύγκρουσης, της συμβολικής απόκρυψης και αναπαραγωγής της ανισότητας, η οποία συμπίπτει με τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα του συνολικού εργάτη.

Τέλος, ακριβώς επειδή το «κοινό σχολείο» βασίζεται στην ενότητα μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και οικονομικού συστήματος, εξηγείται γιατί απ' ενός την οργάνωση και την παροχή του εκπαιδευτικού έργου την αναλαμβάνει το κράτος, ενώ από την άλλη το σχολείο γίνεται ο βασικότερος εκπαιδευτικός θεσμός («σχολείο-κεντρικό» εκπαιδευτικό σύστημα). Η καλλιέργεια και ο παραγωγικός εξορθολογισμός των μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων (που απορρέουν από το συγκεκριμένο εθνικό κράτος) αλλά και ο «εκπολιτισμός» της οικονομικής συμπεριφοράς μιας τεράστιας μάζας εργαζομένων που θα έρθει σε επαφή μ' ένα τυποποιημένο παραγωγικό-τεχνολογικό ιστό κατά τις μετακινήσεις της στα πλαίσια του εθνικού κράτους, επιβάλλει την οργάνωση του εκπαιδευτικού εγχειρήματος από έναν συγκεντρωτικό οργανισμό.

Από την άλλη πλευρά, οι εκπαιδευτικές δαπάνες γι' αυτήν την εθνικά-πολιτισμικά διαμορφωμένη και υψηλά παραγωγική εργασιακή δύναμη δε μπορεί να είναι υπόθεση ιδιωτική αλλά δημόσια. Σε κάθε επιχείρηση ο εργαζόμενος για να 'ναι αποτελεσματικός πρέπει να έχει υποστεί την εθνική-πολιτισμική διαμόρφωση και να έχει εσωτερικεύσει τη λογική της παραγωγικής πειθαρχίας. Σε κάθε επιχείρηση, παράγει το κόστος της εκπαιδευτικής δαπάνης που θα οδηγήσει σ' αυτή την προϋπόθεση. Να γιατί το κρατικό μονοπώλιο στην εκπαίδευση συμβαδίζει αφ' ενός με την εσωτερική οικονομική ανάπτυξη μιας εθνικής κοινωνίας και αφ' ετέρου με την κυριαρχία του σχολείου στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό προϋποθέτει τον κρατικό συγκεντρωτισμό στην εκπαίδευση και την κυριαρχία του σχολείου στο σύστημα των εκπαιδευτικών θεσμών. Γι' αυτό και η κρίση του κράτους πρόνοιας δε συνεπάγεται μόνο την κρίση της αποδοτικότητας της εκπαίδευσης αλλά και την κρίση των προϋποθέσεων της: Του κρατικού μονοπωλίου και του μονοπωλίου του σχολείου.

Η εξάντληση της αποδοτικότητας του «κοινού σχολείου»

1) Αν η ενότητα μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και παραγωγικού συστήματος εξασφάλιζε την παραγωγικότητα της εργασίας στις χώρες του (κεντρικού και αργότερα και του περιφερειακού) φορντισμού και του κράτους πρόνοιας, και 2) αν η αποδοτικότητα της εκπαίδευσης στις κοινωνίες αυτές απέρρεε από την ικανότητά της να συμβάλλει στη διαμόρφωση της παραγωγικής πειθαρχίας, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε τη σταδιακή μείωση της αποδοτικότητάς της σε δύο οργανικά αλληλένδετες διαδικασίες: 1. Στην εξάντληση της ικανότητας του εκπαιδευτικού συστήματος να καλλιεργεί την παραγωγική πειθαρχία. 2. Και/ή στην εξάντληση των ορίων της ίδιας της παραγωγικής πειθαρχίας ως συντελεστή αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Στην παρούσα εργασία, λόγω περιορισμένου χώρου, θα ασχοληθούμε μόνο με τη δεύτερη.

Μεταβολή του παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος και των εκπαιδευτικών λειτουργιών

Στο απόγειο του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας εμφανίζονται σημαντικές μεταβολές στις εκπαιδευτικές λειτουργίες, οι οποίες συνδέονται με τους μετασχηματισμούς στην κοινωνική και στη φύση του κοινωνικού δεσμού. Οι μεταβολές αυτές αλληλεπιδρούν με τις μεταβολές στο περιεχόμενο και τους θεσμούς της εκπαίδευσης και όλο αυτό το δυναμικό σύστημα επιδρά στην κρίση/διαμόρφωση της εκπαίδευσης και της αποδοτικότητάς της. Οι εκπαιδευτικές μεταβολές, η κρίση της εκπαίδευσης και της αποδοτικότητάς της σχετίζεται με τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική κρίση. Για να κατανοήσουμε τις αλλαγές του κοινωνικο-πολιτισμικού τοπίου και της φύσης του κοινωνικού δεσμού, θα πρέπει να ενσκήψουμε στη σχέση μεταξύ της οικονομικής κρίσης αφ' ενός και της ενότητας παραγωγικού συστήματος και μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων αφ' ετέρου – εκεί όπου αυτός «σφυρηλατείται».

Ορισμένοι μελετητές της πολιτικής οικονομίας στις έρευνές τους σχετικά με τις αιτίες και τις διαδικασίες κρίσης του ώριμου καπιταλισμού, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η οικονομική κρίση αρχίζει ουσιαστικά προς τα τέλη της δεκαετίας του '60. Ό,τι θα επακολουθήσει αργότερα με αφορμή τις πετρελαϊκές κρίσεις θα είναι η αφορμή και η «τελευταία σταγόνα». Η οικονομική κρίση όπως προαναφέραμε είναι κρίση παραγωγικότητας ή αλλιώς κρίση παραγωγής υπεραξίας. Η πολιτική πρόνοιας και η στήριξη της κατανάλωσης, διατηρείται ακόμα σχεδόν μια δεκαετία ως αποτέλεσμα συνδικαλιστικών, πολιτικών κλπ. πιέσεων, ανταγωνισμού με το «αντίπαλο στρατόπεδο», αλλά και ως εκδήλωση αδράνειας, η οποία συνοψίζεται στην πεποίθηση ότι η διατήρηση της πολιτικής πρόνοιας και η κατανάλωση μπορούν να οδηγήσουν σε οικονομική ανάκαμψη (Lipietz, σελ. 303). [Σημειωτέον ότι, σύμφωνα με τις μελέτες της «σχολής της ρύθμισης» οι χώρες του κεντρικού φορντισμού βρήκαν μια πρόσκαιρη παράταση στη “ζωή” του, προσφεύγοντας στη «βοήθεια» των χωρών της περιφέρειας, εξάγοντας προς αυτές εμπορεύματα (κυρίως κεφαλαιουχικό εξοπλισμό) και οι οποίες συντελούσαν στην ανάπτυξη και τον «εκφορντισμό» τους (Lipietz, σελ. 219-226). Είναι ακριβώς η περίοδος όπου στα ιδεολογήματα για την εσωτερική ανάπτυξη του εθνικού κράτους (και των πολιτισμικών ταυτοτήτων που συνδέονται μ' αυτό) προ-

στίθενται οι ιδέες και τα οράματα της διεθνούς συνεργασίας, της οικουμενικότητας των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών. Είναι η περίοδος προσέγγισης Ανατολής-Δύσης και της προετοιμασίας κατάρρευσης του ψυχρού πολέμου. Είναι ακόμα η περίοδος που διαμορφώνονται ή διαδίδονται θεωρίες όπως αυτή των «σταδίων ανάπτυξης» (Rostow), της «βιομηχανικής κοινωνίας» (Aron), της «τεχνοτρονικής εποχής» (Brzezinski-Bell), της «μαζικής κουλτούρας» κλπ. Ήδη κάτω απ' αυτό το πρίσμα μπορούμε να παρατηρήσουμε σημαντικές μεταβολές που γίνονται στις στάσεις, στις αξίες, ιδέες κλπ. σημαντικού μέρους των πολιτών των χωρών του κεντρικού αλλά και του αναπτυσσόμενου περιφερειακού φορντισμού. Οι μεταβολές αυτές συνίστανται στην ιδέα πως υπάρχουν αξίες, στάσεις, σχήματα δράσης και σκέψης που δε συνδέονται μόνο με την εθνική ιδιομορφία, αλλά με καθολικές-οικουμενικές πτυχές της προσωπικότητας και των ομάδων (Mead, σελ. 68). Η ενδοεθνική διαφοροποίηση δεν είναι παρά το άλλο πρόσωπο κάποιων οικουμενικών (πραγματικών ή φανταστικών) πολιτισμικών ταυτοτήτων. Πολλές απ' αυτές τις διαδικασίες έχουν μελετηθεί σε σχέση με τα κινήματα της νεολαίας και της «αντικουλτούρας» (Mead). Ήδη λοιπόν από την πλευρά αυτή παρατηρείται μια σταδιακή μεταβολή στις μακρο-κοινωνικές ταυτότητες (συνδεδεμένες με το εθνικό κράτος), που ενσωματωμένες στο παραγωγικό σύστημα εξασφάλιζαν την παραγωγική πειθαρχία και που η δική τους διαμόρφωση ήταν ένα απ' τα πιο σημαντικά «καθήκοντα» της εκπαίδευσης στις χώρες του ώριμου καπιταλισμού].

Στο εσωτερικό όμως των εθνικών-κρατών του ώριμου καπιταλισμού, η κρίση παραγωγικότητας δεν επιλύεται με τη φορντική ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας. Η κρίση παραγωγικότητας ή η κρίση παραγωγής υπεραξίας δεν οφείλεται στη μείωση του όγκου της παραγωγής ούτε στην ηθική φθορά του τεχνικού σκελετού συνολικά του παραγωγικού συστήματος. Η κρίση παραγωγικότητας κατά πρώτο –αλλά όχι και πιο σημαντικό– λόγο, οφείλεται στις μεταβολές της τεχνολογικής ραχοκοκαλιάς της παραγωγής.

Μεταβολές στην τεχνολογία και την οργάνωση της εργασίας

Αν θεωρήσουμε την τεχνολογία σαν το «ιερογλυφικό» της κοι-

ωνίας που σχηματίζεται μετά την κρίση του φορντισμού και του κράτους-πρόνοιας, θα δούμε πως στο βάθος της κρύβονται όχι μόνο «εργαλειακές» και οικονομικές μεταβολές, μα και βαθύτατοι μετασχηματισμοί της δομής του κοινωνικού συστήματος, καθώς και της κοινωνικής ανισότητας. Αυτό που χαρακτηρίζει τη «νέα τεχνολογία» –κάθε μορφής– από «εργαλειακή» άποψη είναι πως προσδίδει «στην παραγωγή μια εσωτερική τεχνική ενότητα». Και ακόμα πιο ουσιαστικά, η πρωτοτυπία της έγκειται «στη σύνθεση της φυσικής διαδικασίας, που ο άνθρωπος την τεχνικοποίησε...» (Ρίχτα, σελ. 35). Από την οπτική αυτή γωνία η νέα τεχνολογία μπορεί να χαρακτηρισθεί και ως τεχνική εμπραγματώση της γραφειοκρατίας και των γραφειοκρατικών-οργανωτικών συνδέσεων ανάμεσα στα –τέως– διαιρεμένα και άκρως τεχνικοποιημένα, σύμφωνα με τα πρότυπα του φορντισμού, τμήματα της παραγωγής. Με την έννοια αυτή, η «νέα τεχνολογία» συνιστά όχι μόνο μια υπέρβαση του προηγούμενου τρόπου οργάνωσης της εργασίας και δομής της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και την οργανικότερα διαρθρωμένη συνέχειά τους. Αυτό έχει ως συνέπεια τον *ποιοτικό περιορισμό του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας* μεταξύ των συμμετεχόντων στην παραγωγική αλυσίδα, αφού η ίδια τεχνολογία μπορεί να εφαρμοσθεί και να χρησιμοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο σε κάθε είδος διαιρεμένων και τεχνικοποιημένων ενεργημάτων. Γι' αυτό και επέρχεται ορισμένη μικρότερη ή μεγαλύτερη εξομοίωση των ενεργημάτων αυτών διαμέσου της εξομοίωσης του τρόπου χρήσης των υλικότεχνικών μέσων, που διαμεσολαβούν αυτά τα ενεργήματα.

Δεύτερο περιορίζεται ο βαθμός διαίρεσης και διάκρισης μεταξύ της χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, αφού το κέντρο βάρους της εργασιακής δραστηριότητας μετατοπίζεται στη χρήση και τον έλεγχο της «νέας τεχνολογίας» (Robin, σελ. 72). Οι μελέτες σχετικά με τη μεταβολή της ταξικής και επαγγελματικής δομής π.χ. στη Μ. Βρετανία, δείχνουν ακριβώς σημαντική αύξηση στις κατηγορίες εκείνες των εργαζομένων, στους οποίους όχι απλώς η γνώση αλλά και η κουλτούρα γενικότερα αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την κατάρτισή τους και την εργασιακή τους δραστηριότητα: Στους αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες, στους τεχνικούς, στους μάνατζερς και στους διοικητικούς υπαλλήλους. Παράλληλα, η μεγαλύτερη κάμψη παρατηρήθηκε στους χειρωνακτες εργάτες (Sarre, σελ. 81-82). Ο περιορισμός του βαθμού διάκρισης μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας εκφράζεται μεταξύ των άλλων, αφ' ενός ως «εργατοποίηση» του επιστημονικού προσωπικού και αφ' ετέρου ως «διανοητι-

κοποίηση» της χειρωνακτικής εργασίας. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως σημαντική αιτία για το ξέσπασμα – και όχι τόσο για την καθ' αυτό δημιουργία – του κινήματος των Γάλλων φοιτητών το '68 ήταν και ο νόμος που προέβλεπε τη στενή σύνδεση της ανώτατης εκπαίδευσης με την παραγωγή..

Τρίτο, *μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στη διευθυντική και την εκτελεστική εργασία*, αφού εξ ορισμού η νέα τεχνολογία ασκεί ελεγκτικές – «κυβερνητικές» – λειτουργίες στην παραγωγική αλυσίδα (Robin, σελ. 73). Αυτό έχει σα συνέπεια και τη μείωση του ρόλου του status, που προέρχεται από τη θέση στην – έμμεση – διεύθυνση της εργασίας στα προηγούμενα μοντέλα οργάνωσής της. Αυτό περιορίζει τη σημασία και τη χρησιμότητα της – μέχρι τότε υφιστάμενης – πολιτικής παρέμβασης πριν ή μετά από την εργασιακή διαδικασία. Αυτό με τη σειρά του συνεπάγεται την πτώση ή και την εξαφάνιση των κινήτρων των εργαζομένων για ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην εργασιακή διαδικασία, στις εργασιακές σχέσεις κλπ., πριν ή μετά την υλοποίησή τους. Η ιεραρχική διάταξη των εργαζομένων δεν απαλείφεται αλλά μεταβάλλεται ριζικά. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που κλονίζονται και οι αξίες, οι πολιτικοί, ιδεολογικοί και άλλοι ιδιαίτεροι σκοποί, στο όνομα των οποίων γίνονται αυτές οι παρεμβάσεις, κατά την περίοδο του κεϋνσιανικού κράτους, τόσο στους τομείς που είναι άμεσα συνδεδεμένοι με την οικονομία – πολιτική, συνδικαλισμός κλπ. – όσο και έμμεσα όπως στην εκπαίδευση.

Όμως η κρίση παραγωγικότητας και παραγωγής υπεραξίας οφείλεται *πρωτίστως* στην ανεπάρκεια της *οργάνωσης της εργασίας* – τεϋλορισμού (Lipietz, σελ. 85, Τσεκούρας, σελ. 96, Charlot, σελ. 20).¹³ Οφείλεται στο γεγονός ότι «οι τεϋλορικές αρχές που απέκλειαν την πλειοψηφία των παραγωγών από κάθε ευθύνη διεύθυνσης και βελτίωσης της παραγωγικής διαδικασίας, αποδεικνύονταν όλο και πιο ανορθολογικές» (Lipietz, σελ. 302). Ωστόσο σ' όλη την περίοδο της ανάπτυξης του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας η εργασιακή δύναμη δεν ασκούσε παρόμοιο έλεγχο, ενώ από την άλλη η παραγωγικότητα όχι μόνο δεν μειωνόταν αλλά αυξανόταν αλματωδώς. Γιατί τώρα ανέκυψε τέτοιο ζήτημα; Ο Θ. Τσεκούρας αναλύοντας το ζήτημα αυτό δείχνει πως καθοριστικό ρόλο για την αναποτελεσματικότητα του φορντισμού-τεϋλορισμού έπαιξε η «τμηματοποίηση» (διαφοροποίηση) της ζήτησης, γεγονός στο οποίο δε μπορούσε να ανταποκριθεί το σύστημα μαζικής παραγωγής και συνακόλουθα η τεϋλορική οργάνωση της εργασίας που αυτό απαιτούσε (Τσεκούρας, σελ. 100).

Θεωρούμε ότι η «τμηματοποίηση» της ζήτησης δεν ήταν τόσο η αιτία όσο η αφορμή και η «τελευταία σταγόνα» της κρίσης παραγωγικότητας. Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι η διαφοροποίηση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών (στην οποία στηρίχθηκε η μαζική παραγωγή – Lipietz, σελ. 69) είναι προϊόν των διάφορων συμβολικών-επικοινωνιακών παιχνιδιών, μιας και πρόκειται για κατ'εξοχήν συμβολικά εμπορεύματα, των οποίων η αξία δεν είναι μόνο χρηστική (για τον καταναλωτή) αλλά και συμβολική (Πλειός, σελ. 50-64). Μ' αυτό θα πρέπει να συνδέσουμε και το γεγονός, ότι σε αρκετές χώρες το εκπαιδευτικό σύστημα, για να παράγει την παραγωγική πειθαρχία, φρόντιζε για την κατάρτιση του νέου όχι μόνο ως παραγωγού, αλλά και ως καταναλωτή.

Το συμπέρασμα αυτό των οικονομολόγων-μελετητών της κρίσης του φορντισμού-κράτους πρόνοιας, μας δείχνει ότι έχει επέλθει ρήξη στην ισορροπία μεταξύ μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης. Η ρήξη αυτή εκφράζεται αφ' ενός ως ρήξη των μεταξύ τους ροών (γεγονός που οδηγεί μεταξύ άλλων και στην ένταση της αναζήτησης καταναλωτών στη διεθνή αγορά – και άρα εντείνει το διεθνή ανταγωνισμό αλλά και τη διεθνή συνεργασία) και αφ' ετέρου ως ρήξη μεταξύ της αξιακής ισοδυναμίας τους, γεγονός που συνεπάγεται αξιακή αύξηση της κατανάλωσης, δυσανάλογη ως προς την παραγωγική. Να λοιπόν πώς η συμβολική αξία του εμπορεύματος που προκύπτει από το επικοινωνιακό-συμβολικό παιχνίδι εκδηλώνεται ως οργανικός συντελεστής του συστήματος παραγωγής και του καθεστώτος συσσώρευσης. Όμως οι μελέτες αυτές μας δείχνουν ακόμα πως η διαφοροποίηση της ζήτησης συμβολικών εμπορευμάτων και συμβολικών προϊόντων γενικότερα, δε μπορεί να ικανοποιηθεί από ένα σύστημα παραγωγής και από μια μορφή ρύθμισης (κράτος πρόνοιας), που ρυθμίζει μονοπωλιακά και συγκεντρωτικά τις σχέσεις μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, εργασιακής δύναμης και κεφαλαίου. Που ρυθμίζει μονοπωλιακά, συγκεντρωτικά και ομοιόμορφα τις ενσωματούμενες πολιτισμικές ταυτότητες στο σύστημα της παραγωγής. Που απαιτεί την ενσωμάτωση των ίδιων κινήτρων, των ίδιων σχημάτων αναπαραγωγής και πολιτισμικών ταυτοτήτων από όλη την εργασιακή δύναμη – δηλαδή ταυτότητες και σχήματα αναπαραγωγής που προσδιορίζονται από τα (μακρο-κοινωνικά) γνωρίσματα του εθνικού κράτους. Η συμβολική-πολιτισμική διαφοροποίηση του ατόμου ως καταναλωτή μπορεί να αναπαραχθεί και να επεκταθεί μόνο και με τη συμβολική-πολιτισμική του διαφοροποίηση ως παραγωγού.

Εφ' όσον λοιπόν αφού η «τμηματοποίηση» της ζήτησης είναι αποτέλεσμα, αφορμή και η «τελευταία σταγόνα» της κρίσης παραγωγικότητας, η βασική της αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στους λόγους που προκάλεσαν τη διαφοροποίηση της ζήτησης αλλά και τους λόγους που δεν επέτρεπαν στη μαζική παραγωγή να ανταποκριθεί στη διαφοροποιημένη ζήτηση. Η πρώτη προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης παραγωγικότητας έγινε (πέρα από τις εξαγωγές και τη διατήρηση του κράτους πρόνοιας με την ελπίδα της αναπτυξιακής αναζωογόνησης) με την προσφυγή στις νέες τεχνολογίες αλλά με διατήρηση της παραγωγικής πειθαρχίας και της τεύλορικής οργάνωσης της εργασίας (Τσεκούρας, σελ. 108-109). Η προσφυγή στις νέες τεχνολογίες του αυτοματισμού (Ρίχτα, σελ. 35), είχε τμηματικά αρχίσει από τη δεκαετία του '50, όμως προς τα τέλη της δεκαετίας του '60 παίρνει τη μορφή μαζικού φαινομένου (Toffler, σελ. 174). Αυτό έχει ως συνέπεια τόσο τη μεταβολή σε σημαντικό βαθμό του τεχνολογικού ιστού στις βιομηχανίες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, όσο και την επέκταση του τριτογενούς τομέα.

Οι νέες τεχνολογίες (σε συνδυασμό ακόμα με τις παλιές μορφές οργάνωσης εργασίας), δεν έλυσαν βέβαια το πρόβλημα της παραγωγικότητας μέσα στη διαδικασία της παραγωγής. Όμως με τη διοχέτευσή τους στην παραγωγή, το κεφάλαιο αντιμετώπισε επιτυχώς τις συνδικαλιστικές, πολιτικές κ.ά. πιέσεις. Από τη μια μπόρεσε να σταθεροποιήσει και να περιορίσει τις καταναλωτικές απαιτήσεις των εργαζομένων, ενώ από την άλλη επέτυχε σημαντικά βήματα στον «απόλυτο και συγκεντρωτικό έλεγχο της παραγωγής από τη διεύθυνση και τις λειτουργίες του κεφαλαίου...» (Τσεκούρας, σελ. 108). Με τη βοήθειά τους, κατέστειλε ουσιαστικά την ισχύ των μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων, που άλλων η ενσωμάτωσή τους στο παραγωγικό σύστημα εξασφάλιζε υψηλή παραγωγικότητα. Ήδη όμως αρχίζει να διαγράφεται πως ενώ η περιστολή των μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων δίνει κάποια (ρυθμιστική κυρίως) διέξοδο, δεν επιλύει το πρόβλημα της παραγωγικότητας. Αυτό συμβαίνει όταν η μαζική παραγωγή γίνεται ευέλικτη και έτσι προσαρμόζεται στη διαρκή διαφοροποίηση και αναπροσαρμογή της ζήτησης και μάλιστα κατ' ανάγκη σ' ένα διεθνές –άρα και ανταγωνιστικό– οικονομικό περιβάλλον (Λυμπεράκη). Φάνηκε ακόμα πως η ευελιξία αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο με το μετασχηματισμό της οργάνωσης της εργασίας. Ήδη είχε φανεί και η κατεύθυνση του μετασχηματισμού – να βρίσκουν οι εργαζόμενοι «σημασία στη δουλειά τους» (Toffler,

σελ. 452), να προσελκυσθούν στη «διεύθυνση και τις λειτουργίες του κεφαλαίου» καθώς και στην «άσκηση ελέγχου στην εργασιακή διαδικασία» εκ μέρους του. Ενδεικτικό του ότι (για την αύξηση της παραγωγικότητας) απαιτείται «το προσωπικό ενδιαφέρον» και όχι η γνώση, είναι το γεγονός πως σε ορισμένες ανεπτυγμένες χώρες, ένας μεγάλος αριθμός θέσεων εργασίας (π.χ. στη Γαλλία 39%) δε χρειάζεται καμιά εκπαίδευση (Clerc, σελ. 15).

Ο νέος σκληρός πυρήνας: Η παραγωγική αφοσίωση

Έπρεπε λοιπόν το κεφάλαιο, σύμφωνα με τον Karlinsky, «να αποδώσει την υπευθυνότητα για τις σημαντικές αποφάσεις στους εργάτες και στα τμήματα παραγωγής ένα μέρος των διευθυντικών και επιτηρησιακών λειτουργιών, που στα παραδοσιακά συστήματα ήταν προνόμιο της διοίκησης και ταυτόχρονα να αναζητηθούν άλλοι τρόποι εξάσκησης ελέγχου πάνω σ' αυτή την "αυτονομία"» (τονισμός δικός μας, από Τσέκουρα, σελ. 112). Όμως η στρατηγική αυτή επιλογή προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται τρία τουλάχιστον πράγματα: 1. Πως ο συνολικός εργάτης θεωρούσε τον εαυτό του όχι μόνο ως φορέα εργασιακής δύναμης αλλά και ως «ιδιοκτήτη» του κεφαλαίου ή μέρους του. Αυτό το είχε πετύχει ο φορντισμός και κυρίως η μονοπωλιακή ρύθμιση του κράτους πρόνοιας (Πλειός). 2. Να συνεχίζει να έχει αυτή την αίσθηση με άλλα μέσα. 3. Τα μέσα αυτά να μην περιορίζονται στις –ενσωματωμένες στο παραγωγικό σύστημα– μακρο-κοινωνικές πολιτισμικές ταυτότητες αλλά να επεκτείνονται σ' ένα ευρύτερο φάσμα πολιτισμικών ταυτοτήτων και σχημάτων αναπαραγωγής.

Η ανάλυση των διαφόρων μοντέλων οργάνωσης εργασίας, π.χ. από την «ευέλικτη» στην «απέριττη» επιχείρηση (Μουρίκη, σελ. 96-99) δείχνει κατά την άποψή μας το εξής: Τα μοντέλα αυτά οδηγούν στην αύξηση της παραγωγικότητας, διαμέσου της παραγωγικής αφοσίωσης ή παραγωγικής πρωτοβουλίας του εργαζόμενου και όχι πλέον διαμέσου της παραγωγικής πειθαρχίας. Η παραγωγική αφοσίωση ή πρωτοβουλία είναι στην πραγματικότητα όχι μια αντίθεση αλλά μια υπέρβαση της παραγωγικής πειθαρχίας. Η παραγωγική αφοσίωση επιτυγχάνεται με την ενσωμάτωση στην παραγωγική διαδικασία και το σύστημα παραγωγής διαφο-

ροποιημένων, διαφοροποιήσιμων και διαφοροποιούντων πολιτισμικών ταυτοτήτων του συνολικού εργαζόμενου. Σ' αυτό άλλωστε κατά την άποψή μας βρίσκεται το κλειδί κατανόησης των διαφόρων στοιχείων αυτών των μοντέλων, όπως η συλλογική εξειδίκευση, η πολυ-ειδίκευση των εργαζομένων, η πλήρης υπαγωγή των εργαζομένων στη διάθεση της επιχείρησης, ο «εθνικισμός» της επιχείρησης, η ιεράρχηση των εργαζομένων στην επιχείρηση σύμφωνα με το κριτήριο της υπευθυνότητας, η επέκταση των ηθικών αμοιβών κλπ. (Charlot, σελ. 397, Toffler, σελ. 453).

Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει βαθύτερα είναι η μετατροπή σε συντελεστή της παραγωγής ή παραγωγικός εξορθολογισμός ή ένταξη στο παραγωγικό σύστημα (αλλά γι' αυτό και στο σύστημα των κοινωνικών ανισοτήτων) των μικρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων των εργαζομένων. Ή για να εκφρασθούμε με την ορολογία μιας προφητικής ανάλυσης, η παραγωγική δραστηριότητα του συνολικού εργάτη προσδιορίζεται από κίνητρα «ταύτισης και προσαρμογής» (Galbraith, σελ. 153) με την επιχείρηση, με την εσωτερική λογική της παραγωγής. Η παραγωγική διαδικασία αποκτά για τον εργαζόμενο σ' ένα μεγάλο βαθμό και αισθητικό χαρακτήρα και έτσι οι σχέσεις ηθικής και αισθητικής (στην παραγωγή και στην κατανάλωση) που υπήρχαν στον ώριμο καπιταλισμό αντιστρέφονται. Κοντά σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και κάτι ακόμα. Αν στον ώριμο καπιταλισμό η ενσωμάτωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων στο παραγωγικό σύστημα γινόταν πριν ή μετά την πραγματική παραγωγική διαδικασία (με την κατανάλωση, με τις συλλογικές συμβάσεις, με την κοινωνική πολιτική κλπ.) τώρα πια εισχωρούν στο εσωτερικό, στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας. Αυτό πουθενά δε θα εκφρασθεί καλύτερα απ' ότι στη φόρμουλα «αποτελεσματικότητα = κίνητρο, το οποίο αυξάνουν η ικανότητα και η κουλτούρα», την οποία εφαρμόζουν πολλές «εκσυγχρονισμένες» εταιρείες (Charlot, σελ. 394).

Στην ουσία, έχουμε μπροστά μας σε μικρο-κλίμακα, αυτό που ο Ι. Βαλερστάιν περιέγραψε ως «εθνοποίηση της εργασιακής» δύναμης, στα πλαίσια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας (Μπαλιμπάρ, Βαλερστάιν, σελ. 55). Έχουμε μπροστά μας μια διαδικασία ολοκληρωτικής πολιτισμοποίησης της εργασιακής δύναμης. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι επιχειρήσεις σήμερα απαιτούν πολιτισμική ομοιογένεια και που «απολύουν μαζικά αυτούς τους ειδικευμένους εργάτες, των οποίων το πολιτιστικό, ιδεολογικό και επαγγελματικό

προφίλ δεν ανταποκρίνεται στους νέους τρόπους οργάνωσης της παραγωγής» (Charlot, σελ. 395).

Έτσι, ως συνέπεια των μεταβολών στην τεχνολογία αλλά και στις κοινωνικές τεχνικές της παραγωγής, όχι μόνο απαιτείται μια άλλη λειτουργία (που το «κοινό σχολείο» με τη δομή που έχει δε μπορεί να εκπληρώσει), αλλά και η (μαζική, συγκεντρωτικά και μονοπολιτισμικά προσδιορισμένη) συλλογική κατανάλωση –άρα και η εκπαίδευση– παύει να λειτουργεί ως κινητήριο μοχλός της παραγωγής. Όσο η κατανάλωση γίνεται μοχλός της παραγωγής, άλλο τόσο η παραγωγή γίνεται μοχλός της κατανάλωσης. Ακριβέστερα επέρχεται (ή χρειάζεται να γίνει) παραγωγικός εξορθολογισμός της κατανάλωσης –εδώ εντάσσεται η απαίτηση για εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης– και καταναλωτικός εξορθολογισμός της παραγωγής – εδώ εντάσσεται η απαίτηση για την αποδοτικότητά του.

Κρίση αποδοτικότητας. Εγγενής απομάκρυνση της εκπαίδευσης από την παραγωγική πειθαρχία

Εκτός από τις μεταβολές στο παραγωγικό σύστημα, στον κοινωνικό δεσμό και στη δομή της κοινωνικής δράσης, οι αιτίες για τη σταδιακή απομάκρυνση του «κοινού σχολείου» από την αρχή της παραγωγικής πειθαρχίας βρίσκονται και στις αρχές της ίδιας της δομικής του συγκρότησης, στη σχετική αυτονομία του «κοινού σχολείου» (προϊόν του διαταξικού του χαρακτήρα), όπως και αν αυτή ερμηνευθεί (Bourdieu, Dale, Apple, Young, Collins). Βέβαια σχετική αυτονομία υπήρχε και στο εκπαιδευτικό σύστημα του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Όμως ήταν περισσότερο αυτονομία στο επίπεδο της εκπαιδευτικής γνώσης και λιγότερο της θεσμικής του συγκρότησης και λειτουργίας.

Το «κοινό σχολείο» συγκεντρώνει στο εσωτερικό του παιδιά από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και τάξεις, με διαφορετικές αξίες, στάσεις και τρόπο ζωής (κουλτούρα). Τα συνενώνει κάτω από το όνομα ενός ελάχιστου πλαισίου κοινών αξιών, στάσεων, τρόπου ζωής κλπ. –μακρο-κοινωνικών– επιχειρώντας ταυτόχρονα να δώσει κοινές απαντήσεις σ' αυτά τα διαφορετικά συμφέροντα και τρόπους ζωής. Αυτός είναι και ο κύριος παράγοντας της θεσμικής αυτονόμησης της εκπαίδευσης» (Charlot, σελ. 79).¹⁴

Έτσι, αναπτύσσεται μια δυναμική ανάμεσα στη σχετικά αυτό-

νομη εκπαιδευτική γνώση, θεσμική οργάνωση της εκπαίδευσης, ιδεολογία, τα άλλα κοινωνικο-πολιτισμικά πεδία (που κι αυτά αυτονομούνται σχετικώς) κλπ., που καθιστά αδύνατη την χειραγώγηση του εκπαιδευτικού συστήματος επί μακρόν, στην κατεύθυνση της παραγωγικής πειθαρχίας. Η αδυναμία αυτή εμφανίζεται τη στιγμή της παγίωσης, σταθεροποίησης και πλήρους ανάπτυξης του «κοινού σχολείου». Η στιγμή αυτή είναι ταυτόχρονα η στιγμή της σταθεροποίησης και πλήρους ανάπτυξης της ψευδαίσθησης της ισότητας των ευκαιριών, καθώς και των απαιτήσεων που απορρέουν απ' αυτήν. Και καθώς η κοινωνική συναίνεση είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του κοινωνικού αλλά και του εκπαιδευτικού συστήματος του ώριμου καπιταλισμού, οι ψευδαισθήσεις αρχίζουν ν' αποκτούν την ισχύ πραγματικότητας. Άλλωστε και η ίδια η ενότητα των διαφορετικών συμφερόντων και τρόπων ζωής που επιτυγχάνεται μέσα στο/και διαμέσου του «κοινού σχολείου» είναι συμβολική-επικοινωνιακή. Είναι επίσης η στιγμή της σταθεροποίησης και της πλήρους ανάπτυξης της θεσμοθετημένης συμμετοχής. «... Η εκπαιδευτική και κοινωνική κορυφή εκχωρεί αρμοδιότητες σε συλλογικά όργανα με επιστημονική ειδίκευση ή πλατιά κοινωνική σύνθεση. Συνεχώς διευρύνεται η βάση της εκπαιδευτικής πυραμίδας, μειώνοντας την απόσταση από την κορυφή. Η εκπαίδευση γίνεται καθημερινά υπόθεση όλων» (Τροικίλης, σελ. 45) με αποτέλεσμα «να διαμορφώνεται ένας θεσμός με εύθραυστη συνοχή και ομοιογένεια, και το χειρότερο, χωρίς την ευαισθησία και την αποτελεσματικότητα που απαιτεί ο προγραμματισμός της αστικής τάξης. Διαμορφώνεται μια σχέση εκπαίδευσης-κοινωνίας μη παραγωγική, χαλαρή και σε μερικούς τομείς απατηλή» (ό.π.).

Κάτω και απ' αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το κύμα αναταραχών στην εκπαίδευση και στην κουλτούρα κατά τη 10ετία του '60 στις χώρες του κεντρικού φορντισμού (και αργότερα και σ' εκείνες του περιφερειακού). Θα πρέπει να δούμε το κύμα αυτό όχι μόνο σα μια εκδήλωση «αντιπαράθεσης προς το φορντισμό» (Charlot, σελ. 164), και τη γραφειοκρατική δομή του κράτους πρόνοιας, αλλά και σαν εκδήλωση αντιπαράθεσης των νέων συμβολικών προτύπων, των νέων πολιτισμικών ταυτοτήτων που παρήγαγε η σχετικά αυτόνομη λειτουργία του «κοινού σχολείου», προς την παρωχημένη πλέον οργανική ενότητα των μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και του παραγωγικού συστήματος. Πρέπει να τη δούμε και ως απαίτηση για ένα άλλο παραγωγικό σύστημα, ως απαίτηση για ενότητα του παραγωγικού συστήματος με άλλες πολιτισμικές ταυτότητες.

Με τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξη του «κοινού σχολείου» αρχίζει να διαμορφώνεται μια ανισορροπία ανάμεσα στη μαζικά παρεχόμενη εκπαίδευση και τη διαφοροποίηση της ζήτησης/κατανάλωσης εκπαιδευτικής γνώσης και πράξης. Αυτή σχετίζεται τόσο με την ικανοποίηση των προσδοκιών των νέων, των οικογενειών τους αλλά και του συστήματος της οικονομίας, όσο και με το κόστος της εκπαίδευσης και την πραγματοποίηση των εκπαιδευτικών δαπανών. Η διαφοροποίηση της ζήτησης/κατανάλωσης εκπαιδευτικής γνώσης και πράξης, προσδιορίζεται από τις μεταβολές στην ίδια την εκπαιδευτική γνώση και την επιστημονική γνώση γενικότερα (νέα αντικείμενα και ειδικότητες αλλά και διεπιστημονικά πεδία), από τις θεσμικές διαφοροποιήσεις που προκαλούνται ή είναι ανάγκη να γίνουν αλλά και από τις διαφοροποιήσεις και τις κοινωνικές χρήσεις των εκπαιδευτικών αγαθών. Ακριβώς επειδή το «κοινό σχολείο» είναι σχετικά αυτόνομο (ενιαίο σε επίπεδο συμβολικών προτύπων και ταυτόχρονα διαφοροποιημένο κοινωνικο-συμβολικά) τη στιγμή της ωριμότητας και παγίωσής του, αναπτύσσεται ένα πολύπλοκο και ανταγωνιστικό συμβολικό παιχνίδι ανάμεσα στους διαφορετικούς εταίρους της εκπαιδευτικής πράξης. Η συμβολική διαφοροποίηση της ζήτησης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και με τις ανάλογες διεργασίες στη μαζική κουλτούρα.

Ως αποτέλεσμα διαφοροποιείται το σύστημα αξιών, γνώσεων, στάσεων, θεσμικών ακόμα ρυθμίσεων, τις οποίες φέρουν και απαιτούν οι εταίροι της εκπαιδευτικής πράξης. Οι διαφοροποιήσεις αυτές διαρρηγνύουν, βγαίνουν έξω από τα όρια του πλαισίου (μακρο-κοινωνικές πολιτισμικές ταυτότητες), που εξασφάλιζε τη συμβολική-φαντασιακή ενότητα μέσα και έξω απ' το «κοινό σχολείο». Αυτή ακριβώς τη διαφοροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος και των νέων περιγράφει ο Charlot με τον όρο «εξατομίκευση» των εκπαιδευτικών διαδρομών. Η θεωρητική στροφή του M. Apple προς τις ενδοσχολικές διεργασίες αντανακλά κατά τη γνώμη μας την εσωτερική διαφοροποίηση του «κοινού σχολείου» (η οποία είναι όχι μόνο δομική αλλά και λειτουργική – σε σχέση με την κοινωνική δομή– Apple β).

Οι διαφοροποιήσεις της εκπαιδευτικής πράξης και των νέων έχουν βέβαια κοινωνικο-οικονομικό και ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Όμως πρόκειται για διαφοροποιήσεις συμβολικές-επικοινωνιακές, των οποίων το (οικονομικά και κοινωνικά) ανταγωνιστικό περιεχόμενο μπορεί να κατανοηθεί όχι πια μόνο στο επίπεδο της εθνικής κοινωνίας, αλλά κυρίως σε παγκόσμιο επίπεδο και σε επίπεδο πολύτροπου συνδυασμού, όλων των πολιτισμικών ταυτοτήτων του α-

τόμου και όλων των σχημάτων αναπαραγωγής του. Κι αυτό γιατί πρόκειται για διαφοροποιήσεις ενός εκπαιδευτικού συστήματος, του οποίου οι αρχές εφαρμόστηκαν σε όλες τις χώρες του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας. Οι χώρες αυτές αφ' ενός αποτέλεσαν (λιγότερο ή περισσότερο χαλαρά είναι θέμα ερμηνείας) ένα σύστημα και αφ' ετέρου, στηρίχθηκαν στην καλλιέργεια διαμέσου της εκπαίδευσης (αλλά και των άλλων μορφών κοινωνικής πρόνοιας και κατανάλωσης) των ίδιων συμβολικών προτύπων ή πολιτισμικών ταυτοτήτων. Άλλωστε και στις περισσότερες απ' αυτές το ζητούμενο από την εκπαίδευση σήμερα είναι η αποδοτικότητα της, ενώ επιχειρούν να το κατακτήσουν υιοθετώντας κοινά μοντέλα μεταρρύθμισης. Από το τελευταίο μπορεί να γίνει κατανοητό, γιατί οι διαφοροποιήσεις των εκπαιδευτικών συστημάτων των χωρών που γνώρισαν το κράτος πρόνοιας και την κρίση του, απαιτούν και επιβάλλουν νέες υψηλότερες και διεθνείς μορφές συγκεντρωτικού συντονισμού (όπως π.χ. αυτόν που ασκεί ο ΟΟΣΑ και δεν αποκλείεται να παραδώσει σε άλλα παρόμοια αλλά πιο εξειδικευμένα όργανα). Μπορεί επίσης να γίνει κατανοητό γιατί χώρες (όπως η Αγγλία) που έχουν μια πιο εσωστρεφή πολιτική, ασκούν υπερ-συγκεντρωτική πολιτική στη διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος, ενώ ταυτόχρονα ευνοούν τη διαφοροποίησή του (Morrison, σελ. 415, Charlot, σελ. 30).

Αν οι αιτίες για την αποσύνδεση των αξιών, στάσεων κλπ., που καλλιεργεί το «κοινό σχολείο» από την παραγωγική πειθαρχία και η στροφή προς την παραγωγή άλλων πολιτισμικών ταυτοτήτων και συμβολικών προτύπων, οφείλονται και στη σχετική του αυτονομία, η ίδια αυτή η αποσύνδεση αναπτύσσεται τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου, όσο και στο επίπεδο της θεσμικής συγκρότησης του «κοινού σχολείου». Σχετικά με τη μεταβολή των συμβολικών προτύπων που οφείλονται στην επιρροή του αναλυτικού προγράμματος θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι σε μια πολύ γενική μορφή, το αναλυτικό πρόγραμμα του «κοινού σχολείου», έχει ως βασικό το γνώρισμα την επεξεργασία των θεμάτων του διαμέσου της «παράδοσης, του σημαντικού παρελθόντος» (Williams α). Ή όπως αναφέρει ο Charlot η επίτευξη του οικονομικού συντηρητισμού γίνεται με τον κοινωνικό και πολιτικό συντηρητισμό, η εκβιομηχάνιση επιχειρείται με το σεβασμό των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και αξιών (Charlot, σελ. 156).¹⁵ Χαρακτηριστική άλλωστε είναι η θέση του Bernstein σύμφωνα με την οποία, είναι κυρίαρχος ο τύπος της «συλλογής» στα εκπαιδευτικά προγράμματα (και που αντιστοιχεί με τη δική μας ορολογία σ' αυτά του «κοινού σχολείου» — Bernstein).

Το συμβολικό πρότυπο του περιεχομένου της εκπαίδευσης του «κοινού σχολείου» κάνει αυστηρή διάκριση μεταξύ σχολικής και εξωσχολικής γνώσης (Whitty, σελ. 278). Είναι επίσης συγκεντρωτικό, μονο-πολιτισμικό, αυστηρά διαιρεμένο και ιεραρχημένο («ταξινόμηση»), γραφειοκρατικό, και ακόμα πολλές φορές «ηρωικό» ή «επικό», γεγονός που δίνει μια περίοπτη θέση σε στοιχεία από τις κλασικές σπουδές αλλά και του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Ήδη όμως κατά τη δεκαετία του '60 και '70 στις χώρες του κεντρικού φορντισμού παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές. «... Η παραδοσιακή εκπαίδευση αμφισβητείται από νέες ομάδες με δημοκρατικότερη ιδεολογία» (Banks, σελ. 312). Οι μεταβολές αυτές αφορούν τόσο στη γνώση γενικά όσο και στην εκπαιδευτική γνώση και την αποδοχή της. Ειδικότερα: Η ανάπτυξη νέων επιστημονικών παραδειγμάτων που αντιβαίνουν το συμβολικό ή πολιτισμικό πρότυπο του αναλυτικού προγράμματος (π.χ. νεοδομισμός), η διάδοση «αντικαθεστωτικών» ιδεών (π.χ. μαρξιστικές και αναρχικές), η σημαντική επιρροή της εξωσχολικής γνώσης (π.χ. ΜΜΕ) στους νέους και γενικότερα στους εταίρους της εκπαιδευτικής πράξης κ.ά. «Καθώς η ταξινόμηση εξασθενεί, οι παλιές ολιγαρχικές ιεραρχίες μαθημάτων καταρρέουν... Η αυτονομία των εκπαιδευτικών μειώνεται αλλά και η διακριτική ελευθερία των μαθητών αυξάνεται...» (Banks, σελ. 307). Κοντά σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τη συμβολική διαφοροποίηση μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα, που εκδηλώνεται τόσο ως αμφισβήτηση των εκπαιδευτικών δομών και της εκπαιδευτικής γνώσης γενικά, όσο και μέσα στην τάξη. Και όλα αυτά υποστηριζόμενα και υποστηρίζοντα σε μεγάλο βαθμό μια πρακτική αμφισβήτησης και αναζήτησης νέων αξιών, γνώσεων, ιδεών κλπ.

Όλο λοιπόν αυτό το πλαίσιο των μεταβολών, συντελεί ώστε οι νέοι αλλά και οι εκπαιδευτικοί να μην αρκούνται πλέον σ' αυτό που προσφέρει το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και το οποίο περιοριζόταν σε στάσεις, αξίες, ιδέες κλπ., που αντιστοιχούν σ' ένα μακρο-κοινωνικά (του εθνικού κράτους) προσδιορισμένο τρόπο ζωής. Τρόπο που επιπλέον βασίζεται σ' ένα μοντέλο γραφειοκρατικό, αυστηρά ιεραρχημένο, περιορισμένο απ' τα όρια της μιας γλώσσας, της μιας και ενιαίας αντίληψης, του ενός αδιαφοροποίητου και μαζικού πολιτισμού, του ενός και αδιαμφισβήτητου ηγέτη, των καθολικών και ενιαίων αξιών, στάσεων, αντιλήψεων, ιδεών και θεσμών. Η αμφισβήτηση και η διαφοροποίηση των μακρο-κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων του εθνικού κράτους αναπτύσσεται τόσο προς τα πάνω (διεθνοποίηση), όσο και προς τα κάτω (εξατομίκευση).

Η αυτονόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος στην περίοδο της ωριμότητας και της αρχής της κρίσης του φορντισμού, ενισχύεται σημαντικά από την επέκταση της μισθωτής σχέσης και σε τομείς που δεν υπήρχε πριν (ακόμα και μεταξύ των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων) αλλά και τη στροφή της οικονομίας προς τις νέες τεχνολογίες και τον τριτογενή τομέα, γεγονός που υποσχόταν μια ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Αυτό ακριβώς έδωσε μια αυτόνομη αξία στην εκπαίδευση και τις εκπαιδευτικές διεργασίες. Συνετέλεσε στο να γίνει αλλά και να θεωρηθεί πως είναι όχι απλά αναπαραγωγικός, αλλά διευρυμένα αναπαραγωγικός μηχανισμός της κοινωνικής διαίρεσης (Charlot, σελ. 158-162, 184).

Η συμβολική διαφοροποίηση των νέων και η ανάγκη διαφοροποίησης της εκπαιδευτικής πράξης και του εκπαιδευτικού συστήματος, δημιουργεί αιτιάσεις αναποτελεσματικότητας σε σχέση με τις προσδοκίες των νέων και των οικογενειών τους (από όποια κοινωνική ομάδα και αν προέρχονται), επειδή, η ενότητα μακροκοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και παραγωγικού συστήματος (έξω απ' την εκπαίδευση και μέσα σ' αυτή) δεν είναι πλέον σε θέση να αποκρύψει ή να αναπαράγει την «ανισότητα των ευκαιριών» που υπάρχει έξω απ' το σχολείο. Κάτι που κλονίζει σε μεγάλο βαθμό την αρχή της παραγωγικής πειθαρχίας. Η αναποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης (για τους νέους και τις οικογένειές τους) γίνεται ακόμα πιο έντονη σε συνδυασμό με το κόστος της «διαταξικής εκπαίδευσης» (γραφειοκρατικά ρυθμιζόμενη και διοικούμενη).

Ταυτόχρονα, και για τους ίδιους λόγους, τίθεται και ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης, που ισχύει όχι μόνο για τις κυρίαρχες τάξεις αλλά και για λαϊκές, αφού (και) από τη δική της φορολόγηση χρηματοδοτείται το εκπαιδευτικό σύστημα. Άλλωστε η επιχείρηση αναδιάρθρωσης της εκπαίδευσης σήμερα ώστε να γίνει «αποδοτική», το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης ισχυρίζεται ότι επιλύει. Η αναποτελεσματικότητα μπορεί να έχει αυτόνομη σημασία στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος συνολικά, όμως δεν είναι ουδέτερη. Συμβαδίζει πάντα με τα συμφέροντα ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Να γιατί η επίκλησή της έχει και ιδεολογικό χαρακτήρα. Εμφανίζει το ιδιαίτερο συμφέρον ως καθολικό. Αν η επίκληση της αναποτελεσματικότητας του «κοινού σχολείου» αναπτύχθηκε από κοινωνιστικές θεωρίες και πρακτικές στο όνομα της «ισότητας των ευκαιριών», σήμερα συνεχίζεται από διάφορες φιλελεύθερες αντιλήψεις και πρακτικές στο όνομα της λειτουργικής του «υποχρέωσης».

Τέλος, θεωρούμε ότι την πραγματική συμβολική διαφοροποίηση των νέων, καθώς και την ανάγκη διαφοροποίησης της εκπαιδευτικής πράξης, αντανακλά η ανάπτυξη και διάδοση της «Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης» (ακριβώς στο μεταίχμιο της εξάντλησης του «κοινού σχολείου», και στη βάση της εμπειρίας απ' αυτό). Δεν είναι τυχαίο που εκτός των άλλων επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην κριτική τόσο της λειτουργιστικής θέωσης της εκπαίδευσης όσο και των θεωριών της αναπαραγωγής (Μιχαλακόπουλος, σελ. 55). Είναι ακριβώς αυτή η προσέγγιση που αποδέχεται και διερευνά την πολύμορφη διαφοροποίηση των μαθητών μέσω της εμπειρίας τους, της εγκυρότητας κάθε μορφής γνώσης που διαθέτουν ή αποκτούν από κάθε «πηγή» και του επικοινωνιακού παιχνιδιού που αναπτύσσεται μεταξύ τους και με τους δασκάλους τους (Blackledge, σελ. 387-391). Αυτή η προσέγγιση είναι που επισημαίνει το ρόλο των πολύπλευρων πολιτισμικών ταυτοτήτων και σχημάτων αναπαραγωγής του ατόμου («εμπειρία») στην εκπαιδευτική του διαδρομή και στην επαγγελματική του ένταξη.

Αντί epilόγου

Το σύνολο των μεταβολών που παρατηρούνται (με την κρίση του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας) στο παραγωγικό σύστημα, ανατρέπει το προηγούμενο καθεστώς της παραγωγικής πειθαρχίας που στηριζόταν στην οργανική ενότητα παραγωγικού συστήματος και μακρο-πολιτισμικών ταυτοτήτων. Σ' αυτή βασιζόταν η εσωτερική οργάνωση της οικονομίας και της εκπαίδευσης αλλά και οι μεταξύ τους σχέσεις. Ήταν μια γενικότερη δομή της κοινωνικής δράσης. Με τον τρόπο αυτό διαταράσσεται η λειτουργική σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και παραγωγής-κοινωνίας. Η εκπαίδευση (που ήταν δομικά και λειτουργικά οργανωμένη στη βάση αυτής της ενότητας) δεν είναι πλέον αποδοτική. Δεν είναι αποδοτική για τις (παλιές και νέες) κοινωνικές ομάδες που κυριαρχούν στο σύστημα των οικονομικών σχέσεων, αλλά και μέσω αυτών για την οικονομία γενικότερα, που σχετίζει την αύξηση της παραγωγικότητας με την αύξηση της υπεραξίας. Μια νέα αρχή, αναδεικνύεται τόσο ως λειτουργία της εκπαίδευσης όσο και ως αρχή της εσωτερικής της οργάνωσης — αυτή της *παραγωγικής αφοσίωσης*. Αυτή είναι το περίγραμμα των μεταβολών που επιχει-

ρούνται στην εκπαίδευση αλλά και στο παραγωγικό σύστημα και ταυτόχρονα συνιστά ένα νέο τύπο κοινωνικού δεσμού της καπιταλιστικής κοινωνίας και παραπέμπει σε μια νέα δομή της κοινωνικής δράσης.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «ώριμος καπιταλισμός», σημαίνει για μας εκείνη τη φάση ή περίοδο του καπιταλιστικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, η οποία χαρακτηρίζεται απ' την ενότητα φορντισμού (μαζική παραγωγή – με τεύλορική οργάνωση της εργασίας – και μαζική κατανάλωση) και κράτους πρόνοιας (μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής σχέσης – πρβλ. Lipietz). Για λόγους συντομίας και με το περιεχόμενο που εδώ εκθέσαμε, ώριμος καπιταλισμός = φορντισμός + κράτος πρόνοιας. Τα ερωτήματα σχετικά μ' αυτή τη «φάση» ή περίοδο του καπιταλισμού είναι πολλά και δε μπορούμε να τα εξαντλήσουμε εδώ. Μέρος αυτών, έχουμε αναλύσει σε άλλη εργασία μας (Πλειός, σελ. 50-64).

2. Με τον όρο «παραγωγικό σύστημα» ή «σύστημα παραγωγής», εννοούμε την ιστορικά διαμορφωμένη και πάντα μέσα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, που εξασφαλίζεται με την οργάνωση της εργασίας.

3. Πρβλ. για μια πιο αναλυτική παρουσίαση αυτών των θεωριών στο Blackledge D., Hunt B., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, σελ. 182-239, Έκφραση, 1995.

4. Σε άλλη μελέτη αναλύσαμε τη φύση του κοινωνικού δεσμού στην κεϋνσιανική κοινωνία, ο οποίος είναι σημαντικά διαφορετικός απ' αυτόν στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό. Αναλύσαμε επίσης τις αιτίες καθώς και τις διαδικασίες μέσα απ' τις οποίες προκύπτει αυτή η μεταβολή (Πλειός).

5. Με τον όρο *κεϋνσιανική κοινωνία* εννοούμε κάθε εθνική κοινωνία στην οποία, η δομή και η λειτουργία του οικονομικού συστήματος και των υπόλοιπων κοινωνικο-πολιτισμικών πεδίων, αλλά και συνολικά του κοινωνικού συστήματος είναι οργανωμένες σύμφωνα με τις αρχές του κεϋνσιανισμού.

6. Το δίδυμο των όρων «εκπαιδευτικό σχήμα»-«εκπαιδευτικό σύστημα» είναι δανεισμένο από τον B. Charlot. Γι' αυτόν, το εκπαιδευτικό σχήμα σημαίνει «το σύστημα εκπαιδευτικών λειτουργιών που χαρακτηρίζει την κοινωνία σε μια δεδομένη στιγμή». Ενώ ο όρος «εκπαιδευτικό σύστημα» σημαίνει «το σύστημα των θεσμών, που ασκούν αμέσως ή εμμέσως, μια εκπαιδευτική λειτουργία». «Το εκπαιδευτικό σχήμα ενεργοποιεί

το εκπαιδευτικό σύστημα...». Τη δε κρίση της εκπαίδευσης την αντιλαμβάνεται ως ανάπτυξη αντιφάσεων τόσο στο εκπαιδευτικό σχήμα όσο και στο εκπαιδευτικό σύστημα, που δε μπορούν πλέον να διευθετηθούν (Charlot, σελ. 75-84). Αποδεχόμαστε τον όρο «εκπαιδευτικό σχήμα» όπως τον ορίζει ο Charlot. Όμως με τον όρο «εκπαιδευτικό σύστημα» εννοούμε την ενότητα των θεσμών που ασκούν εκπαιδευτική δραστηριότητα και του περιεχομένου της εκπαίδευσης. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης το αντιλαμβανόμαστε ως ενότητα του αναλυτικού προγράμματος και της ιδεολογίας, του πολιτισμικού προτύπου που ενσαρκώνουν και που εκφράζεται μέσα από τη δομή του αναλυτικού προγράμματος (και όχι μόνο). Κατά τη δική μας ερμηνεία, το εκπαιδευτικό σχήμα προσδιορίζει τη θεσμική αλλά και την προγραμματική διάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Κάθε μια εσωτερικεύει αυτή την επίδραση, μέσα από δικές της σχετικά αυτόνομες διαδικασίες. Ενώ η αλληλεπίδραση περιεχομένου και θεσμών της εκπαίδευσης αναπτύσσει μια άλλη αυτόνομη σχετικά δυναμική, που εσωτερικεύει και τροποποιεί σε δικούς της όρους (και πάντως όχι με τη λογική της αντανάκλασης) τις επιδράσεις που ασκεί το εκπαιδευτικό σχήμα. Το τελευταίο επηρεάζεται εξίσου όχι μόνο απ' τις μεταβολές στο κοινωνικό σύστημα αλλά και απ' τις μεταβολές στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος.

7. Το γεγονός ότι οι οικονομολόγοι αποδέχονται πως το «ενδιαφέρον» είναι καθοριστικός συντελεστής της παραγωγής, σημαίνει και παραδοχή πως οι διεργασίες που το προκαλούν είναι ένα οργανικό στοιχείο του παραγωγικού συστήματος. Τονίζουμε αυτό γιατί ιδίως οι οικονομολόγοι είναι ξένοι σε μια τέτοια λογική, πολύ δε περισσότεροι είναι ένα πεδίο, στην ανάλυση του οποίου οι μέθοδοι της πολιτικής οικονομίας δεν τους βοηθούν και πολύ να υπεισέλθουν. Γι' αυτό πολλές φορές μπαίνουν στον πειρασμό να αποδεχθούν ψυχολογίζουσες ερμηνείες σχετικά με τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας (Lipietz).

8. Όρος δανεισμένος από τον Rueschemeyer. Με τον όρο αυτό εννοούμε, τους ρυθμούς εργασίας, την εργασιακή πειθαρχία κλπ., που επιβάλλει το ίδιο το σύστημα των μηχανών σ' ένα χώρο εργασίας. Ο ίδιος καθώς και άλλοι μελετητές (Rueschemeyer, σελ. 90) επισημαίνουν ότι ο τεχνολογικός έλεγχος δεν ήταν επαρκής για την περαιτέρω ανάπτυξη του βιομηχανικού (μονοπωλιακού) καπιταλισμού. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν και εκείνος ο «έλεγχος» που στόχευε στην υποκειμενική πειθάρχηση του εργαζομένου, με στόχο τη μέγιστη εργασιακή του απόδοση. Αυτή ακριβώς την προϋπόθεση εξασφάλισε η μονοπωλιακή ρύθμιση της εργασιακής σχέσης και το κράτος πρόνοιας. Η «γέφυρα» που συνέδεε κατά την άποψή μας την «αντικειμενική πειθαρχία» που εξασφάλιζε ο «τεχνολογικός έλεγχος» με την «αντικειμενική πειθαρχία» που εξασφάλιζε το κράτος πρόνοιας, ήταν ακριβώς η τεύλορική οργάνωση της εργασίας.

9. Δεν είναι τυχαίο που η ανάπτυξη του φορντισμού, πέρα από την αυτοκινητοβιομηχανία παρουσίασε μια θεαματική εφαρμογή και ποσοστά

παραγωγικότητας στη στρατιωτική βιομηχανία, η οποία άλλωστε τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλες χώρες, αποτέλεσε επί μακρόν την ατμομηχανή του (κρατικού) φορντισμού.

10. Αν και ο συγγραφέας έχει υπ' όψιν του πρωτίστως το αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα εντούτοις μπορούμε να πούμε ότι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αυτή η διαπίστωση αφορά κάθε «κοινό σχολείο».

11. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Adorno από μια ορισμένη οπτική γωνία χαρακτηρίζει τη μαζική κουλτούρα ως προϊόν εκκοσμίκευσης της προτεσταντικής ηθικής (Adorno, σελ. 97).

12. Π.χ. στην Ελλάδα μετά το 1974, οι δαπάνες για ατομική και συλλογική κατανάλωση είναι μεγαλύτερες από το επίπεδο αύξησης της παραγωγικότητας. Κάτι που δε σημειώθηκε σε άλλη χώρα του περιφερειακού (και «καθυστερημένης» εφαρμογής του) φορντισμού (Lipietz, σελ. 201-202). Οι λόγοι είναι ευρύτερα κοινωνικοί και πολιτικοί. Αυτό φαίνεται και απ' τη δυσαναλογία μεταξύ εκπαιδευτικών δαπανών και δαπανών για την έρευνα (ιδίως σε σύγκριση με άλλες χώρες). Π.χ. όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Unesco (*Statistical Yearbook*, 1990), μόνο 0, 21% του επιστημονικού και τεχνικού δυναμικού απασχολείται στην έρευνα. Αντίθετα, σε άλλες χώρες τα ποσοστά είναι πολύ μεγαλύτερα. Π.χ. στη Γερμανία το 6,04%, στην Ιταλία το 2,40%. Ακόμα και στην Ισπανία, η οποία με καθυστέρηση (όπως η Ελλάδα και στο ίδιο περίπου χρονικό διάστημα) υιοθέτησε τις αρχές του φορντισμού, παρουσιάζει ποσοστό απασχόλησης του επιστημονικού και τεχνικού δυναμικού στην έρευνα της τάξης του 2,07% (περίπου όσο και η Ιταλία). Διαπιστώνουμε, για πολλοστή φορά, πως στην Ελλάδα, η εκπαίδευση δε βρίσκεται σε σχέση ανάλογη με την τεχνοκρατικά νοούμενη οικονομία. Δεν εξυπηρετεί οικονομικούς-παραγωγικούς σκοπούς ούτε με την τεχνοκρατική-αγοραία έννοια ούτε και μ' αυτή που απαιτεί ο κρατικός παρεμβατισμός. Αυτό όμως δείχνει τη σημασία κοινωνικών πεδίων όπως η εκπαίδευση, για τη διατήρηση του υφιστάμενου κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού-πολιτισμικού συστήματος.

13. Η τεχνολογική εξέλιξη (ιδίως στις διάφορες μορφές του αυτοματισμού) και η οργάνωση της εργασίας, είναι οργανικά και διαλεκτικά συνδεδεμένες. Είναι όντως δύσκολο να υποδείξουμε ποια από τις δύο παίζει τον καθοριστικό ρόλο (Lipietz). Εκείνο που κατά την άποψή μας συνδέει και τις δύο, που αποτελεί το σκληρό πυρήνα τους, είναι ο κοινωνικός δεσμός του ώριμου καπιταλισμού. Η οργανική ενότητα οικονομικών σχέσεων και συμβολικού-επικοινωνιακού παιχνιδιού, ή η οργανική ενότητα «κώδικα» (πολιτισμικών ταυτοτήτων γενικά) και ανταλλακτικής αξίας (γενική ισοδυναμία κάθε προϊόντος ως εμπορεύματος).

14. Τη σχετική αυτονομία των εκπαιδευτικών συστημάτων και το ρόλο της στην αποσύνδεση της εκπαίδευσης από την οικονομική δομή του ώριμου καπιταλισμού έχουν μελετήσει κοινωνικοί επιστήμονες σε διαφορετικές χώρες. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Για την αυτονομία του αγγλικού

εκπαιδευτικού συστήματος: 1) Geoff Whity "Education, Economy and National Culture", Bocock R., Thompson K., *Social and Cultural Forms of Modernity*. 2) Banks O., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1987. Για την αυτονομία του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος: 1) Bourdieu P., ό.π. 2) Charlot B., *Το σχολείο αλλάζει*, Προτάσεις, Αθήνα, 1992. Για το αμερικανικό εκπαιδευτικό σύστημα: 1) Chubb J.E., Moe Y.M., *Politics, Markets and America 's Schools*, Brookings Institution, Washington DC, 1990. Συγκριτική μελέτη του αγγλικού, αμερικανικού και γαλλικού εκπαιδευτικών συστημάτων. Green A., *Education and State Formation*, McMillan, London, 1990.

15. Υπάρχει βέβαια διαφορά από χώρα σε χώρα. Όπως αναφέρει η O. Banks, βασιζόμενη σε μελέτες του Ben-David, αυτό ισχύει περισσότερο για τις ευρωπαϊκές χώρες, στην ευρωπαϊκή εκδοχή του «κοινού σχολείου», όπου πάντα η παράδοση έπαιζε μεγάλο ρόλο (Banks σελ. 306).

Βιβλιογραφία

- Adorno Th., «Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας», στο Kraus κ.ά., *Η κουλτούρα των μέσων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991.
- Alexander J., *Sociological Theory Since World War II*, Columbia University Press, 1987.
- Alexander J., Seidman S., *Culture and Society*, Cambridge University Press, 1990.
- Althusser L., *Lenin and Philosophy and other Essays*, New Left Books, London, 1971.
- Apple M.W. (α), *Ideology and Curriculum*, Routhledge, London, 1990.
- Apple M.W. (β), *Education and Power*, RKP, London, 1982.
- Αρόν P., *18 μαθήματα για τη βιομηχανική κοινωνία*, Κάλβος, Αθήνα.
- Banks O., *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1987.
- Baudrillard J., *Ο καθρέφτης της παραγωγής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1990.
- Bauman Z., *Culture and Praxis*, RKP, London, 1973.
- Bell D., *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York, 1978.
- Blackledge D., Hunt B., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Έκφραση, Αθήνα, 1995.
- Bloom B.S., Krathwohl D.R., *Ταξινομία διδακτικών στόχων*, τόμ. Α, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 1986.
- Bourdieu P., Passeron J.C. (α), *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, 1977.

- Bourdieu P., Passeron J.C. (β), *Οι Κληρονόμοι: οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Δελφίνι, Αθήνα, 1993.
- Bowles S., Gintis H., *Schooling in Capitalist America*, RKP, London, 1976.
- Brzezinski Zb., *Between two Ages: America's Role in the Technotronic Era*, The Viking Press, 1970.
- Charlot B., *Το σχολείο αλλάζει*, Προτάσεις, Αθήνα, 1992.
- Clerc D., «Βιομηχανία παραγκωνισμένων», στο *Η μάστιγα του κοινωνικού αποκλεισμού*, Le Monde Diplomatique, Αφιερώματα, τεύχ. 6, 1995.
- Collins R., «Some Comparative Principles of Educational Stratification», *Harvard Education Review*, τ. 47, σελ. 1-27.
- Δεμερτζής Ν., *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Lipietz A., *Αυταπάτες και θαύματα*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Λυμπεράκη Α., *Ευέλικτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Λυσιάρης Ζ.Φ., *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Γνώση, Αθήνα, 1988.
- Madan S., *Education and Ideologies of Racism*, Threndam Books, 1991.
- Mead M., *Culture and Commitment*, New York, 1970.
- Μιχαλακόπουλος Γ., *Κοινωνιολογία και εκπαίδευση*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Morrison K., «Centralism and the Education Market: Why emulate the United Kingdom?», in *European Journal of Education*, τ. 3, No 4, 1994.
- Μουρίκη Α., «Πολιτικές αναδιάρθρωσης και νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 54, 1995.
- Μπαλιμπάρ Ε., Βαλλερστάιν Ι., *Έθνος, φυλή, τάξη*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.
- Musgrave P.W., *The Sociology of Education*, Methuen, London, 1965.
- Mulhauer, *Κοινωνικοποίηση: Θεωρία και έρευνα*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Νούτσος Μ., *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα*, Δωδώνη, 1983.
- Offe C., *Κοινωνία της εργασίας*, Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Oshavkoff Z., *Sotziologijata kato nauka*, Nauka i Iskustvo, Sofia, 1983.
- Πλειός Γ., *Κινούμενη εικόνα και καλλιτεχνική επικοινωνία*, Δελφίνι, Αθήνα, 1993.
- Πουλιαντζής Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Ρίχτα Ρ., *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι*, Ράππας, Αθήνα, 1976.
- Robin J., «Τεχνολογικές μεταβολές και αποτελμάτωση της σκέψης», στο *Οικονομία: Η εποχή της παγκόσμιας αγοράς*, Le Monde Diplomatique, Αφιερώματα, τεύχ. 3, 1993.
- Rostow W., *The Stages of Economic Growth*, London, 1960.
- Sarre Ph., «Race and Class Structure», in Hamnett et al., *The Changing Social Structure*, Sage-The Open University, London, 1989.

- Shultz Th., *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1972.
- Statistical Yearbook*, Unesco, 1990.
- Toffler A., *Το τρίτο κύμα*, Κάκτος, Αθήνα, 1982.
- Τροικίλης Σ., *Εκπαίδευση - κοινωνία και παραγωγικές δυνάμεις*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1987.
- Τσεκούρας Θ., «Ευέλικτος αυτοματισμός και αναδιάρθρωση: Μια διέξοδος από την κρίση», στο Φιοραβάντες Β. (επιμ.), *Κουλτούρα και τεχνολογία*, Praxis-Παρουσία, Αθήνα, 1990.
- Φραγκουδάκη Α. (α), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1985.
- Φραγκουδάκη Α. (β), «Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και η αξιοκρατία ενισχύουν την αναπαραγωγή της κοινωνικής εξουσίας», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Παναγιωτόπουλος Ν. (συντ.), *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της παιδείας*, Καρδαμίτσα-Δελφίνι, 1994.
- Hamnett C., «Consumption and Class in Contemporary Britain», in Hamnett et al., *The Changing Social Structure*, Sage-The Open University, London, 1989.
- Whitty G., «Education, Economy and National Culture», in Bocock R., Thompson K., *Social and Cultural Forms of Modernity*, Polity Press-The Open University, 1992.
- Williams R., «Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory», in Dale et al. (eds), *Schooling and Capitalism*, Ruthledge, London, 1976.
- Williams R. (β), *Culture and Society*, Penguin, 1975.
- Young M.E., *Knowledge and Control*, Collier-McMillan, London, 1971.

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ

Διευθυντικές Ολιγαρχίες:
Γραφειοκρατία, Κράτος,
Κοινωνική Οργάνωση

Εκδόσεις Παπαζήση 1996,
σελ. 712.

Οι *Διευθυντικές Ολιγαρχίες* αποτελούν εναλλακτική προσέγγιση ανάλυσης των κοινωνικών συνθηκών, που φαίνεται να προετοιμάζουν την τελική απορύθμιση της ανθρώπινης κοινωνίας.

- *Συνδέουν* ιστορικά τις διοικητικές δομές του παρελθόντος με τα αντίστοιχα διευθυντικά συστήματα του καιρού μας.
- *Συγκρίνουν* τη διοικητική θεωρία και την ελεγκτική πρακτική του ώριμου καπιταλισμού, με την πολιτική ιδεολογία και τη γραφειοκρατική διεύθυνση του κρατικού σοσιαλισμού.
- *Επισημαίνουν* τα κοινά χαρακτηριστικά των δομών κυριαρχίας, που εμφανίζονται με τη μορφή της κρατικής εξουσίας και του κοινωνικού ελέγχου στα δυο συστήματα.
- *Προειδοποιούν* για τις ανεξέλεγκτες συνέπειες των δομών του πολιτικού ελέγχου και της κοινωνικής επιτήρησης από ανθρώπους πάνω σε ανθρώπους.

Πολιτιστικό σχέδιο, εκπαίδευση και ευρωπαϊκή ανάπτυξη

Μαρία Καΐλα*

Περίληψη

Αναδεικνύεται, ολοένα και εντονότερα, η αναγκαιότητα του να προωθηθεί η έννοια του πολιτισμού ως κοινού ορίζοντα διαρκούς ανάπτυξης για την Ευρώπη. Ενός ορίζοντα οπωσδήποτε, ο οποίος δε θα έπαυε να συμπεριλαμβάνει και τις πολιτιστικές διαφορές ως απαραίτητα συστατικά ενός συνεκτικού, πολύμορφου και πολυδιάστατου σχεδίου σφαιρικής ανάπτυξης.

Μέσα στο πλαίσιο ενός τέτοιου διαρκές ζητούμενο είναι η προώθηση και η παροχή μιας διαπολιτιστικής εκπαίδευσης (βασισμένης σε κοινές ευρωπαϊκές αξίες), με μοχλό και υποστήριγμα την πολυεπίπεδη δραστηριότητα των πανεπιστημιακών φορέων.

Εισαγωγή Ο Πολιτισμός: Ένας κοινός ορίζοντας

Η πρόταση ενός πολιτιστικού σχεδίου προϋποθέτει οπωσδήποτε τη σύλληψη και την κατάκτηση μιας συγκεκριμένης ιδέας σχετικά με το τι είναι "κοινότητα", και ιδιαίτερα μια κοινότητα που είναι σε θέση να μοιράζεται κοινές αξίες και στοχοθεσίες. Στην περίπτωση των εθνών, ο κεντρικός στόχος της εξυπηρέτησης ιστορικών και εθνικών πεπρωμένων, περιπλέκει την επιχείρηση της συγκρότησης παρόμοιων κοινοτήτων, ενώ η αντανάκλασή του στις

* Επίκουρη Καθηγήτρια της Ψυχοπαιδαγωγικής, στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

εκπαιδευτικές πολιτικές γίνεται καθοριστική, και μάλιστα φορτίζει τις πολιτιστικές συγγένειες προσανατολίζοντας κάθε κοινωνικο-πολιτιστικό και εκπαιδευτικό σχέδιο προς την κατάκτηση, περισσότερο ή λιγότερο ευθέως, στόχων εξουσίας.

Το ζήτημα αποκτά διπλή σημασία: Από τη μια, τι είδους εξουσία θα μπορούσαμε να κατακτήσουμε μέσα από τον πολιτισμό και από την άλλη, εάν η αντίληψη που δομούμε για τον πολιτισμό συμπίπτει (ή θα όφειλε να συμπίπτει) σαφώς με το ζήτημα, ούτως ή άλλως θεμελιώδες, της εξουσίας. Διότι, εάν δεν έχουμε μια σαφή αντίληψη των ποικίλων και κυρίως των λανθανόντων ισχυρισμών, οι οποίοι μπαίνουν σε ενέργεια μέσα από τις πολιτιστικές και εκπαιδευτικές πολιτικές δε θα ήταν δυνατόν να επιμείνουμε πάνω στο βάρος, την επιρροή του εκπαιδευτικού παράγοντα και την οικοδόμηση δικτύων ανάμεσα στις διαφορετικές ιδεολογίες (συλλογικές και ατομικές). Εκτός εάν παραμείνουμε καθηλωμένοι στην ήδη πολυχρησιμοποιημένη διαπίστωση, αν και προφανώς, εξίσου αληθή, ότι η εκπαίδευση είναι ο φορέας ιδεολογιών και το εργαλείο μακροπρόθεσμων χειρισμών.

Από μian άλλη άποψη, βεβαιώνεται εξίσου ότι η πολιτιστική ευημερία, είναι μια σημαντική παράμετρος προώθησης κατά την ανάπτυξη¹ μιας κοινωνίας, καθώς και ένας κρίσιμος σταθμός για τη δημιουργία δικτύων ανταλλαγών και συνεργασίας ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά και εθνικά περιβάλλοντα. Αυτή η λέξη "ευημερία" είναι ενδεικτική για να δηλώσει την αύξηση των οπτικών γωνιών και την ανοχή ή καλύτερα την καλή πίστη απέναντι σ' αυτό που αρχικά φαίνεται αρνητικό, απαγορευτικό ή ξένο σε σχέση με τις παραδοσιακές (βλ. "εγχώριες") μορφές πολιτισμού. Επιπλέον, η ευημερία εδώ, είναι ουσιαδώς συνδεδεμένη με την αναγκαίοτητα κατάκτησης μιας γνώσης ολοένα και περισσότερο ανοιχτής, διευρυμένης ή μιας γνώσης ικανής να μαρτυρήσει γι' αυτό που δεν ανήκει εξαρχής στο πεδίο της (γι' αυτό που όμως υποτίθεται ότι είναι υποχρεωμένη να μεταφέρει, κώδικες ηθικο-θρησκευτικούς και κοινωνικούς, ρητούς ή ενδιάθετους). Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η ευλύγιστη και εκτατή γνώση (μια γνώση λοιπόν, κατ' αρχήν δημοκρατική) ανταποκρίνεται στη μύηση, διαμέσου της εκπαίδευσης, στο μηχανισμό και στην ηθική της γνώσης και όχι στην εξοικείωση όσον αφορά μια τεχνική της συσσώρευσης γνώσεων που τείνει στην τεχνολογική, κυρίως, εξειδίκευση. Αν και ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός εκβάλλει στη μεγάλη θάλασσα της τεχνολογίας και της αποδοτικότητας, έτσι ώστε να χαρακτηρίζεται αποφασιστικά από τέτοιους "καθαρογραμ-

μένους" στόχους, οι οποίοι αποτελούν συγχρόνως και ενδιάμεσα στάδια σε μια διαδικασία ανάπτυξης, υπάρχει πάντοτε το περιθώριο για ένα δυναμικό στοχασμό πάνω στο χαρακτήρα και τις προϋποθέσεις της γνώσης, ως μοχλού διαρκούς και σφαιρικής ανάπτυξης. Αλλιώς, ο διάλογος ανάμεσα στις κουλτούρες, διαμέσου της εκπαίδευσης αποτελεί κατ' ουσίαν μια μελέτη της διαφοράς.

Ο Πολιτισμός της Διαφοράς

Έτσι, η εμπειρία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας επέτρεψε στην Ελλάδα –και όχι μόνον σ' αυτήν– να αποκαλύψει τις δυσκολίες της ένταξης και της έδωσε την εικόνα των παγίδων που βρίσκονται διεσπαρμένες σε κάθε προσπάθεια επικοινωνίας με τις άλλες ευρωπαϊκές κουλτούρες. Η επικοινωνία φάνηκε στην αρχή πιο εύκολη εξαιτίας των κοινών δηλώσεων πάνω στην αναγκαιότητα της ανάπτυξης, του εκδημοκρατισμού, της ανταλλαγής, της συνεργασίας. Ωστόσο, οι διαφορές, ιστορικο-πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές, ανέκυψαν καθοριστικές, φράσσοντας τον ορίζοντα της τόσο διαφημισμένης, επαγγελλλόμενης επικοινωνίας. Οι εκπαιδευτικοί, άνθρωποι της πράξης και θεωρητικοί, αρχίζουν να συνειδητοποιούν τη μεγάλη και την αποφασιστική συνεισφορά της εκπαίδευσης ενόψει αυτού του αδιέξοδου και αυτής της γενικευμένης απώλειας των οραμάτων.

Θα έπρεπε να επεξεργαστούμε ένα συνθετικό σχέδιο, το οποίο θα συνδυάζει και θα συντονίζει όλες τις δυνατές οπτικές γωνίες, μέσα σ' ένα κοινό στόχο, αυτόν της ένταξης του διαφορετικού μέσα σ' ένα συλλογικό σχέδιο, ένα "διαφορετικό", ωστόσο, που θα μπορούσε να αρθρώσει λόγο αναγνωρίσιμο απ' όλους, χωρίς να χάσει από την αυθεντικότητά του. Κάτι τέτοιο μπορούμε, βεβαίως εύκολα να το αντιληφθούμε σε θεωρητικό επίπεδο: Οι επίσημες και προβαλλόμενες διεθνείς αξίες συμβάλλουν σ' αυτό. Αλλά η πραγματικότητα απογοητεύει, ο λαβύρινθος άνοιξε τις πόρτες του. Η πρόκληση και ο στόχος μας αφορούν έντονα², ιδιαίτερα ως κοινωνικά και εθνικά σύνολα που φιλοδοξούν στην κατάκτηση της "συνέχειας" (διότι αυτό ακριβώς, αποτελεί και την τρομακτική πρόκληση, η εξασφάλιση της συνέχειάς μας).

Μόνο που αυτό το αίτημα οφείλει να περάσει μέσα από τη διατήρηση της συνοχής και την επίβλεψη των θεμελίων. Αυτή η αναγκαία παράκαμψη συνίσταται σ' ένα πρόβλημα αρκετά περι-

πλοκο του οποίου οι παράμετροι πολλαπλασιάζονται και μεταμορφώνονται ασταμάτητα, έχοντας την τάση να αυτονομούνται σε βάρος των υπολοίπων (βλέπε για παράδειγμα την κυριάρχηση του οικονομικού επιπέδου). Πρόκειται για ένα πρόβλημα λοιπόν, που μας δείχνει μ' έναν τρόπο επώδυνα συγκεκριμένο ότι σ' αυτήν την εποχή των σχεδόν ανεξέλεγκτων μεταβάσεων, ο πολιτισμός είναι κάτι πολύ περισσότερο από τους κοινωνικο-οικονομικούς συνδυασμούς και τα πολιτικά σενάρια και κάτι πολύ λιγότερο από τις διαπλοκές που υπερβαίνουν και καταπνίγουν τα άτομα. Θα λέγαμε ότι ο πολιτισμός είναι η ουσία. Σ' αυτό το επίπεδο ακριβώς, έχουμε στο εξής συνειδητοποιήσει πως δεν πρόκειται πλέον "μόνο" για τέχνες και γράμματα, αλλά πιο γενικά (αλλά όχι πιο αφηρημένα) για την ανθρώπινη ζωή, έτσι όπως διαμορφώνεται μέσα από δραστηριότητες που τη σχηματοποιούν υπονομευοντάς την, εν είδει μιας μνημειώδους γλυπτικής στις ακρώρειες ενός βράχου, στο χείλος του γκρεμού.

Ωστόσο, είναι αυτή η ίδια η ζωή της οποίας η εκπαίδευση θα έπρεπε να αντιγράψει πιστά το πρόσωπο, όσο παραμορφωμένο κι αν είναι κάποτε, μπροστά στα μάτια αυτών που εκπαιδεύονται. Με άλλα λόγια, η εκπαίδευση ως βασικός τρόπος επεξεργασίας δεδομένων, θα έπρεπε να περάσει για λογαριασμό των νέων, στην αντίπερα όχθη των στερεοτύπων, έστω και των πιο εκλεπτυσμένων (όπως αυτό της ανοχής³), προκειμένου να τους παρουσιάσει τον πραγματικό όγκο των "σταθερών", κατά κοινή ομολογία εννοιών, (στο μέτρο που είναι ιδεατοποιημένες, αποκρυσταλλωμένες σε αξίες), όπως αίφνης λογίζονται ότι είναι η δημοκρατία και η συνεργατικότητα. Θα ήταν πράγματι δυνατόν για την εκπαίδευση, που θεμελιώνεται πάνω σε βεβαιότητες και θετικότητες, να οικοδομήσουμε το (μελλοντικό) δυνατό πάνω στο αρνητικό ή την άρνηση (έστω και υπό μορφή άσκησης) του απόλυτου, του αδιαμφισβήτητου - στυλοβάτη του κοινωνικού καλού, στο οποίο εξάλλου η εκπαίδευση συμβάλλει μ' έναν ουσιώδη τρόπο; Μ' αυτήν την έννοια, το να οικοδομούμε ένα πολιτιστικό σχέδιο ανάπτυξης, που θα αφορά την Ευρώπη, δεν είναι παρά μια προπαρασκευαστική άσκηση προκειμένου να μετρήσουμε τις αποστάσεις και τις τεχνικές προσέγγισης.

Η Εκπαίδευση ως διαμεσολάβηση: Μια διαπολιτισμική εκπαίδευση

Έστω και αν ο πολιτιστικός παράγοντας – σύμφωνα με τον παραδοσιακό ορισμό του – μοιάζει να εκδιώκεται από τις απαιτήσεις μιας τεχνολογικής εποχής, η οποία διαμέσου των επιστημονικότητας ισχυρισμών αρνείται και καταδικάζει τους αυτοσχεδιασμούς (απαιτήσεις που κατά συνέπεια αυτές οι ίδιες ειρωνικά, αλλά πραγματικά, αποτελούν ήδη ίχνη πολιτισμού, τα οποία μας εισάγουν στον τομέα μιας κουλτούρας, που εδώ και λίγο καιρό ανήκε στην επιστημονική φαντασία), δε θα έπρεπε να ξεχνάμε, ότι τα πολιτιστικά παράγωγα υπήρξαν πάντοτε το αγαπημένο αντικείμενο κινήσεων συντήρησης ή καταστροφής, μέσα στα πλαίσια πολιτικών που θέλουν να επεξεργάζονται και να προετοιμάζουν το καθαρό και το ομοιογενές. Αυτά τα ίχνη, ίχνη πολιτισμού, μας θέτουν ανυποχώρητα μπροστά στη μεταφυσική φρίκη κάθε πολιτισμού, την κληρονομιά του. Σ' αυτή τη φρίκη, θα έπρεπε να παρεμβληθεί η εκπαίδευση, μα αυτήν τη φορά μ' ένα τρόπο πιο συγκεκριμένο, αποφεύγοντας τις παγίδες των βεβαιοτήτων, αλλά επίσης και πιο γενικό, ξεπερνώντας τον απατηλό οπτιμισμό του συγκεκριμένου (δηλαδή του επιστημονικού δεδομένου ως αρχής και αδιάψευστου μέσου). Αυτός ο ενδιάμεσος χώρος μέσα στον οποίο θα μπορούσε να εργαστεί η εκπαίδευση, είναι ακριβώς το πραγματικό διάστημα ενός πολιτιστικού σχεδίου που θα μπορούσε να συμπεριλάβει παρελθόν, παρόν και μέλλον.

Μια άλλη όψη ενός τέτοιου σχεδίου, είναι αυτή που περιγράφεται μέσα από το στόχο της διαπολιτισμικότητας, δηλαδή της συστηματικής προσπάθειας της εκπαίδευσης, να ανοίξει ένα πέρασμα ανάμεσα από τις διαφορετικές κουλτούρες, ακόμα περισσότερο στο μέτρο που η Ευρώπη μοιάζει να βρίσκεται σε συνεχή (θεσμοποιημένη) κίνηση, η οποία τείνει λογικά και μακροπρόθεσμα, προς τη διαμόρφωση μιας πολιτιστικής ανάπτυξης. Δε θα έπρεπε, ωστόσο, να εξαιρέσουμε τα κινήματα, οπωσδήποτε όχι νεογέννητα, ενάντια στην είσοδο μεταναστών και το φόβο των ξένων (στο μέτρο που αυτοί οι τελευταίοι "μολύνουν", αλλοιώνουν τον εγχώριο πολιτισμό) και αν βάλουμε στην άκρη τον παράγοντα της οικονομικής κρίσης, κινήματα που καθιστούν εύθραυστη, από την άποψη της αληθοφάνειας, αυτή την έννοια της διαπολιτισμικότητας: Μια εκπαίδευση, λοιπόν, διαπολιτισμική, που θα είναι κατά βάση δημοκρατική εφό-

σον θα οφείλει να μας ενδιαφέρει όλους ξεπερνώντας τα κριτήρια της εξουσίας.

Δε θα είναι επομένως μια προσπάθεια μάταιη το να επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τους "ξένους" πολιτισμούς, ούτε καν να γνωρίσουμε τις "διανοητικές όψεις ενός πολιτισμού", αλλά κατά μία έννοια, είναι μια προσπάθεια περισσότερο ανθρωπολογική, να συλλάβουμε τον πολιτισμό ως ένα "σύνολο υλικών και μη-υλικών παραγωγών μιας ανθρώπινης ομάδας, παραγωγές που έχουν γι' αυτήν την ομάδα μια δική τους έννοια, η οποία προκύπτει από την περασμένη ιστορία της ή βρίσκεται υπό κατασκευή". "Ο εμπλουτισμός της προσωπικότητας από τη γνωστική, συναισθηματική και κινητικο-αισθητική άποψη" (Le Thahn Khoi, "Pluralisme et Education: Perspectives generales", in A.F.E.C. σελ. 2) είναι ο στόχος ενός τέτοιου σχεδίου διαπολιτισμικότητας, η οποία ασκεί συστηματικά και αναπόφευκτα τη διεπιστημονικότητα, ακόμα περισσότερο επειδή τα σχολικά περιβάλλοντα μαρτυρούν ολοένα και περισσότερο για συνθήκες πολυγλωσσικές και πολυπολιτισμικές.

Έτσι, πρόκειται περισσότερο για την ανίχνευση με το μέσο των εκπαιδευτικών μεθόδων της πραγματικής δυνατότητας κοινής χρήσης των εννοιών, στο μέτρο που δομές σκέψης, ερμηνείες του ίδιου του κόσμου, αξίες και πρακτικές, έρχονται συχνά σε σύγκρουση, εμποδίζοντας μια ομοιόμορφη και συμφωνημένη κατανόηση της πραγματικότητας. Αυτό που γίνεται ολοένα και πιο σαφές είναι ότι τα επιχειρήματα της καθολικότητας (απότοκο, δίκην ενός άλλοθι, της "ανθρωπινότητας" – ουσίας του ανθρώπινου γένους), του κοσμοπολιτισμού (που καθιστά την ένταξη και την προσαρμογή μια περιπέτεια περισσότερο ή λιγότερο μυθιστορηματική), της επικοινωνίας, ολοένα και περισσότερο ανεμπόδιστης (αιώνας των επικοινωνιών, καινούριος αιώνας διαφωτισμού), των κοινών προβλημάτων (ανάπτυξη και φτώχεια, οικολογικό ζήτημα, πυρηνικός πόλεμος), δεν κατορθώνουν διόλου να νικήσουν αυτό το σκληρό υπόλειμμα της αλλοιότητας, του ξένου σε σχέση με το δικό μου⁴. Οι μεταμορφώσεις ενός τέτοιου υπολείμματος πολλαπλασιάζονται στο μέτρο που τα συμφραζόμενα και τα διακυβεύματα πολλαπλασιάζονται επίσης. Δε θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στο πρόβλημα της διαφοράς διαμέσου της βολικής αμφισημίας (που στην πραγματικότητα δε θέλει τίποτα να πει) ενός αφορισμού σκανδαλωδώς τυφλού και πεισματικά επικεντρωμένου πάνω στην παλαιά έννοια του ουμανισμού και του σεβασμού των αποκλίσεων.

Το σχολείο, λοιπόν, τόπος καθημερινών αλληλεπιδράσεων και

αλληλοτροφοδοτήσεων, γίνεται ο κατεξοχήν τόπος του προκαταρκτικού ελέγχου τέτοιων πεποιθήσεων και της σύγκρισης των εμπειριών. Θα έπρεπε εδώ να δούμε, πώς θα μπορούσαμε να επιτύχουμε αυτήν την δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στη διατήρηση του ομοιογενούς, ως ιδιαίτερης κληρονομιάς ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, ο οποίος χαρακτηρίζει ακριβώς και διακρίνει μια ορισμένη ομάδα ανθρώπων (συνθήκη αναγκαία για τη διατήρηση της εθνικότητας νοουμένης ως ιδιαίτερης μαρτυρίας της διαφοράς, που δομεί τον ανθρώπινο πολιτισμό-φάσμα ποικίλων μορφών) και τη διάνοιξη στον πλουραλισμό, ο οποίος είναι συγχρόνως η απόδειξη μιας ικανότητας ανανέωσης και ασταμάτητης διαπλάτυνσης των προοπτικών, ικανότητας απολύτως αναγκαίας για το παιδαγωγικό έργο, που στο τέλος τέλος δεν παύει να στοχεύει ουσιαστικά, στην απόκτηση ολοένα και περισσότερων σταθεροτήτων.

Ένα πολιτιστικό σχέδιο επομένως, που στοχεύει στην ανάπτυξη, δε μπορεί παρά να είναι ένα σχέδιο στην ευρεία έννοια του όρου, εκπαιδευτικό. Μ' αυτήν την έννοια, θα φιλοδοξούμε στη διαμόρφωση ατόμων που θα έχουν φτάσει σε τόσο υψηλή συνείδηση της ταυτότητάς τους, ώστε να μπορούν, δίχως να χάσουν τις ζωτικές αναφορές τους στην ίδια τους την κουλτούρα, να κυκλοφορούν μέσα στις ξένες κουλτούρες, προχωρώντας στην επιλογή αυτών των στοιχείων ανάμεσα σε άλλα, που βαθαίνουν τους ορίζοντές τους, πολλαπλασιάζοντας τη δική τους πολιτιστική εμπειρία. Έτσι αντιλαμβανόμαστε εκ νέου τη διασύνδεση του "κοσμοπολίτη" (εκείνου δηλαδή του προσώπου, που είναι ικανό να συνάπτει διαφορετικούς πολιτιστικούς τύπους, μέσα σε μια συνεχή διαδικασία, *enculturation*) και του διανοούμενου, ο οποίος νοείται ως εκείνο το πρόσωπο που ενδιαφέρεται ουσιαστικά για τα προβλήματα της κοινωνίας.

Μια τέτοια σχέση, επομένως μπορεί να αναφέρεται ουσιαστικά στη φιγούρα και στο ρόλο του εκπαιδευτικού ως κρίσιμου προσώπου το οποίο παρεμβαίνει καταλυτικά σ' αυτή τη διαδικασία δυναμικής και περίπλοκης προσέγγισης, η οποία και διενεργείται δυναμικά μέσα σε μια διαδικασία ομοιογενοποίησης, που στο όνομα της καθολικότητας επιχειρεί την προώθηση ενός πολιτιστικού ιμπεριαλισμού (βλ. διεθνής πολιτισμός), ο οποίος κατανοείται κυρίως ως απόσβεση του ιδιαίτερου και δη του πλέον αδύνατου. Κατά συνέπεια, η σφαιρική ανάπτυξη ειδικά μέσα από την εκπαίδευση, δε θα μπορούσε να αναφέρεται στη σφαιρικότητα, παρά με το μόνο όρο ότι θα έχει καταργήσει την ενδιάθετη τάση της να αναπαρίσταται διαμέσου μιας μοναδικής μορφής εξουσίας,

της οποίας ο σκοπός θα είναι να εξασφαλίζει την εικόνα της ομοφωνίας.

Έχουμε, λοιπόν, κάθε φορά που μιλάμε για σφαιρική-πολιτιστική-ευρωπαϊκή ανάπτυξη, να αποσυναρμολογήσουμε μια τετραπλή παγίδα, αποσυναρμολόγηση που συνίσταται στο να έρθουν στο φως παρεξηγήσεις και αμφισημίες που χτυπούν και τους τέσσερις παραπάνω προσδιορισμούς. Κανένας απ' αυτούς δε σημαίνει απολύτως αυτό που υποδεικνύει, εκτός εάν προχωρήσουμε σε συγκεκριμενοποιήσεις που θα περιχαράκωναν το πεδίο εφαρμογής τους, έτσι ώστε αυτή η εφαρμογή να μπορεί να αφορά τους στόχους, τόσο γενικούς όσο και ειδικούς της εκπαίδευσης, όπως επίσης και τους στόχους των κοινωνιών που αυτοαποκαλούνται δημοκρατικές. Εάν επομένως μιλάμε για ένα σχέδιο που περιλαμβάνει αυτούς τους τέσσερις όρους δίχως να τους θέτει εν αμφιβόλω, είναι με την έννοια ενός σχεδίου, που δεν παγιώνεται στο βαθμό μηδέν μιας διαδικασίας, η οποία πρόκειται απλώς να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο βάσης, αλλά η οποία ήδη αποτελεί μέρος αυτής της διαδικασίας επανεφευρίσκοντας ασταμάτητα τους ίδιους της τους όρους και θέτοντας πάντα στόχους αλλού και αλλιώς.

Η εκπαίδευση οφείλει, λοιπόν, να λειτουργεί οριζόντια και κάθετα, δηλαδή, στο επίπεδο της κάθε χώρας χωριστά, ως μηχανισμός συνθετικός, που έχει τη δυνατότητα να επεξεργάζεται και να προωθεί ιδέες και έννοιες, που συγκρατούν μακροπρόθεσμα το στόχο της συνεργασίας διαφορετικών εθνών. Είναι αυτός ο ίδιος ο στόχος που με διαφορετικούς τρόπους έχει τεθεί από την Ευρωπαϊκή κοινότητα, αν και ούτως ή άλλως, το εύρος αυτής της επιχείρησης μύησης στην πολιτιστική συμπληρωματικότητα υποτίθεται, ότι ξεπερνά τα όρια του ευρωπαϊκού κόσμου.

Θα οφείλαμε να καταστρώναμε, ως εκπαιδευτικοί, μια πολλαπλή επιχείρηση που θα συνίσταται σε παρεμβάσεις με στόχο να ασκηθεί η όραση και η σκέψη των ατόμων, έτσι ώστε να είναι ικανά να διακρίνουν και να αντιλαμβάνονται το διαφορετικό, το οποίο, ωστόσο, διαθέτει ήδη το δικό του νόημα και τη δική του αξία, αλλά το οποίο, κυρίως και μέσα απ' αυτήν την οπτική, μπορεί να αποκτήσει νόημα και αξία και για τα άτομα αυτά, μέσα στα πλαίσια κοινών ενεργειών και στόχων. Μια τέτοια άσκηση, περισσότερο από τη λειτουργία της προσαρμογής ακονίζει την κρίση. Τα άτομα, τμήματα και παράγωγα διαφορετικών πολιτιστικών περιβαλλόντων, θα όφειλαν να έχουν τη δυνατότητα να κατανοούν τα δικά τους *savoirs-vivre*, ως "δυνατές", ανάμεσα σε άλλες περι-

πτώσεις, που επιπλέον μπορούν να είναι συνειδητά επιλεγμένες, επειδή απαντούν σε μια αποφασιστική σύμπλεξη παραμέτρων ιστορικών, θρησκευτικών και πολιτιστικών, πρόσφατων ή παρωχημένων, κοινωνικοοικονομικών περιστάσεων, αλλά και προσωπικών επιλογών.

Η κουλούρα δεν είναι μόνον μια υπόθεση κληρονομιάς, μα επίσης επιλογής ή ο τρόπος μας του να συμμετέχουμε στην κουλούρα μας, θα έπρεπε να είναι μια μορφή συνείδησης. Γι' αυτό, η επέμβαση του εκπαιδευτικού μηχανισμού είναι αποφασιστική και είναι μια επέμβαση, που μπορεί να εξασφαλιστεί με ποικίλους τρόπους, όπως π.χ.: α) Με τολμηρές και διορατικές εκπαιδευτικές πολιτικές⁵, πολιτικές που αποτελούν την κριτική σύγκλιση θεωρητικών και πρακτικών ερευνών και που αντανακλώνται μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο στη διαμόρφωση των *curricula* σ' όλους τους βαθμούς της εκπαίδευσης, β) με τη συνεχή κατάρτιση των εκπαιδευτικών ("Η κατάρτιση των εκπαιδευτικών μπορεί να προωθήσει την πολιτιστική κατανόηση;", Tarrou, Hostmark. A.-L., "The Goals of Enhancing National and International Cultures. Challenges to Teacher Education?" σελ. 95⁶) με στόχο, όχι μόνο να εξασφαλιστεί η γνωστική τους αρτιότητα, αλλά κυρίως η προσαρμοστικότητά τους σε σχέδια ολοένα και πιο πλατιά και σύνθετα (θα έπρεπε κυρίως να ετοιμάσουμε εκπαιδευτικούς, που θα μπορούσαν μόνοι τους να συμβάλλουν στη διαμόρφωση τέτοιων σχεδίων, ως σκηνοθέτες, δηλαδή, περισσότερο απ' ότι ηθοποιοί)⁷, γ) με την αποφασιστική παρέμβαση του Πανεπιστημίου στην κοινωνική ζωή κι όχι τόσο ως θεσμού πολιτικού, ένα υποκατάστατο ουδέτερο και ευμετάβολο, ευκολομεταχείριστο, εξουσίας, αλλά κυρίως ως αντιπρόσωπου μιας πνευματικής ζωής, που έχει την αρμοδιότητα, την ικανότητα, τη θέληση και τη δύναμη να επηρεάσει την κοινωνική πράξη, κυρίως διαμέσου της έρευνας, δ) με τη δημιουργία ενός δικτύου πολλαπλών συνεργασιών, κατά πρώτο λόγο μέσα στο ίδιο το κράτος και κατά δεύτερο λόγο ανάμεσα σε διαφορετικά κράτη της Ευρώπης: συνεργασίες ανάμεσα σε διαφορετικούς βαθμούς της εκπαίδευσης, ανάμεσα σε παράγοντες που παρεμβάλλονται στην εκπαιδευτική πράξη προσδιορίζοντάς την –κοινωνικοί παράγοντες, γονείς– με σκοπό να γνωρίσουν, να συγκρίνουν, να ανταλλάξουν, να μεταφέρουν, να επαληθεύσουν, να επαναπροσδιορίσουν, να επαναπροσανατολίσουν, να καταργήσουν, να επιλέξουν, να εμβαθύνουν, ε) με τη συστηματική μελέτη που στοχεύει στον ολοένα και πιο σαφή ορισμό (που θα επιτρέψει την υιοθέτηση στρατηγικών προσέγγισης βασισμένων πάνω σ' αυτόν τον ορι-

σμό) εννοιών όπως "κουλτούρα" και "ευρωπαίος" (ή του συνεπαγόμενου ζεύγους "ευρωπαϊκή κουλτούρα") κάτω από το φως ειδικών προοπτικών, οι οποίες προκύπτουν από διαφορετικούς πολιτισμούς που συνιστούν το ευρωπαϊκό σύνολο.

Ο πολλαπλασιασμός των οπτικών γωνιών που είναι ένα αναγκαίο στάδιο στην κατανόηση του φαινομένου αυτής της αμφίσημης Ευρώπης ως έννοιας και ως πραγματικότητας, δε θα μπορούσε αυτός καθαυτός να αρκέσει στην επιχείρηση της οικοδόμησης ενός κόσμου κοινού αλλά πολυποϊκίλου; Πρέπει, επιπλέον, και αυτό μοιάζει να είναι πιο εύκολο σε επίπεδο καθαρά πολιτιστικό (εάν υπάρχει κάτι τέτοιο), να επιχειρήσουμε να συνδυάσουμε αυτές τις οπτικές γωνίες, να επεξεργαστούμε αναλυτικά και συνθετικά τις προτεινόμενες μορφές, συνδυασμός που συνεπάγεται το γεγονός ότι θα είμαστε ικανοί όπου χρειάζεται να αναθεωρούμε παρωχημένα σχήματα, που έχουμε κληρονομήσει από το παρελθόν, με πιθανόν επιτυχημένες κάποτε εφαρμογές, που διαιωνίζουμε ακόμη, μολονότι κάποιες προϋποθέσεις και νέες αξίες έχουν τροποποιήσει το σκηνικό. Για μια τέτοια επιχείρηση που απαιτεί όλες τις δυνάμεις μας, πνευματικές και ηθικές, η εκπαίδευση είναι η διέξοδος, η πλέον κατάλληλη (αλλά, επίσης, η παγίδα η πλέον συχνή, στο μέτρο, που αποτελεί, επίσης, το επιχείρημα το πιο κοινότοπο). Το πιο επίπονο δεν είναι να οικοδομήσουμε δίκτυα εκπαιδευτικά, μέσα σε μια κοινή εργασία στα πλαίσια της Ευρώπης, αλλά να εξασφαλίσουμε μια εκπαίδευση ικανή να διαφύγει από την ίδια της την παγίδα, δηλαδή μια εκπαίδευση που διαθέτει καθαρή θέα και κατανόηση των ορίων της.

Ο ρόλος του Πανεπιστημίου

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, αναθεωρείται, λοιπόν, και εξελίσσεται η ίδια η ιδέα της παρέμβασης του Πανεπιστημίου ως κυριότατου φορέα έρευνας και παραγωγής γνώσης και υπεύθυνου μεσολαβητή ανάμεσα σε γνώση και εξουσία, ο οποίος μάλιστα λειτουργεί ως μονωτής και συγχρόνως καλός αγωγός και φίλτρο ιδεών και πρακτικών (των οποίων ο σκοπός θα ήταν η αναθεώρηση των κοινωνικών μορφών και η επαναξιολόγηση των κοινωνικο-συναισθηματικών δεσμών). Θα μπορούσαμε, επομένως, να επαναδραστηριοποιήσουμε τον παλαιό μύθο ενός πανεπιστημίου που θα έπαιζε το ρόλο τείχους, ενός συστήματος άμυνας της κοινωνίας. Σήμερα, τέτοια συστήματα φαίνεται να έχουν καταρριφθεί και η

συνεπαγόμενη διαφάνεια του κοινωνικού μηχανισμού, διαφάνεια της ίδιας της σύγχρονης κουλτούρας, δε μπορεί να μαρτυρά πλέον για την ανοσία του πνευματικού χώρου τον οποίον αντιπροσωπεύει το Πανεπιστήμιο.

Η ιδεολογία του Πανεπιστημίου, μια ιδεολογία που συχνότατα οι κρατικές πολιτικές διαγωνοθετούν, στοχεύοντας να την αδρανοποιήσουν υποτάσσοντάς τη σε νομοθεσίες εξοντωτικές, που προβλέπουν την πρόσδεσή του σε στοχοθεσίες κατά το μάλλον ή ήττον πολιτικές, δε θα μπορούσε να είναι παρά εκείνη η δύναμη του μυαλού στο να εργάζεται ανυποχώρητα με κριτικό τρόπο πάνω στο φάσμα της ανθρώπινης πραγματικότητας και πάνω στην ενδεχόμενη αμφισβήτηση των αξιών. Αυτό, με τη γλώσσα παραδοσιακού ιδεολόγου της επιστήμης, θα σήμαινε ότι το Πανεπιστήμιο, μέσα από τη μελέτη και την προώθηση της επιστήμης και της τέχνης, θα μπορούσε να διδάξει στά άτομα και στις κοινωνίες τον τρόπο του να υπάρχουν ελεύθερες μέσα από τον πολιτισμό. Και σ' αυτό το σημείο ακριβώς, οι στόχοι του Πανεπιστημίου συνάπτονται με τους στόχους της ίδιας της εκπαίδευσης, στόχους που οπωσδήποτε, υπάρχει πάντα περιθώριο να επισκοπούμε.

Ο διάλογος για το ρόλο της εκπαίδευσης, ευτυχώς παραμένει ανοιχτός. Άρα, μιλάμε για μια εκπαίδευση που εν γένει προπορεύεται των τάσεων, των κινημάτων, των γεγονότων (παρέχοντας επιχειρήματα, ιδέες, αξίες, μοντέλα), σε αντίθεση μ' ένα εκπαιδευτικό σύστημα που αναπαράγει το τετελεσμένο. Έτσι, μοιάζει να μπορεί να επανεισαχθεί το Πανεπιστήμιο στην τρέχουσα ζωή. Πεδία γνώσης που πρόσφατα ανοίχθηκαν, πεδία δράσης και ανθρώπινης παρέμβασης που μόλις ανιχνεύθηκαν, μια έρευνα ενεργός και συγκροτημένη, που πρέπει να εκβάλλει σε μεθοδολογίες συγκεκριμένων επιχειρήσεων αποδεικνύουν την κρισιμότητα του ρόλου του Πανεπιστημίου (για παράδειγμα, σ' ό,τι αφορά την έρευνα στην εκπαίδευση, θα σήμαινε τη σφυρηλάτηση δεσμών ανάμεσα σε "έρευνα, εκπαιδευτικό ανασχηματισμό και ανασχηματισμό κοινωνικό"- Carraz R., «L' etat de la recherche en education au seuil des rencontres», in *Education, Formation, Société* σελ. 41- ή της ενδυνάμωσης της διεπιστημονικότητας μέσα στο πλαίσιο κοινών προγραμμάτων ή της σύνδεσης της Πανεπιστημιακής έρευνας με τις κοινωνικές δυνάμεις, την οικονομία, την τεχνολογία, την παραγωγή, την εργασία⁸). Έτσι, διαμέσου της καλά οργανωμένης, της συνεχούς και συστηματικής έρευνας, το εκπαιδευτικό σύστημα θα μπορούσε να ξεπεράσει το ίδιο του το πρόβλημα, τη δυσκολία, δηλαδή, του να δημιουργήσει στους μαθητευόμενους

μια αληθινή δημιουργική παρόρμηση που θα υπερέβαινε τα κοινωνικά και πολιτιστικά στερεότυπα.

Κατά συνέπεια, και μέσα στα όρια μιας τέτοιας προβληματικής που ενδιαφέρεται να περιχαρακώσει τον τομέα επιρροής του Πανεπιστημίου, ως ουσιώδους τμήματος του συστήματος εκπαίδευσης, είτε από την άποψη της οργάνωσης, είτε από την άποψη της φιλοσοφίας του, των στόχων του (τους οποίους ακριβώς, το Πανεπιστήμιο φαίνεται ότι μπορεί να ανακεφαλαιώσει και να τους φέρει ίσαμε την ολοκλήρωση), κάθε αντίληψη σχετική με το ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο δε θα ήταν παρά μια αυθαίρετη γενίκευση, μια αφαίρεση, μια πρόληψη του ζητουμένου. Διότι, πώς θα μπορούσαμε να ορίσουμε το επαγγελλόμενο αυτό ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο δίχως να καταφύγουμε σε αξιωματοποιήσεις, βερμπαλισμούς, ευρετήρια καλών προθέσεων και σχέδια ουτοπικής πνοής που μόνη τα δικαιοδοτεί; Θα ήταν, δηλαδή, δυνατόν να μιλάμε για ένα τέτοιο Πανεπιστήμιο, τη στιγμή που αυτή η ίδια η ευρωπαϊκή ταυτότητα βρίσκεται υπό διαμόρφωση (και είναι επιπλέον βαθιά αμφισβητούμενη), διότι ακριβώς, η ιδέα της Ευρώπης δεν αποτελεί διόλου μια δωρεά (όπως αντιθέτως, κρύβει τα σπέρματα μιας ευρείας απογοήτευσης ενάντια στην οποία τα ευρωπαϊκά κράτη θα όφειλαν να εργαστούν);

Σ' αυτήν την περίπτωση, δηλαδή η προσπάθεια μας θα ήταν διπλή: Αφενός να σταθεροποιήσουμε, να διαπλάτνουμε, να εμβαθύνουμε και να καταστήσουμε αληθοφανή αυτήν την "ευρωπαϊκότητα" σε κοινωνικο-πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο και από την άλλη, να εντάξουμε σ' αυτήν την πολυδιάστατη εργασία και μ' ένα δυναμικό τρόπο, το Πανεπιστήμιο (με τρόπο ώστε το τελευταίο να αποκτήσει την οφειλόμενη σ' αυτό λειτουργία, μιας πολιτιστικής δύναμης). Να σύρουμε δηλαδή, με ακρίβεια το κοινό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα Πανεπιστήμια κάθε χώρας θα μπορούσαν να δράσουν και να αναπτυχθούν. Άλλωστε οι δυο παραπάνω κινήσεις είναι αδιαχώριστες: Δεν υπάρχει ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο μέσα σ' ένα "κενό" αξιών (τις οποίες καθ' υπερβολήν θα ονομάζαμε ευρωπαϊκές), το ίδιο κενό που αφήνουν οι ιδεολογίες, όταν δεν αναπαριστούν πλέον τίποτα, αλλά παραμένουν επενδυμένες με εξουσία.

Θα έπρεπε, επομένως, να λάβουμε επίσης υπόψη μας, το γεγονός ότι η διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής νοοτροπίας και η κατάστρωση κοινών σχεδίων μέσα στο πλαίσιο της Ευρώπης, σχέδια ανάμεσα σε συνεταίρους, περνά μέσα από μια συστηματική και ειλικρινή δουλειά (που δε βασίζεται σε προφάνειες, σε ψευδο-

γνώσεις και σε προκαταλήψεις) πάνω στη δυνατότητα της διαπολιτισμικότητας, που γίνεται αντιληπτή ως δυνατότητα πολιτιστικού διαλόγου. Έτσι, η συνεργασία που μπορεί να θεμελιώσει αυτήν την πραγματικότητα του Πανεπιστήμιου δε μπορεί να γίνει παρά εάν τα πανεπιστήμια γίνουν όργανα και φορείς μιας διαπολιτισμικής και πολυπολιτιστικής συνείδησης, που πέρα από το να αποτελεί το σημείο μιας στάσης ανοχής, είναι πρωτίστως η απόδειξη μιας πραγματικής γνώσης του πολιτισμού που υποτίθεται ότι συμμετέχει σ' ένα έργο και σ' ένα σχέδιο κοινό.

Το Πανεπιστήμιο δε θα μπορούσε να σταματήσει στη δήλωση της αρχής του διαλόγου, πρέπει να εργαστεί στην κατεύθυνση της θεμελίωσης ενός τέτοιου διαλόγου. Το άνοιγμα στον άλλο δεν είναι υποχώρηση ή μια μορφή χάριτος που παραχωρείται από κουλτούρες που αυτοαποκαλούνται ισχυρές (διότι αυτή η αρχή του διαλόγου μοιάζει ακριβώς να διαιωνίζει, με το να την αποδέχεται, αυτήν τη διαφοροποίηση, ανάμεσα σε κουλτούρες ισχυρές και μη ισχυρές – συχνά μάλιστα, κατώτερες – σύμφωνα με κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια). Αντίθετα, πρόκειται για ένα άνοιγμα που γίνεται δυνατό, μέσα από την αμοιβαία γνώση ανάμεσα στους πολιτισμούς, την πραγμάτωση της συμπληρωματικότητας ως αναγκαιότητας. Έτσι, κάθε αντίληψη συμπίπτει με τη δημιουργία δικτύων⁹ ανάμεσα στα Πανεπιστήμια (δίκτυα καθ' όλες τις έννοιες και τις δυνατότητες συνεργασίας ανάμεσα στα ιδρύματα, παραδείγματος χάρη, σύμφωνα με κριτήρια γεωγραφικά, γεωπολιτικά, οικονομικά, οικολογικά, τεχνολογικά, κλπ., δηλαδή, σύμφωνα με τον υπολογισμό και την προτεραιότητα μιας προοπτικής κάθε φορά – ή ενός συμπλέγματος προοπτικών – ενόψει των οποίων διαμορφώνεται το δίκτυο ως αντίδραση και πρόταση για τη λύση συγκεκριμένων προβλημάτων).

Επομένως, η ευρωπαϊκή διάσταση, περνά περισσότερο από ένα "σύστημα ισοδυναμιών", παρά από "μια διαδικασία, ένα διάβημα "ομοιογενοποίησης", ενώ δε θα μπορούσε να αποφύγει αυτήν την πρόληψη της διαμόρφωσης μιας κοινής συνείδησης, βασισμένης πάνω στη διάλυση των επαμφοτερισμών και των προκαταλήψεων σχετικά με το ρόλο των συνεταιίρων¹⁰. Και επειδή αυτή η διαμόρφωση δεν είναι διόλου προφανής και σύντομη, αλλά απαιτεί τη στρατολόγηση μιας δέσμης δεξιοτήτων, γνώσεων, λειτουργιών, δυνάμεων. η παρέμβαση των πανεπιστημίων, ως παραμέτρων έρευνας, πειραματισμών και προαγωγών δημοκρατικών αντιλήψεων¹¹, αποβαίνει θεμελιώδης. Μ' αυτήν την έννοια, το Πανεπιστήμιο μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα σε μια γενικευμένη συ-

νεργασία κατάρτισης εκπαιδευτικών¹² με στόχο τη διάνοιξη διαπολιτιστικής συνείδησης, ως συνείδησης βαθύτατα πολιτικής και δη κριτικής και επαναστατικής.

Σημειώσεις

1. Η έννοια της ανάπτυξης δεν αντιμετωπίζεται εδώ με τα ειωθότα συμφραζόμενα μιας μονοδιάστατης οικονομικής στοχοθεσίας, που καλλιεργεί αποσπασματικά και βραχυπρόθεσμα αξίες όπως την ποσοτικοποίηση, την παραγωγικότητα, τον καθ' υπερβολήν ανταγωνισμό κ.α.

Αντίθετα, υπακούει σε μια τελεολογία, που φαίνεται να συμπαρασύρει ποικίλους παράγοντες που συνεχονται στην εκπόνηση ενός ολικού σχεδίου στα πλαίσια του όρου όπως προσδιορίστηκε από τη γνωστή Έκθεση Brundtland (Our Common Future, Notre avenir à tous, "Rapport Brundtland"). "Είναι αδύνατο", αναφέρει η Έκθεση Brundtland, "να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης κι αυτά του περιβάλλοντος. Υπ' αυτήν την έννοια, μια υποβάθμιση του περιβάλλοντος ενδέχεται να αποδυναμώσει και την οικονομική ανάπτυξη. Η φτώχεια είναι η πρωταρχική αιτία και το πρώτο αποτέλεσμα όσον αφορά στα προβλήματα του διεθνούς περιβάλλοντος. Συνιστά ματαιοπονία, συνεπώς να επιχειρούμε να επεξεργαστούμε θέματα του φυσικού περιβάλλοντος ξέχωρα από μια ευρύτερη προοπτική, μέσα στην οποία εντάσσονται παράμετροι φτώχειας και κοινωνικές ανισότητες"

Μ' αυτό το απόσπασμα, εισάγεται και η θεμελιώδης αντίληψη για τη διαρκή ανάπτυξη ("sustainable"), η οποία προσδιορίζεται από τις παρακάτω συντεταγμένες: τη δικαιοσύνη, το οικολογικώς ορθόν για τον πλανήτη, τη συνέχεια από τις μελλοντικές γενεές.

2. Το επειγόν του ανοίγματος στην Ευρώπη και της ένταξης σ' ένα κοινό σχέδιο εκπαίδευσης που θα εργαζόταν μέσα στο διπλό πλαίσιο μιας αξιοποίησης της εθνικής διαφοράς, αλλά μέσα σε μια διαπολιτιστική προοπτική, είναι ένα αίτημα αρκετά πρόσφατο για την ελληνική εκπαίδευση. Ειδικά στην προσχολική αγωγή, η έλλειψη μιας τέτοιας συνθετικής προσέγγισης είναι περισσότερο από προφανής. Ωστόσο, σ' αυτήν την προσχολική ηλικία, το πεδίο είναι ανοιχτό για μια συστηματική εργασία μύησης του παιδιού στους κοινούς άξονες της επικοινωνίας ανάμεσα στα έθνη της Ευρώπης και ολοκλήρου του κόσμου: μέσα απ' αυτό που ενώνει τα παιδιά, τη γλώσσα του σώματος και των εικόνων, μπορούμε να περάσουμε σ' αυτό που τα διαφοροποιεί δίχως να τα χωρίζει, "την εθνική τους κουλτούρα". Έτσι, στο επίπεδο του curriculum όσο και στο επίπεδο της κατάρτισης των εκπαιδευτικών, και έχοντας ως εργαλεία, το μύθο, το παιχνίδι, την ανάπτυξη του ψυχοκινητικού τομέα, μπορούμε να επέμβουμε κριτικά στη λανθάνουσα διαμόρφωση μιας ιδε-

ολογίας στα παιδιά, η οποία καταπνίγει την ενδιάθετη ορμή τους προς τη συνάντηση και το διάλογο με διαφορετικές κουλτούρες, εξουδετερώνοντας προοδευτικά τη φαντασία τους, τη δημιουργικότητά τους, την παρατηρητικότητά τους, την ανοχή τους και τέλος το ανθρωπιστικό αισθητήριό τους. Πρέπει, με συγκεκριμένες παιδαγωγικές πρακτικές, να κάνουμε τα παιδιά να κατανοήσουν, ότι η πολιτιστική τους ανταλλαγή δημιουργεί τον πολιτισμό, ενώ επιτρέπει την ανάπτυξη.

3. Η ανοχή, που ιστορικά, βρίσκεται στο σημείο τομής της θρησκείας και της πολιτικής, απέχει πολύ από το να είναι μια έννοια δίχως αμφισημίες (βλ. Fr. Bonhote, *Reflexions sur la tolérance*).

4. Βλ. Καϊλα Μ., Θεοδωροπούλου-Καλογήρου Ε., Ανδρεαδάκης Ν., "Το ζήτημα της διαρκούς ανάπτυξης, μέσα από το θεσμό των περιφερειακών Πανεπιστημίων", (1994), πρδκ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Νο 76, σ. 72.

5. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι οικοδομημένο πάνω σε στάσεις και λύσεις που εξυπηρετούν ένα "βασιλικό" κέντρο, παρά την ιδιοποίηση πρόσφατων μέτρων που φαίνεται να αρνούνται αυτήν τη φιλοσοφία. Οι δομές της εξάρτησης αντανακλώνται πιο ξεκάθαρα στις διαδικασίες που συνυφαίνονται με την αντίληψη που διαχέεται και την πολιτική που αναπτύσσεται, για παράδειγμα, στο θέμα των περιφερειακών Πανεπιστημίων. Η οικονομική δυσπραγία, η κρατική αδιαφορία μαζί με την περιώνυμη "επαρχιακή" ακινησία πλαισιώνουν συχνά την αποτυχία τέτοιας μορφής σχημάτων τροφοδοτώντας τη μετάβαση από μια φιλόδοξη αποκέντρωση σε μια ανίσχυρη περιφερειακότητα. Η συνανάπτυξη ή η κοινωνική διαρκής ανάπτυξη με συντονισμό και αναλογία φιλόδοξων προθέσεων και τολμηρών μέσων "παρέμβασης" θα μπορούσε να αποτελέσει μια δυναμική πρόταση-λύση, με πρωταγωνιστή την Παιδεία, σε πείσμα δύσκολων, απαγορευτικών, συχνά, παραμέτρων, εδραιωμένων, μέσα στο χρόνο, κατά κάποιον τρόπο, στοιχείο που αντανακλάται στις κοινωνικές πρακτικές.

6. Πρβλ., εδώ, παραδείγματος χάρη, τους κινδύνους της τάσης για την επαγγελματικοποίηση ("professionalisation") των εκπαιδευτικών μέσα στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής πολιτικής κοινής ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Κοινότητας, τάση που μεταφράζεται μέσα σε μια σειρά μελετών και που αντανακλά μια κίνηση πιο γενική που ευνοεί τις αξιολογικές πρακτικές τεχνοκρατικού χαρακτήρα, ενώ το υπόβαθρο μένει πάντα το ίδιο, κάτω από το προσωπείο μιας συγκριτικής έρευνας των ομοιοτήτων και των διαφορών ανάμεσα στα εκπαιδευτικά συστήματα, ένας ορθολογισμός παράλογος, παράγωγο μιας αγοραίας τεχνοκρατικής ιδεολογίας (βλ. Νούτσος Χ., *Οι εκπαιδευτικοί και η ιδεολογία του επαγγελματισμού* in: "Ο εκπαιδευτικός μπροστά στην Ευρώπη που αλλάζει", σσ. 38-49).

7. Αξίζει να αναφερθεί σ' αυτό το σημείο, ο θεσμός, που λειτουργεί τα τελευταία χρόνια σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με την ονομασία "πολιτιστικές βαλίτσες" (*valises culturelles*). Με πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής

έρευνας, μελλοντικούς εκπαιδευτικούς που προέρχονται από διαφορετικά Ανώτατα Ιδρύματα ή Σχολές εκπαίδευσης εκπαιδευτικών απ' όλη την Ευρώπη, οι ασύμβατοι συχνά δρόμοι θεωρίας και πράξης στην εκπαίδευση φαίνεται να αποδυναμώνονται μέσα από τη λειτουργία –κοινωνική και εκπαιδευτική– ομόλογων προγραμμάτων, που εν προκειμένω έχουν να κάνουν με την επινόηση, εκπόνηση πολιτιστικού υλικού και την ανταλλαγή του. Αυτό το μοίρασμα εμπειρίας, γνώσης, ευαισθητοποίησης και κατ' επέκταση καλλιέργειας ανοχής, προς τους Άλλους που είναι διαφορετικοί από εμάς, που σε κάποιες περιπτώσεις έχει διευρυνθεί και ανάμεσα σε σχολεία, μαθητές και μάχιμους εκπαιδευτικούς από διαφορετικά κράτη της Κοινότητας, μοιάζει να τροφοδοτεί την περιώνυμη “ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση” μ' ένα περιεχόμενο πιο ουσιαστικό και σαφώς πιο ανθρώπινο ως προς συσχετισμούς συμβολικής κυριαρχίας που ανθοβολούν σε κάποιους κοινοτικούς, επίσημους, προσανατολισμούς.

Η πολιτισμική ευνοιοκρατία που υιοθετείται ενίοτε στην Κοινότητα, με την αρχή της πολλαπλής γεωμετρίας, προς όφελος ισχυρών οικονομικά συνδυασμών, σε θεματικές γλώσσας και πολιτισμού (πρβλ., λόγου χάριν, το κατασκεύασμα Duroselle για την ευρωπαϊκή ιστορία και τις αφετηρίες της) μπορεί πιστεύουμε, να απενεργοποιηθεί σε ένα βαθμό με την εκπόνηση τέτοιων προγραμμάτων και μάλιστα με προσεγγίσεις τέτοιες όπως για παράδειγμα την έρευνα-δράση. Με άλλα λόγια, “το κυνήγι των μαγισσών” ως νοοτροπία απέναντι σε διαδικασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή αντίθετα η άκριτη ευρωλαγνεία δε φαίνεται παρά να στηρίζουν, με διαφορετικά επιχειρήματα μια τετελεσμένη μορφή, δυσπρόσιτη στην αλλαγή. Η παρέμβαση της Παιδείας, μετά από τον εκπαιδευτικό, η υπαγωγή του σε ένα κοινό σχέδιο με κοινή προοπτική και συντονισμένη δραστηριότητα, συνιστά μια πρόκληση, που αναζητά συνομιλητές, ανταλλαγή εμπειριών με θεμέλιο μια κοινωνικό-πολιτιστική τροχιά που διαρθρώνεται μέσα στις διαφορές. Αφορά στην πρόκληση που μπορεί να αντιστρέψει επισφαλείς διεργασίες, κινητοποιώντας άτομα και φορείς, επενδύοντας στη συλλογική πράξη και την επικοινωνία σε πολλαπλά επίπεδα, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί η όποια δυσκολία προέρχεται από το ευρύτερο πολιτισμικό φάσμα σε ένα διαρκή επαναπροσδιορισμό των ορίων από διαφορετικούς συν-ομιλητές (η διαφορετικότητα, εδώ, νοείται σε επίπεδα όπως: οικονομικό, κοινωνικο-πολιτικό, αξιολογικό, πολιτιστικό, γεωγραφικό).

Τα Παιδαγωγικά του Πανεπιστημίου Αιγαίου έχουν ήδη συμμετάσχει στο προαναφερθέν πρόγραμμα ανταλλαγής πολιτισμικού υλικού σε συνεργασία με την Ανωτάτη Σχολή Εκπαίδευσης Εκπαιδευτικών της πόλης του Namur (Ecole Normale de Namur) στα πλαίσια του ERASMUS κατά το ακαδημαϊκό έτος 1993-1994.

8. Πρβλ. "l' apprentissage de savoirs, savoir-faire et capacités transférables, ne peut se faire qu'en "faisant faire" dans des situations

differentes (y compris sociales), les savoirs étant en particulier enseignés pour montrer comment des "savoir-faire" peuvent être utilisés dans les situations non connues" (Schwartz, B., L'avenir des jeunes dans une société en mutation, ό.π., σ. 53).

9. Με πρόθεση να αποφύγουμε το "στίγμα" της ασάφειας και της αοριστίας, θα αναφερθούμε σε ένα συγκεκριμένο δίκτυο, δηλαδή σε μια συγκεκριμένη κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, στην οποία συμμετέχουμε και της οποίας τις αρχές εκ των ενόντων γνωρίζουμε.

Το PRELUDE, Πρόγραμμα Πανεπιστημιακής Έρευνας και Διασύνδεσης με σκοπό την Ανάπτυξη (Programme de Recherche et de Liaison Universitaires pour le Developpement), το οποίο διανύει ήδη δέκα χρόνια λειτουργίας, αναγνωρισμένο και από την UNESCO, συγκροτεί ένα Διεθνές Διεπιστημονικό Πρόγραμμα. Πρόγραμμα σύγκλισης, συνεργασίας, ανταλλαγής, διαλόγου, αντιλόγου, εκεί όπου περισσότερο από οπουδήποτε αλλού (όρα πολιτική), αυτές οι ποιότητες μοιάζουν, μέσα από το φίλτρο της επιστημονικής έρευνας, να υπόσχονται μια ουσιαστική προσέγγιση του ανθρώπινου παράγοντα, μέσα από την κοινωνική του διάσταση.

Η κοινωνική, και κατ' επέκταση η πολιτιστική ευθύνη δεν θα πρέπει στο ελάχιστο να διαφεύγει της προσοχής μας. Οι θεματικές πολλαπλασιάζονται ασταμάτητα, οι επιστήμες αποκτούν όλο και νέους κλάδους, οι ανταλλαγές έχουν πλέον μια συχνότητα που υπερβαίνει την πραγματική δυνατότητα ελέγχου τους, οι πληροφορίες βρίθουν και αλληλοεπικαλύπτονται, οι εθνικές οι κοινωνικές ομάδες συνειδητοποιούν το δυναμικό τους και τον ορίζοντα της συνεργασίας τους. ακριβώς αυτό το τελευταίο στοιχείο, σε συνδυασμό με τα προηγούμενα, δίνει κατά ένα τρόπο το στίγμα του προγράμματος PRELUDE: βασισμένο πάνω σε ορατές, συγκεκριμένες συνεργασίες ανάμεσα σε Βορρά-Νότο και επικεντρωμένο πάνω στη μεταλλαγή των συλλογισμών σε μαχόμενη πράξη, όπου ο διάλογος θα είναι μια διευρυμένη και ζώσα αξία, οριοθετεί μια ευκίνητη αντίληψη περί ανάπτυξης που θα θεμελιώνεται ακριβώς στη *συν-ανάπτυξη* όλων των φορέων που συμμετέχουν άμεσα ή έμμεσα στο παιχνίδι της. Διαφορετικές επιστήμες, διαφορετικοί ορίζοντες, διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές συντεταγμένες, διαφορετικά πολιτιστικά πλαίσια: η αμφίδρομη σχέση πανεπιστημιακών και κοινωνικών φορέων, είναι το θεμελιακό δεδομένο και συγχρόνως ζητούμενο από ένα τέτοιο πρόγραμμα. Συν-ανάπτυξη θεωρίας και πράξης, συν-ανάπτυξη πανεπιστημίου και κοινωνίας, διεπιστημονικότητα και έργο, πολυεθνικότητα και έρευνα: ένας νέος ορίζοντας για την εκπαίδευση.

Άξονες του PRELUDE είναι: *συνεργασία* με ερευνητές, αλλά και κοινωνικο-οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτιστικούς φορείς της κάθε περιοχής. *διεπιστημονικότητα*, παράλληλη δράση όλων των επιστημών (θετικές και τεχνολογικές επιστήμες, κοινωνικές επιστήμες) και ένταξη της θεωρητικής και πρακτικής γνώσης που προσιδιάζουν σε κάθε πολιτιστικό

πλαίσιο. Πεδίο δράσης: *Σύνδεση με το συγκεκριμένο*, έμφαση στα συγκεκριμένα προβλήματα που στοιχειοθετούν την πράξη και κριτική αποτίμηση-αξιολόγηση όλων των φάσεων της πράξης (από τη σύλληψή της μέχρι την ενύλωσή της). Στόχος του προγράμματος είναι να *διαμορφωθεί μια νέα κουλτούρα*: προσέγγιση που θέλει να συνδυάσει τεχνολογικές και επιστημονικές πρακτικές με διαφορετικά μοντέλα ζωής και ενεργοποίηση-αξιοποίηση όλων των ανθρώπινων και φυσικών πηγών, μέσα από μια πολυ-πολιτισμική, πολυεπίπεδη προσέγγιση.

Οι πανεπιστημιακές μονάδες αποτελούν τα σημεία επανατροφοδότησης και επικοινωνίας, τους ορατούς κόμβους αναφοράς για κάθε σύλληψη και πραγματοποίηση κοινών πρακτικών, που στοχεύουν να αντιμετωπίσουν τις αποτυχίες της ανάπτυξης, τα αίτια της υπο-ανάπτυξης. Οι μονάδες αυτές αντιστοιχούν σε αντίστοιχα γεωγραφικά κύτταρα, ενώ όλα αυτά μαζί συγκροτούν το Διεθνές Δίκτυο, το οποίο διαιρείται περαιτέρω σε εθνικά υπο-δίκτυα συνενόντας πανεπιστημιακούς, ειδικούς ερευνητές και κοινωνικούς παράγοντες από την Αμερική, την Αφρική και την Ευρώπη.

Η δραστηριότητα του προγράμματος κατανέμεται σε τέσσερα επίπεδα:

α. *Πληροφόρηση*: εξασφαλίζεται η οριζόντια επικοινωνία και διάδοση, ευνοούνται στρατηγικές τοπικών, εθνικών ερευνών, καθώς και ερευνών που συνδέουν ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές. ανοίγονται προοπτικές επιστημονικής και τεχνολογικής συν-ανάπτυξης (τράπεζες δεδομένων, συγκριτικές μελέτες, ενεργοποίηση πηγών).

β. *Μελέτες*: εκπονοούνται πραγματογνωμοσύνες με τη συμμετοχή όλων των παραγόντων της συν-ανάπτυξης μέσα σε μια κοινή προοπτική έρευνας-εκπαίδευσης-πράξης.

γ. *Εκπαίδευση*: προωθείται και εξασφαλίζεται η σύνδεση της εκπαίδευσης με την έρευνα (ή η εκπαίδευση για έρευνα), συνδέεται η έρευνα (για τη συν-ανάπτυξη) αλλά και η συγκεκριμένη και επείγουσα πράξη με την ίδια την προετοιμασία των ερευνητών, αλλά επίσης, και κυρίως, με όλα τα στάδια της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (μέσα στα πλαίσια της αρχής της συνεχούς εκπαίδευσης).

δ. *Συγκεκριμένες πρωτοβουλίες*: σε τομείς-κλειδιά της συν-ανάπτυξης (υγεία, διατροφή, ενέργεια, επικοινωνία, νέες τεχνολογίες κ.α.)

10. Στο μέτρο που "l'intégration culturelle n'étant pas souhaitable ni possible, nous faisons l'hypothèse qu' il existe des correspondances et des équivalences entre les systèmes d'éducation et de formation des différents pays", Buffet, Fr., σσ. 137-8.

11. Av και "le fonctionnement démocratique reste relatif et contextualisé", ibid., σ. 138.

12. "La problématique de l'interaction et de l'autonomie (non de l'indépendance) de différents systèmes formatifs conduit à définir les indicateurs d'une formation autodépendante, condition des interrelations

entre les pratiques formatives des pays d' Europe. Cette formation autodépendante, sans diminuer le rôle des états nationaux, tiendrait compte de l' existence de bassins culturels d' éducation et de formation, permettant ainsi de constituer un potentiel de production de ressources de tous ordres, indispensable à un fonctionnement autonome mais non autarcique", *ibid.*, σσ. 139-40.

Βιβλιογραφία

- Bekemans L. - Picht R., *European Societies Between Diversity and Convergence*, Brugges, College of Europe, 1993.
- Bonhote Fr., "Reflexions sur la tolerance", in *Revue de Theologie et de Philosophie*, 126 (1994), σελ. 1-18.
- Buffet Fr., «L' harmonisation des actions de formation initiale et continue entre pays de la Communaute: principes theoriques et realisation pratique», in *European Journal of Teacher Education*, τ. 16, No 2, 1993, σελ. 137-145.
- Burguiere E. - Seydoux A., (ed), "Education, Formation, Societe: Recherches pour demain": Rencontres 23 et 24 Septembre 1985 organisées par J. Perriault, Actes, CNDP INRP, Limoges, 1986.
- Carton Br., Delmotte P., "Le Rapport Brundtland: un bulletin de sante e l' depreuve" in *La Revue Nouvelle*, No 2, Février 1990, σελ. 18-37.
- Καϊλα Μ., Θεοδωροπούλου-Καλογήρου Ε., Ανδρεαδάκη Ν., "Το ζήτημα της διαρκούς ανάπτυξης, μέσα από το θεσμό των περιφερειακών Πανεπιστημίων", περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 76, Μάιος-Ιούνιος 1994, σελ. 71-79.
- Kaila M., -Theodoropoulou-Kalogirou H., "L' intervention active de l' Université au developpement global et durable de la region grecque du Dodecanese: propositions et perspectives", *Rev. Prelude*, No 28-30, Sept. 1994, σελ. 29-36.
- Kaila M., Xanthakou Y., "Un autre modele de communication en Grèce" *Actes Prelude*, Presses Universitaires de Namur, Belgique 1992, σελ. 393-399.
- Featherstone M., *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, SAGE, 1990.
- Fourez C., *Eduquer, Ecoles, Ethiques, Societés, Pedagogies en developpement, Problematiques et Recherches*, De Boeck Universite, Ed. Universitaires, 1990.
- Lautier L., "La comprehension de l' historie: un modele specifique", in *Revue Francaise de Pedagogie*, No 106, Janvier-Mars, 1994, σελ. 67-79.
- Le Thahn Khoi, "Pluralisme et Education: perspectives generales", in

Bulletin de l' Association Francophone d' Education Comparee, No 7, Novembre 1993, σελ. 2.

ΟΛΜΕ, *Ο Εκπαιδευτικός μπροστά στην Ευρώπη που αλλάζει*, Αθήνα, 1993.

ΟΛΜΕ, *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Ελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα, 1993.

Tarrou, Hostmark A.-L., "The Goals of Enhancing National and International Cultures. Challenges to Teacher Education?". in *European journal of Teacher Education*, τ. 16, No 2, 1993, σελ. 95-112.

Παιδί και τηλεόραση: Πότε και ποιες τηλεοπτικές εκπομπές παρακολουθούν τα ελληνόπουλα 11-12 ετών και πώς τις αξιοποιούν στο σπίτι και στο σχολείο

I. N. Κανάκης*

Περίληψη

Η έρευνα επιχειρεί να διαπιστώσει τη συμπεριφορά 528 παιδιών μιας μεγαλούπολης (του Πειραιά), μιας επαρχιακής πόλης (του Ρεθύμνου) και μικρών αγροτικών χωριών (του νομού Ρεθύμνου) κατά την επιλογή, την παρακολούθηση και την αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπομπών στο σπίτι και στο σχολείο. Ειδικότερα η έρευνα δείχνει μέσα από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων τις διαφοροποιήσεις της συμπεριφοράς των παιδιών σε σχέση με το φύλο τους, τον τόπο της διαμονής τους, το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα και το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας τους και προτείνει τρόπους για τη συχνότερη και την αποτελεσματικότερη ένταξη της τηλεόρασης και του μαγνητοσκοπίου στη διδασκαλία και τη μάθηση.

1. Εισαγωγή

Η τηλεόραση είναι το μέσο μαζικής επικοινωνίας που επηρεάζει καθοριστικά την προσωπική αλλά και την οικογενειακή μας ζωή. Το επίτευγμα αυτό της σύγχρονης ηλεκτρονικής έχει κερδίσει τη θέση του σε κάθε σπίτι. Η τηλεοπτική συσκευή αποτελεί

* Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

απαραίτητο συμπλήρωμα της επίπλωσης των σημερινών σπιτιών. Όλα τα ελληνικά σπίτια διαθέτουν μια τουλάχιστον τηλεόραση, ενώ πολλά απ' αυτά έχουν περισσότερες από μια σε διαφορετικά δωμάτια.

Η κινούμενη εικόνα, ο ήχος, το χρώμα και η δράση διεγείρουν την όραση και την ακοή και καθιστούν την τηλεόραση ακαταμάχητο μέσο, συχνά μάλιστα, το κύριο μέσο ενημέρωσης, ψυχαγωγίας και επιμόρφωσης.

Η παραστατικότητα και η γοητεία της φωτεινής εικόνας σε συνδυασμό με τις εντυπωσιακές τεχνικές δυνατότητες όπως ζωντανές μεταδόσεις, κοντινά και μακρινά πλάνα, μίξη εικόνας, χωρισμός της οθόνης σε ανάλογα τμήματα, αργή κίνηση κ.λπ. προκαλούν την περιέργεια και το ενδιαφέρον, εξάπτουν τη φαντασία των τηλεθεατών και τους καθηλώνουν συχνά πολλές ώρες μπροστά στην τηλεόραση. Οι εκπληκτικές αυτές δυνατότητες της τηλεόρασης προκάλεσαν κατά καιρούς έντονες συζητήσεις και κριτικές για τις επιδράσεις της στα παιδιά και τους νέους. Το θέμα "παιδί και τηλεόραση" συζητήθηκε έντονα από κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, γιατρούς, παιδαγωγούς, δασκάλους και γονείς. Η πολύωρη παθητική παρακολούθηση εκπομπών από παιδιά καθισμένα μπροστά στην τηλεόραση, χωρίς ενεργητική συμμετοχή, θεωρήθηκε ότι ευνοεί την άκριτη αποδοχή των οπτικοακουστικών μηνυμάτων και αφαιρεί από τα παιδιά τον απαραίτητο χρόνο για να παίξουν ή να δραστηριοποιηθούν ποικιλότροπα και να ασκήσουν τις διανοητικές τους ικανότητες και τις σωματικές τους δυνάμεις. Η χαμηλή επίδοση των αδύνατων μαθητών οφειλόταν, κατά τη γνώμη των επικριτών, στις πολλές ώρες που έβλεπαν τηλεόραση. Ακόμη και η παιδική επιθετικότητα αποδόθηκε από πολλούς στην παρακολούθηση βίαιων τηλεοπτικών σκηνών (πρβλ. Βολτής Α. 1977, Βουϊδάσκης Β. 1992, Κασσωτάκης Μ. 1978).

Όμως, παρά την έντονη αυτή κριτική, δειλά στην αρχή αλλά όλο και περισσότερο στη συνέχεια κέρδιζε έδαφος η ιδέα, ότι δεν ήταν δυνατόν να αγνοείται μια πραγματικότητα και ακόμη ότι επιβαλλόταν η αναζήτηση τρόπων για την αξιοποίηση της τηλεόρασης για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Η εκπαιδευτική τηλεόραση αναπτύχθηκε, τελικά, ως τηλεόραση "ανοικτού" ή "κλειστού κυκλώματος". Οι εκπαιδευτικές εκπομπές μεταφέρουν στην αίθουσα της διδασκαλίας πλήθος εμπειρίες απ' όλες τις περιοχές του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρώπινης δράσης. Προβάλλουν αντικείμενα, διαδικασίες και επίκαιρα γεγονότα, που θα παρέμεναν απρόσιτα ή δυσπρόσιτα με άλλα μέσα, με αποτέλεσμα δίκαια να

χαρακτηριστεί η τηλεόραση "ανοικτό παράθυρο στον κόσμο" (Heinrichs H. 1972, σελ. 213).

Η κατάλληλη αξιοποίηση μιας εκπαιδευτικής τηλεοπτικής εκπομπής, την ώρα που μεταδίδεται ή αργότερα με τη μαγνητοσκοπημένη προβολή της και τη χρήση του ανάλογου υλικού υποστήριξης, δίνει τη δυνατότητα στο δάσκαλο να συμπληρώσει ή να εμπλουτίσει τη διδασκαλία του σε πολλά μαθήματα, να αποφασίσει την ευκαιριακή παρακολούθηση και συζήτηση επίκαιρων θεμάτων ή να επιδιώξει την ολοκληρωμένη τηλεοπτική παρουσίαση ενός θέματος στους μαθητές του (πρβλ. Κανάκης Ι. Ν. 1989, σελ. 102-103).

Στη χώρα μας η εκπαιδευτική τηλεόραση άρχισε πειραματικά τη λειτουργία της το 1977 και από καθαρά σχολική που ήταν μέχρι το 1980, προσπάθησε να γίνει εκπαιδευτική με την ευρύτερη έννοια, προσφέροντας εκτός από τα σχολικά και ποικίλα επιμορφωτικά προγράμματα (πρβλ. Ελευθεριάδης Π./Μαντουβάλου Σ. 1985, σελ. 13). Μέχρι το χρόνο, που έγινε η έρευνα αυτή, τα ελληνικά τηλεοπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα εκτέμπονταν από την κρατική τηλεόραση καθημερινά από τις 11 π.μ. μέχρι τις 12 μ. και από τις 5:30 μ.μ. μέχρι τις 6:30 μ.μ., εκτός από το πρωί της Τετάρτης, το απόγευμα του Σαββάτου και την Κυριακή. Η "Διεύθυνση Εκπαιδευτικής Ραδιοτηλεόρασης του ΥΠΕΠΘ" εξέδιδε από τον Ο.Ε.Δ.Β. τετραμηνιαίο ενημερωτικό πρόγραμμα με τίτλο: "Εκπαιδευτική Τηλεόραση" και το απέστειλε στα σχολεία "ΔΩΡΕΑΝ". Στο πρόγραμμα αναφέρονταν η ώρα, ο τίτλος και η διάρκεια της εκπομπής. Για μερικές εκπομπές υπήρχε και μια κατατοπιστική περίληψη του περιεχομένου τους. Το παιδικό πρόγραμμα των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών την ίδια εποχή περιοριζόταν σε προβολές ταινιών κινουμένων σχεδίων και σε τηλεπαιχνίδια με δώρα.

Οι τηλεοπτικές εμπειρίες των δυόμισι περίπου τελευταίων δεκαετιών θα δικαιολογούσαν να μιλούμε και στη χώρα μας για μια "τηλεοπτική γενιά". Οι έρευνες, που έχουν γίνει με θέμα: "Τηλεόραση και παιδί", ασχολούνται με το χρόνο της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από παιδιά διαφόρων ηλικιών, με το είδος και το περιεχόμενο των εκπομπών που παρακολουθούν, με τις επιδράσεις που ασκεί η τηλεόραση στις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της οικογένειας (πρβλ. Βουϊδάσκη Β. 1992, σελ. 260-291).

Ζητήματα, όπως η αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπαιδευτικών ή άλλων εκπομπών στα σχολεία, ο τρόπος και τα κριτήρια, με βάση

τα οποία επιλέγουν τα παιδιά ποιες εκπομπές θα δουν στην τηλεόραση, αν παρακολουθούν μόνα τους ή μαζί με άλλους τις εκπομπές ή αν συζητούν και με ποιους τις εκπομπές αυτές παραμένουν αδιερεύνητα, μολοντί είναι σημαντικότερα. Γιατί η τηλεοπτική αγωγή των παιδιών με σκοπό να γίνουν σταδιακά ενεργητικοί τηλεθεατές και κριτικοί τηλεακροατές των οπτικοακουστικών μηνυμάτων, με τα οποία τα βομβαρδίζουν τα ιδιωτικά και τα κρατικά κανάλια όλο το εικοσιτετράωρο, χρειάζεται τη σκόπιμη καθοδήγηση και τις συστηματικές παιδαγωγικές παρεμβάσεις της οικογένειας και του σχολείου.

2. Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της έρευνας είναι να διαπιστώσει τη συμπεριφορά παιδιών μιας μεγαλούπολης, μιας επαρχιακής πόλης και μικρών αγροτικών χωριών κατά την επιλογή, την παρακολούθηση και την αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπομπών στο σπίτι και το σχολείο.

Ειδικότερα, η έρευνα επιδιώκει να εξετάσει πόσο χρόνο και με ποιους μαζί παρακολουθούν τα Ελληνόπουλα 11-12 ετών τηλεόραση, για ποιους λόγους βλέπουν τηλεοπτικές εκπομπές, ποιες εκπομπές προτιμούν και με ποια κριτήρια τις επιλέγουν, πώς αντιμετωπίζονται από τους γονείς τους όταν θέλουν να δουν τηλεόραση ή να παρακολουθήσουν διαφορετική εκπομπή από εκείνη των γονιών ή των αδελφιών τους, με ποιους συζητούν τις εκπομπές που βλέπουν, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο αξιοποιούν τις εκπαιδευτικές τηλεοπτικές ή άλλες εκπομπές οι γονείς στο σπίτι ή οι δάσκαλοι στο σχολείο και ποιες τηλεοπτικές εκπομπές θα ήθελαν τα παιδιά να προβάλλονται στην τηλεόραση.

Η έρευνα επιχειρεί ακόμη να δείξει μέσα από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων αν τα αποτελέσματα διαφοροποιούνται σε σχέση προς το φύλο των παιδιών, τον τόπο της διαμονής τους, το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα και το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας τους.

Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας αποβλέπει να ενημέρωσει και να προβληματίσει όλους τους ενδιαφερόμενους για το συγκεκριμένο θέμα, ενώ η παρουσίαση των αποτελεσμάτων σε δασκάλους – σύμφωνα με την παράκληση εκείνων που συμμετείχαν στην έρευνα με τα παιδιά των τάξεών τους – θα τους βοηθήσει να σκεφτούν τρόπους για τη συχνότερη και την α-

ποτελεσματικότερη ένταξη της τηλεόρασης και του μαγνητοσκοπίου στη διδασκαλία και τη μάθηση.

3. Μεθοδολογία της έρευνας

3.1. Δείγμα

Η έρευνα έγινε σε –τυχαία επιλεγμένα– σχολεία της περιοχής του Πειραιά και σε πολυθέσια και oligothésia σχολεία του Ρεθύμνου. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από μαθητές Ε' και Στ' τάξης των δημοτικών σχολείων. Η σύνθεση του δείγματος των 528 μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας Ι:

Δείγμα μαθητών Ε' και Στ' τάξης δημοτικών σχολείων
κατά τόπο διαμονής σε σχέση προς το φύλο τους,
τη μόρφωση του πατέρα και τη μόρφωση της μητέρας τους

ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	ΦΥΛΟ		ΜΟΡΦΩΣΗ ΠΑΤΕΡΑ				ΜΟΡΦΩΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ			
	Αγ.	Κορ.	Δημ.	Γυμν.	Λυκ.	Ανωτ.	Δημ.	Γυμν.	Λυκ.	Ανωτ.
Πειραιάς	93	87	29	43	41	66	34	46	60	40
Ρέθυμνο	92	86	55	57	28	36	48	55	48	29
Χωριό	88	75	91	33	22	8	92	30	25	7
ΣΥΝΟΛΟ	273	248	175	133	91	110	174	131	133	76
Δεν απαντ.	-	7	-	-	-	19	-	-	-	14
ΓΕΝ. ΣΥΝ.	-	528	-	-	-	528	-	-	-	528

Από τον πίνακα προκύπτει ότι 521 μαθητές δήλωσαν το φύλο τους: 273 αγόρια (52,40% του συνόλου) και 248 κορίτσια (47,60% του συνόλου). Η μόρφωση του πατέρα και της μητέρας των μαθητών παρουσιάζουν στο συνολικό δείγμα τις ίδιες περίπου συχνότητες στις δύο πρώτες κατηγορίες, αφού 175 πατέρες (34,38% του συνόλου) και 174 μητέρες (33,85% του συνόλου) είναι απόφοιτοι δημοτικού σχολείου και 133 πατέρες (26,13% του συνόλου) και 131 μητέρες (25,49% του συνόλου) είναι απόφοιτοι γυμνασίου. Αντίθετα, στις δύο ανώτερες κατηγορίες 91 πατέρες (17,89% του συνόλου) και 133 μητέρες (25,87% του συνόλου) εί-

ναι απόφοιτοι λυκείου και 110 πατέρες (21,61% του συνόλου) και 76 μητέρες (14,78% του συνόλου) είναι πτυχιούχοι ανώτερης ή ανώτατης σχολής. Οι μητέρες, απόφοιτοι λυκείου είναι δηλαδή περισσότερες από τους πατέρες, ενώ οι πατέρες πτυχιούχοι ανώτερων ή ανώτατων σχολών είναι περισσότεροι από τις μητέρες. Αξιοπρόσεκτο, αλλά κάτι οπωσδήποτε αναμενόμενο, είναι ακόμη ότι οι περισσότεροι από τους γονείς των παιδιών, που διαμένουν σε χωριό, έχουν τελειώσει δημοτικό ή γυμνάσιο. Μόνο 8 πατέρες (1,57% του συνόλου) και 7 μητέρες (1,36% του συνόλου) των μαθητών αυτών έχουν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης σχολής. Οι αντίστοιχες συχνότητες για τους μαθητές του Ρεθύμνου και του Πειραιά δείχνουν μια διαφορετική εικόνα. Οι γονείς, που έχουν αποφοιτήσει από δημοτικό ή γυμνάσιο, είναι σχετικά λιγότεροι, ενώ οι απόφοιτοι ανώτερων και ανώτατων σχολών παρουσιάζονται αυξημένοι. Συγκεκριμένα, 36 πατέρες (7,07% του συνόλου) και 29 μητέρες (5,64% του συνόλου) των μαθητών του Ρεθύμνου και 66 πατέρες (12,97% του συνόλου) και 40 μητέρες (7,78% του συνόλου) των μαθητών του Πειραιά είναι απόφοιτοι ανώτερων και ανώτατων σχολών.

3.2. Διαδικασία, όργανα και χρόνος συλλογής των δεδομένων

Η έρευνα έγινε την άνοιξη του 1993. Ως όργανο συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν έντυπα ερωτηματολόγια με ανοιχτές ερωτήσεις και ερωτήσεις με προδιατυπωμένες εναλλακτικές απαντήσεις. Οι 25 συνολικά ερωτήσεις του ερωτηματολογίου αναφέρονταν στα γενικά χαρακτηριστικά του δείγματος, τις ώρες της καθημερινής τηλεθέασης από τους μαθητές, τον τρόπο επιλογής των τηλεοπτικών εκπομπών, το περιεχόμενο των πιο αγαπημένων στους μαθητές εκπομπών, την αξιοποίηση της τηλεόρασης στο σπίτι και το σχολείο και τις προτάσεις των μαθητών για τη βελτίωση των προβαλλόμενων τηλεοπτικών εκπομπών.

Στην αρχή του ερωτηματολογίου υπήρχε ένα σύντομο σημείωμα προς τους αποδέκτες μαθητές, το οποίο τους ενημέρωνε για το σκοπό της έρευνας, τους τόνιζε ότι τα ερωτηματολόγια ήταν ανώνυμα και δεν είχαν καμιά σχέση με αξιολόγηση και βαθμολογία και τους προέτρεπε να απαντήσουν με ειλικρίνεια στις ερωτήσεις. Τα έντυπα ερωτηματολόγια επιδόθηκαν στους μαθητές των σχολείων του Πειραιά από τον ίδιο τον ερευνητή, στους μαθητές των πολυθέσιων σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου από μεταπτυ-

χιακούς φοιτητές και στους μαθητές των ολιγοθέσιων σχολείων από σχολικούς συμβούλους. Οι διευθυντές των σχολείων και οι δάσκαλοι των τάξεων ενημερώνονταν για το σκοπό της έρευνας, πριν από την επίδοση των ερωτηματολογίων στους μαθητές. Όλοι, δάσκαλοι και μαθητές, ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στην έρευνα, διατυπώνοντας μάλιστα την παράκληση να ενημερωθούν για τα αποτελέσματα μετά από την ολοκλήρωση της έρευνας.

3.3. Στατιστική ανάλυση των δεδομένων

Τα δεδομένα της έρευνας αναλύθηκαν με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS/PC+. Εκτός από τον πίνακα των γενικών απόλυτων και σχετικών συχνοτήτων, αξιολογήθηκε και η στατιστική σημαντικότητα των διαφορών των ποσοστών σε σχέση προς το φύλο των μαθητών, τον τόπο της διαμονής τους, τη μόρφωση του πατέρα και τη μόρφωση της μητέρας τους για τις περιπτώσεις δύο ή περισσότερων ανεξαρτήτων δειγμάτων με το κριτήριο χ^2 (πρβλ. Clauss G./Ebner H., 1979, σελ. 249 κ.ε., σελ. 289 κ.ε., Heller K./Rosemann B., 1981, σελ. 148 κ.ε., σελ. 212 κ.ε., Παπαναστασίου Κ., 1977, σελ. 174 κ.ε., Παρασκευόπουλος Ι. Ν., 1990, Β', σελ. 246 κ.ε., σελ. 296 κ.ε., Ρετινιώτης Στ., 1992, Schub W. u.a., 1991, Wittenberg R./Crammer H., 1992).

3.4. Τα γενικά αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι όλοι οι μαθητές της Ε' και Στ' τάξης των δημοτικών σχολείων μπορούν να βλέπουν τηλεόραση στο σπίτι τους, αφού το 83,3% του συνόλου έχουν έγχρωμη τηλεόραση, το 9,6% έχουν ασπρόμαυρη, το 7,1% διαθέτουν δύο τηλεοράσεις: Μια έγχρωμη και μια ασπρόμαυρη. Μόνο το 0,4% από τους μαθητές δεν έχουν τηλεόραση, αλλά ακόμη και αυτοί παρακολουθούν τις αγαπημένες τους τηλεοπτικές εκπομπές μαζί με φίλους ή γνωστούς τους, όπως προκύπτει από τις απαντήσεις τους.

3.4.1. Χρόνος τηλεοπτικής παρακολούθησης των μαθητών

Ο μέσος χρόνος της καθημερινής τηλεοπτικής παρακολούθησης των μαθητών διαφοροποιείται, ανάλογα με τις ημέρες και τις ώρες της ημέρας. Η κατανομή των μαθητών με βάση τις ώρες που βλέπουν τηλεόραση τις καθημερινές, τα Σαββατοκύριακα και τις ημέρες των διακοπών τους, φαίνεται στον επόμενο πίνακα:

Πίνακας II:
 Ώρες τηλεοπτικής παρακολούθησης των μαθητών,
 ανάλογα με τις ημέρες

Ώρες τηλεοπτικής παρακολούθησης	Τις καθημερινές %	Τα Σαββατοκύριακα %	Στις διακοπές %
Μέχρι 2:30' ώρες	57,9	18,3	16,0
Από 2:31'-5:00' ώρες	30,0	51,7	33,7
Πάνω από 5:01' ώρες	5,3	27,0	40,8
Δε βλέπω τηλεόραση	6,7	3,0	9,5

Τα δεδομένα δείχνουν ότι οι μαθητές παρακολουθούν πάρα πολλές τηλεοπτικές εκπομπές, αφού ακόμη και τις καθημερινές το 57,9% απ' αυτούς βλέπει μέχρι 2:30' ώρες τηλεόραση, το 30% από 2:31' μέχρι 5:00' ώρες, το 5,3% πάνω από 5:01' ώρες. Μόνο το 6,7% δε βλέπει τηλεόραση. Σημαντικό είναι ότι οι ώρες αυτές αυξάνουν σταθερά μαζί με τον ελεύθερο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους οι μαθητές. Έτσι, ενώ τις καθημερινές μόλις το 5,3% από τους μαθητές βλέπει τηλεόραση πάνω από 5 ώρες, τα Σαββατοκύριακα το αντίστοιχο ποσοστό ανεβαίνει στο 27%, για να φθάσει τις ημέρες των διακοπών στο 40,8%. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία οι ώρες που παρακολουθούν οι μαθητές τηλεόραση αυξάνουν τα Σαββατοκύριακα και κατά τη διάρκεια των διακοπών (πρβλ. Βολπής Αν., 1977, σελ. 70, Τσαρδάκης Δ., 1983, σελ. 86 κ.ε., Ναυρίδης Κλ. κ.α., 1988, σελ. 309, Σκρουμπή Α. 1991, σελ. 22 κ.ε.).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ώρες της ημέρας, κατά τις οποίες οι μαθητές συνηθίζουν να παρακολουθούν τηλεοπτικές εκπομπές. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας το 75,7% από τους μαθητές είναι βραδινοί τηλεθεατές, το 56,3% απογευματινοί και το 19,1% πρωινοί. Από όσους βλέπουν τηλεόραση το βράδυ, το 53,3% παρακολουθεί εκπομπές μέχρι τις 9 μ.μ., το 36,2% μέχρι τις 11 μ.μ., ενώ το 10,5% παρακολουθεί νυχτερινές εκπομπές και μετά τις 11 μ.μ.

3.4.2. Λόγοι παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τους μαθητές και τρόποι της επιλογής τους

Οι περισσότεροι μαθητές φαίνεται πως επιλέγουν συνειδητά ποιες εκπομπές θα παρακολουθήσουν στην τηλεόραση. Σε ποσο-

στό 78,6% βλέπουν όσες εκπομπές τους ενδιαφέρουν προσωπικά, σε ποσοστό 61,2% οι μαθητές βλέπουν στην τηλεόραση ό,τι θέλουν μόνοι τους, ενώ σε ποσοστό 56,4% διαβάζουν το πρόγραμμα της τηλεόρασης, πριν αποφασίσουν τι θα δουν, και σε ποσοστό 6,5% ό,τι τους αρέσει ή τους ψυχαγωγεί. Υπάρχουν όμως και σημαντικά ποσοστά μαθητών, που αναγκάζονται να βλέπουν τις εκπομπές που θέλουν άλλοι: Το 32% βλέπουν ό,τι θέλουν οι γονείς τους, το 10,7% ό,τι θέλουν τα αδέρφια τους. Ένα 2,2% βλέπει ό,τι τύχει. Μόνο στο 10,3% οι οικογένειες των μαθητών συζητούν και αποφασίζουν να δουν ό,τι θέλουν όλοι. Έτσι εξηγείται, γιατί το 33,6% από τους μαθητές δηλώνει ότι τσακώνονται με τα αδέρφια τους και τους γονείς τους, όταν θέλουν να δουν διαφορετικά προγράμματα. Οι μισοί περίπου μαθητές δηλώνουν ότι ανοίγουν την τηλεόραση και ψάχνουν τα κανάλια, για να αποφασίσουν τι θα δουν (ποσοστό 49,3%) και άλλοι ότι βλέπουν τηλεόραση, γιατί δεν ξέρουν τι να κάνουν (ποσοστό 21,6%). Τέλος, το 68,5% από τους μαθητές βλέπουν τηλεόραση μαζί με τους γονείς τους, το 54,2% με τα αδέρφια τους, το 38,8% μόνοι τους, το 11,5% με τους φίλους τους και το 12,9% με άλλους.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι οι γονείς εξακολουθούν να ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό την τηλεοπτική συμπεριφορά των παιδιών τους. Όπως δηλώνουν οι μαθητές, οι γονείς τους δεν τους αφήνουν να βλέπουν τηλεόραση, όταν έχουν διάβασμα (ποσοστό 85,5%), όταν οι εκπομπές είναι ακατάλληλες (ποσοστό 62,3%), όταν είναι πολύ αργά (ποσοστό 55,4%) ή όταν είναι άρρωστοι (ποσοστό 7,6%), ενώ σε μερικούς μαθητές οι γονείς απαγορεύουν να παρακολουθήσουν τηλεόραση, για να τους τιμωρήσουν (ποσοστό 6,5%). Σύμφωνα και με τα αποτελέσματα παλαιότερων ερευνών πολλοί γονείς χρησιμοποιούσαν την απαγόρευση ή την παρακολούθηση τηλεοπτικών εκπομπών ως μέσο τιμωρίας ή επιβράβευσης των παιδιών τους, ενώ η απαγόρευση της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών οδηγούσε σε συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά (πρβλ. Τσαρδάκης Δ., 1983, σελ. 88, Ναυρίδης Κλ. κ.α., 1988, σελ. 313-314).

3.4.3. Τηλεοπτικές προτιμήσεις των μαθητών

Οι εκπομπές, τις οποίες προτιμούν να παρακολουθούν οι μαθητές της Ε' και Στ' τάξης δημοτικών σχολείων, ταξινομημένες σε κατηγορίες σύμφωνα με το περιεχόμενό τους και τη σειρά προτίμησης, είναι οι ακόλουθες: Τηλεπαιχνίδια με δώρα (54,4%), κινούμενα σχέδια, μαριονέτες, κούκλες (51%), καουμποϊκά, αστυνομικά,

πολεμικά (49%), παλιές ελληνικές ταινίες (45,2%), ταξίδια και εξερευνηήσεις (38,7%), εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές (38,4%), ελληνικές και ξένες σειρές (36,3%), ενημερωτικές εκπομπές, ειδήσεις (31,7%), αθλητικές εκπομπές (31,5%), διαφημίσεις (17%).

Όπως φαίνεται, πρώτα σε θεαματικότητα μεταξύ των μαθητών έρχονται τα τηλεπαιγνίδια με δώρα και τα κινούμενα σχέδια, οι μαριονέτες και οι κούκλες και τελευταίες οι διαφημίσεις. Και από τις απαντήσεις των μαθητών σε άλλη ερώτηση προκύπτει ότι οι δέκα πιο αγαπημένες εκπομπές των μαθητών κατά σειρά συχνότητας είναι: Οι Απαράδεκτοι, ελληνική κωμική σειρά, (34,8%), Το μεγάλο παζάρι, τηλεπαιγνίδι με δώρα, (21,4%), Οι κόντρες, τηλεπαιγνίδι με δώρα, (16%), Χάϊ Ροκ, ελληνική κωμική σειρά, (14,6%), Ραντεβού στα τυφλά, ελληνική σειρά, (13,8%), Χρυσή κάρτα, τηλεπαιγνίδι με δώρα, (13,4%), Τα επτά κακά της μοίρας μου, ελληνική κωμική σειρά, (12,4%), Οι μικρομεσαίοι, ελληνική κοινωνική σειρά, (11,7%), Σίμπσονς, ξένη κοινωνική σειρά, (11,7%), Στον ψυχίατρο, ελληνική κωμική σειρά, (10,5%).

Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, ακόμη μια φορά, ότι οι μαθητές προτιμούν τις ελληνικές κωμικές σειρές και τα τηλεπαιγνίδια με δώρα. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές παρακολουθούν διασκεδαστικά κινούμενα σχέδια: Τάινι Τάουν, Παπιοπεριπέτειες, Τομ και Τζέρι, Σκούμπι Ντου, κ.ά. και περιπετειώδη: Χελωνοιτζάκια, Τζι Άι Τζο, Τρανσφόρμερς, Κάπτεν Πλάνετ κ.ά., γιατί –όπως δηλώνουν– “είναι ωραία, έχουν πλάκα και τους ξεκουράζουν”. Στις καουμπόϊκες, αστυνομικές και πολεμικές ταινίες, που βλέπουν οι μαθητές, περιλαμβάνονται και οι: “Σβαρτσενέγκερ, Τζέϊμς Μποντ, Ρόκι, Ράμπο, Ανατομία ενός εγκλήματος, Καουμπόϊ, Ιντιάνα Τζόουνς, Ιππότης της ασφάλτου κ.α.”.

3.4.4. Σχολείο και τηλεόραση

Η αξιοποίηση των τηλεοπτικών εκπομπών στο σχολείο από τους δασκάλους και τους μαθητές δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενθαρρυντική. Το 55% από τους μαθητές δηλώνει ότι οι δάσκαλοι τους συστήνουν ποιες τηλεοπτικές εκπομπές αξίζει να δουν και μετά τις συζητούν μαζί τους. Μόνο όμως το 20,3% από τους μαθητές αναφέρει ότι ο δάσκαλός τους προβάλλει στο σχολείο μαγνητοσκοπημένες ταινίες, τις οποίες συζητούν μετά την προβολή και το 20,1% από τους μαθητές ότι παρακολουθούν στο σχολείο εκπομπές της εκπαιδευτικής τηλεόρασης. Ό,τι βλέπουν στην τηλεόραση οι μαθητές, προτιμούν να το συζητούν με τους φίλους

τους σε ποσοστό 59,8%, με τους δικούς τους σε ποσοστό 32,7%, με το δάσκαλό τους σε ποσοστό μόνο 13,8%, ενώ το 14,7% από τους μαθητές δε συζητούν όσα βλέπουν.

3.4.5. Τηλεοπτικές επιθυμίες των μαθητών

Οι μισοί περίπου μαθητές θεωρούν τις τηλεοπτικές εκπομπές, που τους προσφέρονται, ικανοποιητικές, αφού το 52,5% από αυτούς κρίνουν ότι τα τηλεοπτικά προγράμματα είναι καλά, ενώ οι υπόλοιποι 47,5% θέλουν να προβάλλονται εκπομπές διαφορετικές απ' αυτές που υπάρχουν.

Ακόμη, όμως, και οι μαθητές, που θέλουν να αλλάξει το τηλεοπτικό πρόγραμμα, δεν προτείνουν ουσιαστικές βελτιώσεις. Οι προτάσεις τους εξαντλούνται σε αύξηση ορισμένων κατηγοριών εκπομπών, τις οποίες μάλιστα δεν κρίνουν απαραίτητο να είναι καλύτερης ποιότητας από τις σημερινές. Μόνο το 19,8% από τους μαθητές απαιτεί εκπομπές καλύτερες από τις σημερινές.

Οι περισσότεροι μαθητές ζητούν: Περιπετειώδεις εκπομπές σε ποσοστό 91,5%, πολεμικές σε ποσοστό 39,2%, εκπαιδευτικές και διδακτικές σε ποσοστό 33,2%, ψυχαγωγικές και κωμικές σε ποσοστό 25,4% και παιδικές σε ποσοστό 16,4%.

3.5. Τα αποτελέσματα της έρευνας σε σχέση προς το φύλο των μαθητών

Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας έδειξε ότι αρκετές από τις απαντήσεις των μαθητών διαφοροποιούνται σε σχέση προς το φύλο τους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα τα περισσότερα κορίτσια βλέπουν τα Σαββατοκύριακα μέχρι και 5 ώρες τηλεόραση (αγόρια 24,6%, κορίτσια 27,2%), ενώ τα αγόρια είναι περισσότερα, όταν ο χρόνος της τηλεθέασης είναι πάνω από 5 ώρες (αγόρια 17,1%, κορίτσια 10,1%, $\chi^2=9,30$). Αγόρια και κορίτσια διαφέρουν σημαντικά ως προς την ώρα παρακολούθησης των βραδινών τηλεοπτικών εκπομπών. Μέχρι τις 9 μ.μ. βλέπουν τηλεόραση περισσότερα κορίτσια παρά αγόρια (αγόρια 25%, κορίτσια 28,6%), αντίθετα μέχρι και μετά τις 11 μ.μ. τα αγόρια ξεπερνούν τα κορίτσια (μέχρι τις 11 μ.μ.: αγόρια 21,7%, κορίτσια 14,5% και μετά τις 11 μ.μ.: αγόρια 6%, κορίτσια 4,3%, $\chi^2=17,54$, $\chi^2=8,77$, $df=2$, $p=0,05$).

Αυτό, ίσως, έχει σχέση και με τους λόγους της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών και τους τρόπους επιλογής τους από τους μαθητές. Οι γονείς, φαίνεται, να αντιμετωπίζουν αυστηρότε-

ρα τα κορίτσια παρά τα αγόρια, αφού τους απαγορεύουν να βλέπουν τηλεόραση, όταν ζητούν να παρακολουθήσουν τηλεοπτικές εκπομπές αργά το βράδυ (αγόρια 24,6%, κορίτσια 31,2%, $\chi^2=17,54$, $df=1$, $p=0,001$), ιδιαίτερα μάλιστα, όταν κρίνουν ότι οι εκπομπές είναι ακατάλληλες για παιδιά (αγόρια 27,7%, κορίτσια 35%, $\chi^2=21,18$, $df=1$, $p=0,001$). Αλλά και περισσότερα αγόρια παρά κορίτσια παρακολουθούν τηλεόραση, γιατί δεν ξέρουν τι να κάνουν (αγόρια 13%, κορίτσια 8,6%, $\chi^2=3,90$, $df=1$, $p=0,05$) και τσακώνονται συχνότερα με τα αδελφιά τους ή με τους γονείς τους, όταν θέλουν να δουν διαφορετικά προγράμματα (αγόρια 20%, κορίτσια 13,5%, $\chi^2=4,92$, $df=1$, $p=0,05$).

Πολλές από τις τηλεοπτικές προτιμήσεις των αγοριών διαφέρουν σημαντικά από εκείνες των κοριτσιών. Τα αγόρια προτιμούν να παρακολουθούν ταινίες και εκπομπές με συνεχή δράση και συχνές σκηνές βίας, όπως καουμποϊκές, αστυνομικές, πολεμικές ταινίες (αγόρια 34,7%, κορίτσια 14,3%, $\chi^2=67,95$, $df=1$, $p=0,001$), και αθλητικές εκπομπές (αγόρια 25,7%, κορίτσια 6,4%, $\chi^2=72,54$, $df=1$, $p=0,001$), σε αντίθεση με τα κορίτσια που παρακολουθούν περισσότερο ευχάριστα ελληνικές και ξένες κοινωνικές σειρές (αγόρια 14,3%, κορίτσια 31,2%, $\chi^2=17,54$, $df=1$, $p=0,001$), μουσικές εκπομπές (αγόρια 6,7%, κορίτσια 16,8%, $\chi^2=35,98$, $df=1$, $p=0,001$), τα τηλεπαιχνίδια με δώρα (αγόρια 25,8%, κορίτσια 28,5%, $\chi^2=17,54$, $df=1$, $p=0,05$), τα κινούμενα σχέδια, τις μαριονέτες και τις κούκλες (αγόρια 24,1%, κορίτσια 27,4%, $\chi^2=6,89$, $df=1$, $p=0,01$), τις παλιές ελληνικές ταινίες (αγόρια 18,9%, κορίτσια 26,4%, $\chi^2=19,74$, $df=1$, $p=0,001$), τις εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές (αγόρια 17,1%, κορίτσια 21,6%, $\chi^2=8,69$, $df=1$, $p=0,01$).

Οι ίδιες περίπου διαφορές στις προτιμήσεις αγοριών και κοριτσιών εκδηλώνονται και στις πιο αγαπημένες σε συχνότητα εκπομπές, τις οποίες και κατονομάζουν, όπως: Οι Απαράδεκτοι (αγόρια 14,7%, κορίτσια 20,2%, $\chi^2=10,25$, $df=1$, $p=0,01$), οι αθλητικές εκπομπές (αγόρια 11,5%, κορίτσια 1,4%, $\chi^2=42,77$, $df=1$, $p=0,001$), οι Μικρομεσαίοι (αγόρια 4,3%, κορίτσια 7,2%, $\chi^2=5,67$, $df=1$, $p=0,05$), η Τζίνη και το Τζίνι (αγόρια 3,5%, κορίτσια 7%, $\chi^2=8,30$, $df=1$, $p=0,01$), η Λάμψη (αγόρια 3,3%, κορίτσια 6,5%, $\chi^2=7,08$, $df=1$, $p=0,01$), Τόλμη και διπλωματία (αγόρια 3,1%, κορίτσια 10%, $\chi^2=24,18$, $df=1$, $p=0,001$).

Τα αποτελέσματα αυτά ενισχύουν τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία τα αγόρια προτιμούσαν τηλεοπτικά έργα με σκηνές βίας και επιθετικότητας ή με κυρίαρχα το πο-

λεμικό στοιχείο, τη δύναμη, την αγριότητα και το μυστήριο, σε αντίθεση με τα κορίτσια που παρακολουθούσαν εκπομπές με ομαλή και ήσυχη εξέλιξη (πρβλ. Βολπής Α., 1977, σελ. 76, Τσαρδάκης Δ., 1983, Δουλκέρη Τ., 1980, σελ. 97).

Οι τρόποι αξιοποίησης των τηλεοπτικών εκπομπών στο σπίτι και το σχολείο δε διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών. Τα κορίτσια όμως συζητούν με τους δικούς τους συχνότερα από τα αγόρια όσα βλέπουν στην τηλεόραση (αγόρια 13,9%, κορίτσια 18,9%, $\chi^2=9,79$, $df=1$, $p=0,01$).

Αλλά και οι διαφοροποιήσεις των τηλεοπτικών επιθυμιών αγοριών και κοριτσιών συμφωνούν ουσιαστικά με τις διαφορετικές τηλεοπτικές προτιμήσεις τους. Τα αγόρια θα ήθελαν να εκπέμπονται από τα τηλεοπτικά κανάλια ακόμη περισσότερες πολεμικές ταινίες (αγόρια 28,3%, κορίτσια 10,4%, $\chi^2=30,81$, $df=1$, $p=0,001$), αλλά και εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές (αγόρια 11,7%, κορίτσια 21,7%, $\chi^2=10,33$, $df=1$, $p=0,01$).

3.6. Τα αποτελέσματα της έρευνας σε σχέση προς τον τόπο διαμονής των μαθητών

Πολλά από τα αποτελέσματα της έρευνας διαφοροποιούνται και σε σχέση προς τον τόπο διαμονής των μαθητών. Περισσότεροι μαθητές του Πειραιά και του Ρεθύμνου παρά μαθητές των χωριών βλέπουν τηλεόραση το πρωί (μαθητές Πειραιά 8,3%, μαθητές Ρεθύμνου 7,9%, μαθητές των χωριών 2,9%, $\chi^2=14,51$, $df=2$, $p=0,001$), ενώ το βράδυ προηγούνται οι μαθητές του Ρεθύμνου και ακολουθούν οι μαθητές του Πειραιά, με τελευταίους τους μαθητές των χωριών (μαθητές Πειραιά 24,9%, μαθητές Ρεθύμνου 28,9%, μαθητές των χωριών 22%, $\chi^2=8,81$, $df=2$, $p=0,05$). Ως προς τις ώρες της τηλεθέασης οι περισσότεροι μαθητές των χωριών και του Ρεθύμνου βλέπουν τηλεόραση μέχρι τις 9 μ.μ. (μαθητές Πειραιά 13,6%, μαθητές Ρεθύμνου 19,2%, μαθητές των χωριών 20,5%), σε αντίθεση με τους μαθητές του Πειραιά, που προτιμούν να παρακολουθούν εκπομπές μεταξύ 9 μ.μ. και 11 μ.μ. (μαθητές Πειραιά 16,7%, μαθητές Ρεθύμνου 11,5%, μαθητές των χωριών 8%) και μετά τις 11 μ.μ. (μαθητές Πειραιά 4,2%, μαθητές Ρεθύμνου 4,2%, μαθητές των χωριών 2,1%, $\chi^2=27,27$, $df=4$, $p=0,001$). Τα δεδομένα εξηγούνται, ίσως, από το εναλλασσόμενο ωράριο λειτουργίας των σχολείων στον Πειραιά και τους διαφορετικούς ρυθμούς της ζωής στις πόλεις σε σύγκριση με τα χωριά.

Και οι λόγοι της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τους μαθητές καθώς και ο τρόπος της επιλογής τους διαφέρουν, ανάλογα με τον τόπο της διαμονής τους. Όλοι οι μαθητές, ανεξάρτητα από τον τόπο της διαμονής τους βλέπουν κατά σειρά συχνότητας τηλεόραση με τους γονείς τους (μαθητές Πειραιά 22,1%, μαθητές Ρεθύμνου 26,1%, μαθητές των χωριών 20%, $\chi^2=6,72$, $df=2$, $p=0,05$), τα αδέλφια τους (μαθητές Πειραιά 14,2%, μαθητές Ρεθύμνου 22,9%, μαθητές των χωριών 17,1%, $\chi^2=21,23$, $df=2$, $p=0,001$), μόνοι τους (μαθητές Πειραιά 13,7%, μαθητές Ρεθύμνου 16,3%, μαθητές των χωριών 8,8%, $\chi^2=12,25$, $df=2$, $p=0,01$), και με τους φίλους τους (μαθητές Πειραιά 2,7%, μαθητές Ρεθύμνου 6,7%, μαθητές των χωριών 2,1%, $\chi^2=16,63$, $df=2$, $p=0,001$), αλλά οι μαθητές του Ρεθύμνου προηγούνται σημαντικά των άλλων σ' όλες τις κατηγορίες. Οι μαθητές του Πειραιά επιλέγουν περισσότερο συνειδητά τις εκπομπές, που θα δουν, αφού διαβάζουν το πρόγραμμα της τηλεόρασης, πριν αποφασίσουν (μαθητές Πειραιά 21,8%, μαθητές Ρεθύμνου 19,9%, μαθητές των χωριών 14,7%, $\chi^2=7,69$, $df=2$, $p=0,05$). Ακόμη οι μαθητές βλέπουν τηλεόραση, γιατί τους αρέσει και τους ψυχαγωγεί (μαθητές Πειραιά 2,3%, μαθητές Ρεθύμνου 1,8%, μαθητές των χωριών 2,3%, $\chi^2=6,40$, $df=2$, $p=0,01$), αλλά οι μαθητές του Πειραιά ενδιαφέρονται περισσότερο από τους άλλους για ορισμένες εκπομπές (μαθητές Πειραιά 29,1%, μαθητές Ρεθύμνου 25,8%, μαθητές των χωριών 23,7%, $\chi^2=6,54$, $df=2$, $p=0,05$). Οι μαθητές του Ρεθύμνου προηγούνται σημαντικά στο "βλέπω τηλεόραση, γιατί δεν ξέρω τι να κάνω" (μαθητές Πειραιά 5,1%, μαθητές Ρεθύμνου 11,5%, μαθητές των χωριών 5,1%, $\chi^2=20,63$, $df=2$, $p=0,001$), και οι μαθητές των χωριών στο "βλέπω τηλεόραση, γιατί βλέπουν και οι γονείς μου" (μαθητές Πειραιά 0,8%, μαθητές Ρεθύμνου 1,7%, μαθητές των χωριών 2,5%, $\chi^2=6,20$, $df=2$, $p=0,05$). Η μεγαλύτερη προσωπική πρωτοβουλία των μαθητών του Πειραιά φαίνεται και από το γεγονός, ότι βλέπουν στην τηλεόραση περισσότερο από τους μαθητές του Ρεθύμνου και των χωριών, ό,τι θέλουν μόνοι τους (μαθητές Πειραιά 25,4%, μαθητές Ρεθύμνου 22,5%, μαθητές των χωριών 13,2%, $\chi^2=34,97$, $df=2$, $p=0,001$) και λιγότερο ό,τι θέλουν οι γονείς τους (μαθητές Πειραιά 6,8%, μαθητές Ρεθύμνου 13%, μαθητές των χωριών 12,2%, $\chi^2=18,90$, $df=2$, $p=0,001$).

Και οι λόγοι, για τους οποίους οι γονείς απαγορεύουν στα παιδιά τους να βλέπουν τηλεόραση, διαφέρουν ανάλογα με τον τόπο διαμονής των μαθητών. Οι γονείς των μαθητών του Πειραιά απα-

γορεύουν στα παιδιά τους περισσότερο από τους γονείς των μαθητών του Ρεθύμνου και των χωριών να βλέπουν τηλεόραση, όταν έχουν διάβασμα (μαθητές Πειραιά 31,1%, μαθητές Ρεθύμνου 30,5%, μαθητές των χωριών 23,9%, $\chi^2=11,90$, $df=2$, $p=0,01$). Όταν όμως οι εκπομπές είναι ακατάλληλες για παιδιά (μαθητές Πειραιά 23,2%, μαθητές Ρεθύμνου 24%, μαθητές των χωριών 15%, $\chi^2=18,36$, $df=2$, $p=0,001$) ή όταν οι εκπομπές προβάλλονται αργά το βράδυ (μαθητές Πειραιά 18,9%, μαθητές Ρεθύμνου 21,7%, μαθητές των χωριών 14,9%, $\chi^2=7,34$, $df=2$, $p=0,05$), τότε εκείνοι που απαγορεύουν περισσότερο στα παιδιά τους να βλέπουν τηλεόραση είναι οι γονείς των μαθητών του Ρεθύμνου.

Ενδιαφέρουσες είναι και οι διαφορές των τηλεοπτικών προτιμήσεων των μαθητών σε σχέση προς τον τόπο της διαμονής τους. Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα, οι κύριες διαφορές εντοπίζονται ανάμεσα στους μαθητές του Πειραιά από τη μια πλευρά και τους μαθητές του Ρεθύμνου και των χωριών από την άλλη. Μετά τα τηλεπαιχνίδια με δώρα, που είναι πρώτα στην προτίμηση των μαθητών, ανεξάρτητα από τον τόπο της διαμονής τους (μαθητές Πειραιά 19,1%, μαθητές Ρεθύμνου 22,1%, μαθητές των χωριών 13,2%, $\chi^2=15,10$, $df=2$, $p=0,001$), οι μαθητές του Πειραιά προτιμούν τις παλιές ελληνικές ταινίες (μαθητές Πειραιά 18,1%, μαθητές Ρεθύμνου 16,2%, μαθητές των χωριών 10,9%, $\chi^2=10,28$, $df=2$, $p=0,01$), ενώ οι μαθητές του Ρεθύμνου επιλέγουν τα καουμποϊκά, τα αστυνομικά και τα πολεμικά έργα (μαθητές Πειραιά 17,2%, μαθητές Ρεθύμνου 19,1%, μαθητές των χωριών 12,8%, $\chi^2=6,12$, $df=2$, $p=0,05$), τα ταξίδια και τις εξερευνησεις (μαθητές Πειραιά 13,5%, μαθητές Ρεθύμνου 17%, μαθητές των χωριών 8,2%, $\chi^2=17,76$, $df=2$, $p=0,001$), τις ελληνικές και ξένες σειρές (μαθητές Πειραιά 14,3%, μαθητές Ρεθύμνου 15,1%, μαθητές των χωριών 6,9%, $\chi^2=19,58$, $df=2$, $p=0,001$) και τις ειδήσεις (μαθητές Πειραιά 10,7%, μαθητές Ρεθύμνου 13,2%, μαθητές των χωριών 7,8%, $\chi^2=6,18$, $df=2$, $p=0,05$).

Τα αποτελέσματα δείχνουν και τη σειρά που παρουσιάζουν οι τηλεοπτικές προτιμήσεις των μαθητών. Τα τηλεπαιχνίδια με δώρα έρχονται πρώτα σε προτίμηση των μαθητών, ανεξάρτητα από τον τόπο της διαμονής τους, οι παλιές ελληνικές ταινίες δεύτερες στην προτίμηση των μαθητών του Πειραιά, είναι τέταρτες στην προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου και τρίτες στην προτίμηση των μαθητών των χωριών. Τα καουμποϊκά, τα αστυνομικά και τα πολεμικά εμφανίζονται τρίτα στην προτίμηση των μαθητών του Πειραιά και δεύτερα στην προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου

και των χωριών. Οι ελληνικές και ξένες σειρές είναι τέταρτες στην προτίμηση των μαθητών του Πειραιά, προτελευταίες στην προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου και τελευταίες στην προτίμηση των μαθητών των χωριών. Τα ταξίδια και οι εξερευνησεις είναι προτελευταίες στην προτίμηση των μαθητών του Πειραιά τρίτες στην προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου και τέταρτες στην προτίμηση των μαθητών των χωριών και οι ειδήσεις – λιγότερο αγαπητές – έρχονται τελευταίες στην προτίμηση των μαθητών του Πειραιά και του Ρεθύμνου και προτελευταίες στην προτίμηση των μαθητών των χωριών.

Σημαντικές είναι και οι διαφοροποιήσεις των πιο αγαπημένων εκπομπών των μαθητών σε σχέση προς τον τόπο της διαμονής τους. Η ελληνική τηλεοπτική σειρά “Απαράδεκτοι” έρχεται πρώτη στην προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου και των μαθητών του Πειραιά (μαθητές Πειραιά 15,1%, μαθητές Ρεθύμνου 15,9%, μαθητές των χωριών 3,7%, $\chi^2=54,73$, $df=2$, $p=0,001$). Οι διαφοροποιήσεις γίνονται ακόμη μεγαλύτερες στη συνέχεια, αφού οι μαθητές του Πειραιά προτιμούν τη “Λάμψη” (μαθητές Πειραιά 7,2%, μαθητές Ρεθύμνου 1,2%, μαθητές των χωριών 1,4%, $\chi^2=38,16$, $df=2$, $p=0,001$) και τη “Τζίνη και το τζίνι” (μαθητές Πειραιά 6,4%, μαθητές Ρεθύμνου 3,5%, μαθητές των χωριών 0,6%, $\chi^2=25,07$, $df=2$, $p=0,001$), οι μαθητές του Ρεθύμνου την εκπομπή “Οι κόντρες” (μαθητές Πειραιά 4,1%, μαθητές Ρεθύμνου 8,6%, μαθητές των χωριών 3,3%, $\chi^2=16,4$, $df=2$, $p=0,001$), το “Χάι Ροκ” (μαθητές Πειραιά 5%, μαθητές Ρεθύμνου 8,5%, μαθητές των χωριών 1%, $\chi^2=32,40$, $df=2$, $p=0,001$), τις εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές (μαθητές Πειραιά 4,7%, μαθητές Ρεθύμνου 8,5%, μαθητές των χωριών 5,4%, $\chi^2=7,98$, $df=2$, $p=0,05$), “Τα επτά κακά της μοίρας μου” (μαθητές Πειραιά 3,7%, μαθητές Ρεθύμνου 6,8%, μαθητές των χωριών 1,9%, $\chi^2=15,2$, $df=2$, $p=0,05$) και την εκπομπή “Μικρομεσαίοι” (μαθητές Πειραιά 3,7%, μαθητές Ρεθύμνου 6,4%, μαθητές των χωριών 1,6%, $\chi^2=15,77$, $df=2$, $p=0,001$) και οι μαθητές των χωριών το “Ραντεβού στα τυφλά” (μαθητές Πειραιά 3,1%, μαθητές Ρεθύμνου 2,7%, μαθητές των χωριών 8%, $\chi^2=26,96$, $df=2$, $p=0,001$), η “Χρυσή κάρτα” (μαθητές Πειραιά 3,1%, μαθητές Ρεθύμνου 3,1%, μαθητές των χωριών 7,2%, $\chi^2=18,54$, $df=2$, $p=0,001$), ο “Μαγκάϊβερ” (μαθητές Πειραιά 1,2%, μαθητές Ρεθύμνου 1,7%, μαθητές των χωριών 7%, $\chi^2=41,04$, $df=2$, $p=0,001$) και την εκπομπή “ο τροχός της τύχης” (μαθητές Πειραιά 3,1%, μαθητές Ρεθύμνου 1,9%, μαθητές των χωριών 5%, $\chi^2=10,52$, $df=2$, $p=0,01$). Με εξαίρεση τις εκπαιδευτικές και διδα-

κτικές εκπομπές, που αποτελούν την πέμπτη προτίμηση των μαθητών του Πειραιά και την τέταρτη προτίμηση των μαθητών του Ρεθύμνου και των χωριών, οι μεσαίες προτιμήσεις των μαθητών του Πειραιά είναι οι πρώτες των μαθητών του Ρεθύμνου και οι τελευταίες προτιμήσεις των μαθητών του Πειραιά είναι οι πρώτες των μαθητών των χωριών.

Οι τηλεοπτικές εκπομπές φαίνεται πως αξιοποιούνται καλύτερα στο σπίτι και στο σχολείο από τους μαθητές που διαμένουν στο Ρέθυμνο. Συγκεκριμένα, οι μαθητές του Ρεθύμνου συζητούν περισσότερο από τους μαθητές του Πειραιά και των χωριών ό,τι βλέπουν στην τηλεόραση με τους δικούς τους (μαθητές Πειραιά 11%, μαθητές Ρεθύμνου 14,1%, μαθητές των χωριών 7,5%, $\chi^2=9,54$, $df=2$, $p=0,01$), με άλλα παιδιά (μαθητές Πειραιά 7%, μαθητές Ρεθύμνου 10,6%, μαθητές των χωριών 5,6%, $\chi^2=8,47$, $df=2$, $p=0,05$) και με το δάσκαλό τους (μαθητές Πειραιά 1,2%, μαθητές Ρεθύμνου 8,7%, μαθητές των χωριών 3,9%, $\chi^2=35,64$, $df=2$, $p=0,001$), ενώ και όσοι μαθητές του Ρεθύμνου δε συζητούν ό,τι βλέπουν είναι λιγότεροι από εκείνους του Πειραιά και των χωριών (μαθητές Πειραιά 5,8%, μαθητές Ρεθύμνου 3,1%, μαθητές των χωριών 5,8%, $\chi^2=7,84$, $df=2$, $p=0,05$). Η συμβολή των δασκάλων του Ρεθύμνου σ' αυτό αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική, αφού οι μαθητές δηλώνουν ότι οι δάσκαλοί τους προβάλλουν μαγνητοσκοπημένες ταινίες (μαθητές Πειραιά 3,9%, μαθητές Ρεθύμνου 13,7%, μαθητές των χωριών 2,7%, $\chi^2=64,87$, $df=2$, $p=0,001$), παρακολουθούν μαζί τους εκπομπές της εκπαιδευτικής τηλεόρασης στο σχολείο (μαθητές Πειραιά 3,9%, μαθητές Ρεθύμνου 12,3%, μαθητές των χωριών 3,9%, $\chi^2=40,64$, $df=2$, $p=0,001$) και τους υποδεικνύουν ποιες τηλεοπτικές εκπομπές αξίζει να δουν (μαθητές Πειραιά 11,7%, μαθητές Ρεθύμνου 25,7%, μαθητές των χωριών 17,5%, $\chi^2=55,90$, $df=2$, $p=0,001$). Σημαντικό είναι επίσης ότι δάσκαλοι και μαθητές δεν περιορίζονται στην παρακολούθηση των εκπομπών, αλλά τις συζητούν μετά από την παρακολούθησή τους.

Οι τηλεοπτικές επιθυμίες των μαθητών αποκλίνουν σημαντικά από τις τηλεοπτικές τους προτιμήσεις. Έτσι, οι εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές –πέμπτες στις τηλεοπτικές προτιμήσεις των μαθητών του Πειραιά και τέταρτες στις τηλεοπτικές προτιμήσεις των μαθητών του Ρεθύμνου και των χωριών– αποτελούν την πρώτη από τις τηλεοπτικές επιθυμίες των μαθητών του Πειραιά και τη δεύτερη από τις επιθυμίες των μαθητών του Ρεθύμνου και των μαθητών των χωριών (μαθητές Πειραιά 16,4%, μαθητές Ρε-

θύμνου 9,1%, μαθητές των χωριών 7,8%, $\chi^2=6,83$, $df=2$, $p=0,05$). Ακολουθούν οι πολεμικές ταινίες. Έρχονται δεύτερες στις επιθυμίες των μαθητών του Πειραιά και πρώτες στις επιθυμίες των μαθητών του Ρεθύμνου και των χωριών (μαθητές Πειραιά 13,8%, μαθητές Ρεθύμνου 16,4%, μαθητές των χωριών 9,1%, $\chi^2=13,28$, $df=2$, $p=0,01$). Λίγοι μαθητές ζητούν εκπομπές καλύτερες από τις σημερινές (μαθητές Πειραιά 11,6%, μαθητές Ρεθύμνου 6%, μαθητές των χωριών 2,2%, $\chi^2=14,62$, $df=2$, $p=0,001$).

3.7. Τα αποτελέσματα της έρευνας σε σχέση προς το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα των μαθητών

Στατιστικά σημαντικές διαφορές εμφανίζουν τα αποτελέσματα της έρευνας και σε σχέση προς το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα των μαθητών. Οι μαθητές διαφοροποιούνται ως προς τις ώρες της ημέρας, κατά τις οποίες βλέπουν τηλεόραση. Σ' όλες τις ώρες της ημέρας βλέπουν τηλεόραση περισσότεροι μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν τελειώσει το δημοτικό σχολείο ή το γυμνάσιο, ενώ ανάμεσα στους μαθητές, που οι πατέρες τους είναι απόφοιτοι λυκείου, και σ' εκείνους, που οι πατέρες τους έχουν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης σχολής, προηγούνται ελαφρά οι δεύτεροι (μέχρι τις 9 μ.μ.: μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 21,9%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 13,4%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 9,1%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 9,5%, μέχρι τις 11 μ.μ.: μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 9,5%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 9,3%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 7,1%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 9,5% και μετά τις 11 μ.μ.: μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 3%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 3,6%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 1,4%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 2,8%, $\chi^2=14,13$, $df=6$, $p=0,05$).

Οι διαφορές ως προς τους λόγους της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τους μαθητές και τον τρόπο της επιλογής τους εντοπίζονται στο αν βλέπουν τηλεόραση μόνοι τους ή με άλλους. Περισσότεροι από τους μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν τελειώσει μόνο δημοτικό σχολείο βλέπουν στην τηλεόραση ό,τι θέλουν μόνοι τους (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 17,8%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 17%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 10,4%, μαθητές με πατέρα

πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 16,2%, $\chi^2=15,45$, $df=3$, $p=0,01$), αλλά και ό,τι θέλουν οι γονείς τους (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 14,8%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 6%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 6,6%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 4,4%, $\chi^2=23,19$, $df=3$, $p=0,001$). Όσο αυξάνει το μορφωτικό επίπεδο των πατέρων των μαθητών φαίνεται πως μειώνεται το ποσοστό εκείνων που βλέπουν ό,τι θέλουν οι πατέρες τους, κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραχώρηση μεγαλύτερης ελευθερίας στους μαθητές από τους πατέρες τους όσο ανώτερη μόρφωση έχουν.

Και οι τηλεοπτικές επιθυμίες των μαθητών διαφέρουν σημαντικά σε σχέση προς τη μόρφωση του πατέρα τους. Η σπουδαιότερη διαφορά είναι ότι οι μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο ή το γυμνάσιο, ζητούν περισσότερες πολεμικές ταινίες (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 16,8%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 11,9%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 5,8%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 4,4%, $\chi^2=11,51$, $df=3$, $p=0,01$), ψυχαγωγικές και κωμικές ταινίες (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 9,3%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 8,4%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 6,2%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 1,8%, $\chi^2=12,01$, $df=3$, $p=0,01$) και ελληνικές ταινίες (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 6,2%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 4,4%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 0,9%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 0,9%, $\chi^2=8,21$, $df=3$, $p=0,05$), σε αντίθεση με τους μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης σχολής, οι οποίοι θέλουν περισσότερες εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές (μαθητές με πατέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 6,6%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο γυμνασίου 7,5%, μαθητές με πατέρα απόφοιτο λυκείου 7,5%, μαθητές με πατέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 11,9%, $\chi^2=20,77$, $df=3$, $p=0,001$).

3.8. Τα αποτελέσματα της έρευνας σε σχέση προς το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας των μαθητών

Οι μαθητές διαφέρουν ως προς τις ώρες της ημέρας, κατά τις οποίες βλέπουν τηλεόραση, ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας τους. Σ' όλες τις ώρες της ημέρας βλέπουν τηλεό-

ραση περισσότεροι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν τελειώσει δημοτικό σχολείο, γυμνάσιο ή λύκειο, ενώ οι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης σχολής, υπολείπονται σημαντικά των προηγούμενων. Μόνο από τις 9 μέχρι τις 11 μ.μ. βλέπουν τηλεόραση περισσότεροι μαθητές που οι μητέρες τους είναι απόφοιτες λυκείου (μέχρι τις 9 μ.μ.: μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 20,9%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 14,3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 11,9%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 6,5%, μέχρι τις 11 μ.μ.: μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 9,8%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 8%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 11,5%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 6,5% και μετά τις 11 μ.μ.: μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 3,1%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 3,3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 2,3%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 1,8%, $\chi^2=13,72$, $df=6$, $p=0,05$).

Οι διαφορές ως προς τους λόγους της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τους μαθητές και τον τρόπο της επιλογής τους εντοπίζονται στο αν βλέπουν τηλεόραση μόνοι τους και στους λόγους, για τους οποίους οι μητέρες τους τους απαγορεύουν να βλέπουν τηλεόραση. Περισσότεροι από τους μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν τελειώσει μόνο δημοτικό σχολείο, βλέπουν στην τηλεόραση ό,τι θέλουν μόνοι τους (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 17,9%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 15,3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 17,1%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 11,3%, $\chi^2=13,63$, $df=3$, $p=0,01$). Οι μητέρες, που έχουν τελειώσει μόνο δημοτικό σχολείο και το γυμνάσιο απαγορεύουν περισσότερο στα παιδιά τους να παρακολουθούν ακατάλληλες εκπομπές στην τηλεόραση (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 18,7%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 18,7%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 16,7%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 8,9%, $\chi^2=10,88$, $df=3$, $p=0,05$) και οι μητέρες που έχουν τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο απαγορεύουν στα παιδιά να βλέπουν τηλεόραση, όταν έχουν διάβασμα (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 26,9%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 21,4%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 23,6%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 13,6%, $\chi^2=10,77$, $df=3$, $p=0,05$). Όσο αυξάνει, δηλαδή, το μορφωτικό επίπεδο των μητέ-

ρων των μαθητών, μειώνεται το ποσοστό εκείνων που τους απαγορεύουν οι μητέρες τους να βλέπουν τηλεόραση, όταν έχουν διάβασμα ή όταν κρίνουν ότι η εκπομπή είναι ακατάλληλη για παιδιά. Οι μητέρες με ανώτερη μόρφωση φαίνεται πως είναι περισσότερο ελαστικές κατά την απαγόρευση της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τα παιδιά τους.

Από τις τηλεοπτικές προτιμήσεις των μαθητών μόνο τρεις διαφέρουν στατιστικά σημαντικά ως προς το επίπεδο μόρφωσης των μητέρων τους. Οι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο, προτιμούν τα κινούμενα σχέδια (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 29,3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 20,3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 18,4%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 10,4%, $\chi^2=14,42$, $df=3$, $p=0,01$), ενώ οι πιο αγαπημένες τους εκπομπές είναι η "Χρυσή κάρτα" (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 7,2%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 3%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 2,2%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 1,2%, $\chi^2=13,04$, $df=3$, $p=0,01$) και ο "Τροχός της τύχης" (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 4,4%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 3,6%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 1,6%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 0,6%, $\chi^2=8,69$, $df=3$, $p=0,05$). Οι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν τελειώσει το λύκειο, προτιμούν τη "Λάμψη" (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 1,2%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 2,8%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 3,8%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 2%, $\chi^2=12,70$, $df=3$, $p=0,01$).

Η μόνη τηλεοπτική επιθυμία των μαθητών που διαφέρει σημαντικά ως προς τη μόρφωση της μητέρας τους είναι οι εκπαιδευτικές και εξερευνητικές εκπομπές. Οι εκπομπές αυτές επιθυμούνται περισσότερο από τους μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν τελειώσει το λύκειο (μαθητές με μητέρα απόφοιτο δημοτικού σχολείου 7,5%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο γυμνασίου 10,5%, μαθητές με μητέρα απόφοιτο λυκείου 14%, μαθητές με μητέρα πτυχιούχο ανώτερης ή ανώτατης σχολής 1,8%, $\chi^2=17,10$, $df=3$, $p=0,001$).

Η εικόνα, την οποία εμφανίζουν οι διαφορές των τηλεοπτικών επιθυμιών των μαθητών σε σχέση προς τη μόρφωση της μητέρας τους, είναι άλλη από εκείνη σε σχέση προς τη μόρφωση του πατέρα τους. Εκεί, οι μαθητές με πατέρες ανώτερης ή ανώτατης

μόρφωσης ήθελαν περισσότερες εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές. Αντίθετα, εδώ, ζητούν τις ίδιες εκπομπές περισσότεροι μαθητές με μητέρες, που έχουν τελειώσει λύκειο ή γυμνάσιο, και ελάχιστοι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση.

4. Συνόψιση των αποτελεσμάτων της έρευνας, σχολιασμός και προτάσεις

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας ο μέσος χρόνος της καθημερινής παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών από τους μαθητές της Ε' και Στ' τάξης των δημοτικών σχολείων αυξάνει σταθερά μαζί με τον ελεύθερο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους, για να φτάσει στο μέγιστο όριο κατά τη διάρκεια των διακοπών. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης, ότι τα τρία τέταρτα από τους μαθητές είναι βραδυνοί τηλεθεατές και οι περισσότεροι από τους μισούς απογευματινοί. Αντίθετα, οι πρωινοί τηλεθεατές είναι λίγοι σχετικά, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με τις διαφορετικές συνθήκες λειτουργίας των σχολείων στον Πειραιά, το Ρέθυμνο και τα χωριά.

Από τα δύο φύλα τα αγόρια βλέπουν τηλεόραση ακόμη και περισσότερες από 5 ώρες τα Σαββατοκύριακα, ενώ τα κορίτσια και τότε δεν ξεπερνούν τις 5 ώρες. Επίσης πολύ περισσότερα αγόρια παρακολουθούν τηλεοπτικές εκπομπές από τις 9 μέχρι τις 11 μ.μ. αλλά και μετά τις 11 μ.μ. Αυτό κατανοείται, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι γονείς είναι αυστηρότεροι απέναντι στα κορίτσια παρά στα αγόρια, όταν θεωρούν μια εκπομπή ακατάλληλη ή όταν είναι πολύ αργά.

Οι μαθητές του Πειραιά και του Ρεθύμνου βλέπουν τηλεόραση συχνότερα το πρωί ή αργά το βράδυ, κάτι που εξηγείται, αν συσχετιστεί με το εναλλασσόμενο ωράριο λειτουργίας των σχολείων στον Πειραιά και τους διαφορετικούς ρυθμούς της ζωής στις πόλεις και στα χωριά. Έτσι, είναι αναμενόμενο οι μαθητές του Πειραιά να βλέπουν τηλεόραση το πρωί, όταν έχουν σχολείο το απόγευμα ή το βράδυ μέχρι αργά και οι μαθητές των χωριών, οι οποίοι προσαρμόζονται στο ωράριο της οικογένειας, να πηγαίνουν νωρίς για ύπνο. Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι σε όλες τις ώρες της ημέρας βλέπουν τηλεόραση περισσότεροι μαθητές, που

οι πατέρες και οι μητέρες τους έχουν τελειώσει μόνο το δημοτικό ή το γυμνάσιο.

Οι περισσότεροι μαθητές φαίνεται πως επιλέγουν συνειδητά ποιες εκπομπές θα παρακολουθήσουν στην τηλεόραση, αφού βλέπουν ό,τι τους ενδιαφέρει προσωπικά, ό,τι θέλουν μόνοι τους ή ό,τι τους αρέσει και τους ψυχαγωγεί. Παρ' όλα αυτά, ενώ οι μισοί περίπου μαθητές διαβάζουν το πρόγραμμα της τηλεόρασης, πριν αποφασίσουν τι θα δουν, οι άλλοι μισοί πρώτα ανοίγουν την τηλεόραση και μετά αναζητούν στα κανάλια τι θα δουν. Επίσης, μόνο δέκα στους εκατό μαθητές δηλώνουν ότι συζητούν με τις οικογένειές τους, για να συμφωνήσουν τι θα δουν όλοι μαζί. Τέλος, το ένα πέμπτο περίπου βλέπει τηλεόραση, γιατί δεν ξέρει τι να κάνει. Οι μαθητές του Πειραιά φαίνεται ότι επιλέγουν περισσότερο συνειδητά τις εκπομπές, που θα παρακολουθήσουν. Συχνότερα αυτοί από τους μαθητές του Ρεθύμνου και των χωριών βλέπουν ό,τι θέλουν μόνοι τους, ό,τι τους ψυχαγωγεί και διαβάζουν το πρόγραμμα της τηλεόρασης, για να διαλέξουν τι θα δουν. Αντίθετα, οι μαθητές του Ρεθύμνου βλέπουν τηλεόραση, γιατί δεν ξέρουν τι να κάνουν ή γιατί βλέπουν και οι γονείς τους. Ίσως, επειδή δεν έχουν πολλές εναλλακτικές δυνατότητες ψυχαγωγίας. Γενικά, οι μαθητές του Πειραιά χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη προσωπική πρωτοβουλία και ανεξαρτησία από τους γονείς τους.

Οι γονείς εξακολουθούν να απαγορεύουν στα παιδιά τους την παρακολούθηση τηλεοπτικών εκπομπών, όταν έχουν διάβασμα, όταν οι εκπομπές είναι ακατάλληλες, όταν είναι πολύ αργά, όταν είναι άρρωστα και μερικές φορές για να τα τιμωρήσουν. Οι απαγορεύσεις της παρακολούθησης τηλεοπτικών εκπομπών λιγοστεύουν όσο αυξάνει το μορφωτικό επίπεδο των πατέρων και των μητέρων των μαθητών. Φαίνεται πως οι περισσότεροι μορφωμένοι γονείς προσπαθούν να συζητούν με τα παιδιά τους και να τα πείθουν τι να δουν στην τηλεόραση, αντί να τους απαγορεύουν αυταρχικά την παρακολούθηση κάποιων τηλεοπτικών εκπομπών.

Από τις τηλεοπτικές εκπομπές πρώτες στις προτιμήσεις των μαθητών έρχονται: Τα τηλεπαιχνίδια με δώρα, τα κινούμενα σχέδια, οι μαριονέτες, οι κούκλες και οι ελληνικές κωμικές σειρές. Στην τελευταία θέση βρίσκονται οι διαφημίσεις. Αγόρια και κορίτσια προτιμούν να βλέπουν τηλεπαιχνίδια με δώρα, κινούμενα σχέδια, μαριονέτες, κούκλες, παλιές ελληνικές ταινίες, εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές, μολονότι τα κορίτσια παρακολουθούν συχνότερα αυτές τις εκπομπές από τα αγόρια και μάλιστα με στα-

τιστικά σημαντικές διαφορές. Τα αγόρια βλέπουν περισσότερο ταινίες και εκπομπές με συνεχή δράση και συχνές σκηνές βίας, όπως καουμποϊκές, αστυνομικές, πολεμικές ταινίες και αθλητικές εκπομπές, ενώ τα κορίτσια παρακολουθούν ελληνικές και ξένες κοινωνικές σειρές και μουσικές εκπομπές. Αν εξαιρέσει κανείς τα τηλεπαιχνίδια με δώρα, που έρχονται πρώτα στην προτίμηση όλων των μαθητών, οι μαθητές του Ρεθύμνου και των χωριών παρακολουθούν συχνότερα έργα με σκηνές βίας: Καουμποϊκά, αστυνομικά, πολεμικά και εκπομπές με έντονη δράση όπως ταξίδια και εξερευνήσεις, σε αντίθεση με τους μαθητές του Πειραιά, που βλέπουν περισσότερο ευχάριστα παλιές ελληνικές ταινίες και μετά καουμποϊκά, αστυνομικά, πολεμικά έργα, ταξίδια και εξερευνήσεις. Και οι πιο αγαπημένες εκπομπές των μαθητών φαίνεται ότι επιλέγονται με κριτήριο τις προσωπικές τους εμπειρίες και το κοινωνικό περιβάλλον του τόπου της διαμονής τους.

Η διδακτική αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπομπών στο σχολείο από τους δασκάλους και τους μαθητές δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητική. Μόνο το ένα πέμπτο των μαθητών δηλώνει ότι παρακολουθεί στο σχολείο εκπομπές της εκπαιδευτικής τηλεόρασης ή μαγνητοσκοπημένες ταινίες, που τους προβάλλει ο δάσκαλος και τις συζητούν. Έτσι, εξηγείται το γεγονός, ότι οι περισσότεροι μαθητές συζητούν ό,τι βλέπουν στην τηλεόραση με τους δικούς τους και τους φίλους τους παρά με το δάσκαλό τους. Η διδακτική αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπομπών στο σχολείο από τους δασκάλους και τους μαθητές δε διαφέρει σημαντικά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών. Τα κορίτσια, όπως φαίνεται όμως, συζητούν με τους δικούς τους συχνότερα από τα αγόρια όσα βλέπουν στην τηλεόραση.

Οι μισοί περίπου μαθητές χαρακτηρίζουν ικανοποιητικές τις τηλεοπτικές εκπομπές, που έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν. Οι επιθυμίες τους περιορίζονται στην αλλαγή της ώρας προβολής ορισμένων εκπομπών, στην αύξηση των περιπετειωδών, των πολεμικών, των εκπαιδευτικών και διδακτικών και των ψυχαγωγικών και κωμικών εκπομπών, σύμφωνα με τη συχνότητα που τις αναφέρουν. Οι τηλεοπτικές επιθυμίες των αγοριών και των κοριτσιών συμβαδίζουν με τις τηλεοπτικές προτιμήσεις τους. Τα αγόρια ζητούν να εκπέμπονται από τα τηλεοπτικά κανάλια ακόμη περισσότερες πολεμικές ταινίες αλλά και εκπαιδευτικές και εξερευνητικές εκπομπές. Τόσο οι τηλεοπτικές προτιμήσεις όσο και οι τηλεοπτικές επιθυμίες των αγοριών και των κοριτσιών εξηγούνται, αν συσχετιστούν με τα διαφορετικά ενδιαφέροντα των δύο φύ-

λων, τα οποία σε τελευταία ανάλυση δεν είναι σε μεγάλο βαθμό παρά το αποτέλεσμα του διαφορετικού τρόπου αγωγής και των κοινωνικών ρόλων, που επιφυλάσσονται στα δύο φύλα.

Οι μαθητές του Πειραιά, που ζητούν εκπομπές καλύτερες από τις σημερινές, είναι διπλάσιοι από εκείνους του Ρεθύμνου και εξαπλάσιοι σχεδόν από εκείνους των χωριών. Και οι κυριότερες τηλεοπτικές επιθυμίες των μαθητών διαφέρουν, ανάλογα με τον τόπο της διαμονής τους. Οι εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές αποτελούν την πρώτη τηλεοπτική επιθυμία των μαθητών του Πειραιά και τη δεύτερη επιθυμία των μαθητών του Ρεθύμνου και των χωριών. Αντίθετα, οι μαθητές του Ρεθύμνου και των χωριών, σύμφωνα και με τις τηλεοπτικές τους προτιμήσεις, ζητούν ακόμη περισσότερες πολεμικές ταινίες. Εντύπωση προκαλεί ακόμη το γεγονός, ότι οι μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν τελειώσει μόνο δημοτικό ή γυμνάσιο, θέλουν περισσότερες πολεμικές ταινίες και ψυχαγωγικές εκπομπές, ενώ οι μαθητές, που οι πατέρες τους έχουν ανώτερη μόρφωση, ζητούν περισσότερες εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές. Περισσότερες εκπαιδευτικές και διδακτικές εκπομπές επιθυμούν και οι μαθητές, που οι μητέρες τους έχουν απολυτήριο γυμνασίου ή λυκείου.

Η εικόνα που στοιχειοθετούν τα αποτελέσματα της έρευνας, δείχνει ότι απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό οι συστηματικές προσπάθειες τόσο από την οικογένεια όσο και από το σχολείο, για να μάθουν οι μαθητές να επιλέγουν σκόπιμα τις τηλεοπτικές εκπομπές, να τις παρακολουθούν προγραμματισμένα και να αντιμετωπίζουν κριτικά τα μηνύματά τους. Ιδιαίτερα το σχολείο φαίνεται ότι όχι μόνο δεν αξιοποιεί τις όποιες εκπαιδευτικές τηλεοπτικές εκπομπές υπάρχουν, αλλά και αποφεύγει να εκμεταλλευθεί —εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις— τις δυνατότητες του μαγνητοσκοπίου (VIDEO) για τον εμπλουτισμό και τη βελτίωση της διδασκαλίας, της μάθησης και της τηλεοπτικής συμπεριφοράς των μαθητών. Ίσως, είναι καιρός να αποκτήσουν τα σχολεία τηλεοράσεις και μαγνητοσκόπια και να πεισθούν οι δάσκαλοι, ότι με την κατάλληλη ένταξη τηλεοπτικών εκπομπών στη διδασκαλία τους και την κριτική ανάλυσή τους μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές τους, ώστε να γίνουν κριτικοί αποδέκτες των οπτικοακουστικών μηνυμάτων, από τα οποία βομβαρδίζονται καθημερινά.

Βιβλιογραφία

Βόλτης Α., *Τηλεόραση, Ένας κυριαρχικός παράγοντας στην ψυχική υγεία*

- του παιδιού και στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του, Έρευνα, Αθήνα, εκδ. συγγρ., 1977.
- Βουϊδάσκη Β., *Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους*, Αθήνα, εκδ. Μ. Γρηγόρης, 1992.
- Clauss G./Ebner H., *Grundlagen der Statistik für Psychologen, Pedagogen und Soziologen*, Berlin, VEB, 1979.
- Γουίν Μ., *Τηλεόραση, Ένας ξένος στο σπίτι, Ο ρόλος της τηλεόρασης στη ζωή του παιδιού*, μετάφραση από το Αγγλικό Πολυξένη Τσαλίκη, Έκδοση δεύτερη, Αθήνα, εκδ. Ακρίτας, 1991.
- Δουλκερή Τ., *Η ελληνική τηλεόραση, Έρευνα της κοινής γνώμης των τηλεθεατών στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελευθέρων Φιλοσοφικών - Κοινωνικών Σπουδών, Κ.Ε.Π., 1980.
- Ελευθεριάδης Π./Μαντούβαλου Σ., *Σύγχρονη εκπαίδευση και τηλεόραση*, Αθήνα, εκδ. Δίπτυχο, 1985.
- Greenfield P. M., *Μέσα ενημέρωσης και παιδιά*, μτφρ. Σοφία Σταυροπούλου, Αθήνα, εκδ. Π. Κουτσουμπός Α.Ε., 1988.
- Κανάκης Ι. Ν., *Διδασκαλία και μάθηση με σύγχρονα μέσα επικοινωνίας, Από την έκφραση του προσώπου ως τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές*, Αθήνα, εκδ. Κ. Γρηγόρη, 1989.
- Κασσωτάκης Μ., *Τηλεόραση και αγωγή*, Αθήνα, εκδ. Συλλόγου γονέων μαθητών του Π.Σ.Π.Α., 1978.
- Heinrichs H., *Audio-visuelle Praxis in Wort und Bild*, München, Küsel Verlag, 1972.
- Heller K./Rosemann B. (Hg.), *Planung und Auswertung empirischer Untersuchungen, 2. durchg. u. verb. Aufl.*, Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 1981.
- Ναυρίδης Κλ. κ.ά. (επιμ.), *Τηλεόραση και επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988.
- Παπαναστασίου Κ., *Στατιστική εις την Εκπαίδευσιν*, Λευκωσία, ΠΙΚ, 1977.
- Παρασκευόπουλος Ι. Ν., *Στατιστική εφαρμοσμένη στις επιστήμες της συμπεριφοράς*, Τόμος Β', Επαγωγική Στατιστική, Αθήνα, 1990.
- Ρετινιώτης Στ., *SPSS/PC+ Ανάλυση δεδομένων*, Αθήνα, εκδ. Νέων Τεχνολογιών, 1992.
- Schub W. u.a., *SPSS, Handbuch der Programmversionen 4.0 und SPSS-X 3.0, Autorisierte deutsche Bearbeitung des SPSS Reference Guide*. Stuttgart, New York, G. Fischer, 1991.
- Σκρουμπή Α., "Τηλεόραση και παιδιά", στο *Διαβάζω*, 1991, τευχ. 262, σελ. 16-44.
- Τσαρδάκης Δ., *Ο άνθρωπος στα δίχτυα της Manipulation. Μια κοινωνικο-ψυχολογική μελέτη στην περιοχή της έρευνας της επικοινωνίας και της συμπεριφοράς*, Αθήνα, εκδ. Σκαρβαβίος, 1983.
- Wittenberg R./Cramer H., *Datenanalyse mit SPSS*, Stuttgart, Jena, G. Fischer, 1992.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γιώργος Σταμάτης (επιμέλεια)

*Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών
Επιστημονική βιβλιοθήκη, Ιανουάριος 1996, Αθήνα, Κριτική, σελ. 439.*

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από μια σειρά άρθρων που είδαν το φως της δημοσιότητας στην εικοσαετία 1976-1995. Πρόκειται για κείμενα κριτικής, τόσο των κοινωνικών επιστημών όσο και των ίδιων των φορέων τους. Στα κείμενα του τόμου δε διαχωρίζεται ο επιστήμονας από την επιστήμη, όπως θα το ήθελε η θετικιστική άποψη για να απαλλάξει των συνεπειών του τον επιστήμονα, ο οποίος εμφανίζεται εξουσιαστικά, ως ειδήμων της κοινωνικής μηχανικής.

Έτσι, η παρούσα συλλογή κειμένων, προσπαθεί να αποκαλύψει τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής της επιστήμης, απορρίπτοντας τη δήθεν καθαρή και ουδέτερη κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών αναπαραγωγή της. Στην ουσία αυτή αναπαράγεται ως μερική επιστήμη, για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα, τα οποία προσπαθεί να παρουσιάσει να αφορούσαν όλη την κοινωνία, ενώ στην πραγματικότητα εξυπηρετούν μόνο τις εξουσιαστικές δομές της.

Κύριο μέλημα, συνεπώς, του βιβλίου είναι η επανάκτηση της ολότητας που δεοντολογικά συγκροτεί τις επιστήμες, ώστε να

μπορεί να καταδειχθεί η ψευδής «ολότητα» της κατακερματισμένης επιστήμης. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι η κριτική αυτής της μερικότητας, στο βαθμό που αυτή εμφανίζεται ως εξορθολογικοποίηση της επιστήμης, με αποτέλεσμα τη μετατροπή της επιστημονικής εργασίας σε απλώς μεθοδολογική ενασχόληση.

Αυτή η διαδικασία παραπέμπει μάλιστα στη δήθεν δημοκρατική αρχή του διαλόγου, χάριν του πλουραλισμού, που βέβαια δεν είναι άλλος από την κυριαρχία της κρατούσας «επιστημονικής» άποψης. Όλη αυτή η διαδικασία δεν έχει άλλο αποτέλεσμα, παρά την αναγόρευση του κοινού νου σε τελικό κριτήριο της επιστήμης. Στο βιβλίο περιλαμβάνονται άρθρα των Γ. Σταμάτη, Γ. Μηλιού, Δ. Καψάλη, Τ. Κυπριανίδη, Π. Μπασάκου, Γ. Σωτήρχου, Θ. Λεβαδίτη για ζητήματα όπως το αγροτικό πλεόνασμα, την παραοικονομία, τη φιλοσοφία των Ε. Παπανούτσου, Κ. Καστοριάδη, Γ. Βέλτσου και του Χ. Γιανναρά, τις οικονομικές απόψεις του Κ. Βεργόπουλου και Ν. Μουζέλη, την κοινωνιολογία του Κ. Τσουκαλά και την νομική επιστήμη του Π. Παραρά.

Basil Davidson

The Black Man 's Burden:

Africa and the Curse of the Nation-State

Το φορτίο του Μαύρου Ανθρώπου:

Η Αφρική και η Κατάρα του Έθνους-Κράτους

Nairobi, East African Educational Publications, 1992, σελ. 355.

Ο Basil Davidson είναι ένας από τους πιο γνωστούς ιστορικούς της Αφρικής. Δυστυχώς, μόνο ένα από τα εικοσιτέσσερα βιβλία του έχει εκδοθεί στα ελληνικά¹. Το φορτίο του Μαύρου Ανθρώπου: Η Αφρική και η Κατάρα του Έθνους-Κράτους είναι το πιο πρόσφατο βιβλίο του βρεταννού ιστορικού. Η κεντρική ιδέα του συγγραφέα είναι ότι η εισαγωγή της έννοιας του έθνους-κράτους στην Αφρική από τους ευρωπαϊούς αποικιοκράτες και τις αφρικανικές ελίτ είχε εξαιρετικά δυσμενείς συνέπειες για τους λαούς της ηπείρου. Σε αντίθεση με τον εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα της επαφής της Ιαπωνίας της εποχής των Μείτζι με τη Δύση, οι σχέσεις Αφρικής και Ευρώπης οικοδομήθηκαν στην αποξένωση της πρώτης από το παρελθόν της. Η Αφρική, υποστηρίζει ο Davidson, θεωρήθηκε ότι θα ευημερούσε μόνον αν απέρριπτε τον εαυτό της. Ο συγγραφέας, όπως και στα προηγούμενα βιβλία του, προσπαθεί να καταρρίψει τον ευρέως διαδεδομένο μύθο περί έλλειψης ιστορίας στην προ της αποικιοκρατίας Αφρική. Φέρνοντας ως παράδειγμα το βασίλειο του Asante στη δυτική Αφρική, τονίζει ότι αρκετές κοινωνίες της ηπείρου βρισκόνταν, στην εποχή που προηγήθηκε της αποικιο-

κρατίας, σε ένα προκαπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξης.

Στην Ευρώπη στα τέλη του 19ου αιώνα θεωρούνταν αυταπόδεικτο ότι η ισχύς και η ευημερία οφείλονταν σε κάποια, θεϊκής έμπνευσης, διαδικασία δημιουργίας εθνών από πολιτισμούς και εθνών-κρατών από έθνη. Με παραδείγματα από τον εθνικισμό των Σλάβων, ο Davidson υποστηρίζει ότι, στη γηραιά ήπειρο, δραστήριες ελίτ μετέτρεψαν τα αιτήματα των μαζών για κοινωνική δικαιοσύνη σε αιτήματα εθνικά. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια πειρατεία των λαϊκών προσδοκιών. Σύμφωνα με το βρεταννό ιστορικό, κάτι ανάλογο συνέβη στην Αφρική: Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι πολλοί δε θεωρούσαν την ανεξαρτησία ως ένα αυτό καθ' αυτό ιδανικό αλλά ως ένα μέσο απομάκρυνσης της ξένης κυριαρχίας. «Τα ενθουσιώδη πλήθη που γιόρταζαν την ανεξαρτησία δεν εμπνέονταν από κάποια "εθνική συνείδηση"», γράφει ο συγγραφέας, «αλλά από την ελπίδα περισσότερης και καλύτερης τροφής και στέγης» (σελ. 185). Όταν έγινε φανερό, ιδιαίτερα στους βρεταννούς, ότι η ιμπεριαλιστική κατοχή δε μπορούσε να συνεχισθεί, προβλήθηκε η θεωρία της ξεχωριστής κυριαρχίας των «εθνών» της Αφρικής. Οι δυτικοτραφείς

ελίτ της ηπείρου βρήκαν την ευκαιρία για την πραγμάτωση του δικού τους ονείρου: Την οικοδόμηση «εθνών-κρατών» ανάλογων μ' αυτά της ισχυρής Δύσης.

Ο μετα-αποικιακός «φυλετισμός» δεν αντανακλούσε τον αδύναμο χαρακτήρα των νέων κρατών αλλά την ίδια τη δομή της νέας πραγματικότητας. Ο «φυλετισμός», μια λέξη χωρίς νόημα, ουσιαστικά δημιούργημα των αποικιοκρατών για διοικητικούς λόγους, αποτέλεσε το βασικό χαρακτήρα της νέας τάξης. Τα χρόνια της ανεξαρτησίας, γράφει ο Davidson, απέδειξαν γρήγορα ότι ο σεβασμός των αποικιακών συνόρων δεν ήταν το πραγματικό πρόβλημα: Άλλωστε, μπορούσαν να αγνοηθούν από έναν πληθυσμό που ακολουθούσε τους παραδοσιακούς δρόμους μετακίνησης και συνήθως αγνοούνταν. Η ουσία, κατά το συγγραφέα, βρίσκεται στην εισαγωγή ευρωπαϊκών θεσμών. Ο «φυλετισμός» και οι πελατειακές σχέσεις έγιναν τα κύρια χαρακτηριστικά των αφρικανικών πολιτικών συστημάτων: Η κατανομή των περιορισμένων πόρων σε «φυλετικούς» ηγέτες έγινε το βασικό στοιχείο των νέων «εθνών-κρατών». Τόσο στα κοινοβουλευτικά όσο και στα μονοκομματικά συστήματα κυριάρχησε η πελατειακή διαφθορά.

Τη δεκαετία του '80 ήλθε η κρίση του «έθνους-κράτους» στην ήπειρο. Τα σημαντικότερα αίτια της αποτυχίας των θεσμών ήταν, υποστηρίζει ο συγγραφέας, τα τεχνητά σύνορα, η αντίθεση μεταξύ αυταρχισμού και

προσδοκιών για δημοκρατία και η σύγκρουση συμφερόντων πόλεων και περιφερειών, δηλαδή των κατοίκων των αστικών κέντρων και των αγροτών. Μετά από μια ενδιαφέρουσα σύγκριση με τις εξελίξεις στη μετακομμουνιστική Ευρώπη και ιδιαίτερα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ο Davidson κλείνει το βιβλίο του με ένα αισιόδοξο μήνυμα: Η παρακμή των «εθνών-κρατών» επαναφέρει την αστική κοινωνία (civil society) στο προσκήνιο². Ουσιαστικά πρόκειται για μια επιστροφή στο προ-αποικιοκρατικό παρελθόν: Η «αυτοκυβέρνηση των κοινοτήτων» και η «συμμετοχική δημοκρατία» ίσως είναι ιδέες ρομαντικά απλοϊκές³, αλλά σε μια εποχή που κυριαρχεί ο πεσσιμισμός για το μέλλον της ηπείρου, προσφέρουν αυτό που οι Αφρικανοί έχουν περισσότερη ανάγκη: Την ελπίδα. Όχι τυχαία, ο Davidson είναι ο πιο δημοφιλής δυτικός ιστορικός στην Αφρική: Είναι ευκολότερο να βρει κανείς τα βιβλία του στο Ναϊρόμπι και το Αμπιτζάν παρά στο Λονδίνο και τη Νέα Υόρκη.

A. K. X.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για την *Ιστορία της Αφρικής* (πρώτη αγγλική έκδοση το 1968) που κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1981 σε μετάφραση του Δημοσθένη Κούρτοβικ από τις εκδόσεις Άλμπατρος.

2. Η ιδέα αυτή έχει πολλούς υπο-

στηρικτές στην επιστημονική κοινότητα. Για μια πρόσφατη και ενδιαφέρουσα θεωρητική εισαγωγή βλ. John W. Harbeson, Donald Rothchild and Naomi Chazan, eds, *Civil Society and State in*

Africa, Boulder, Co: Lynne Rienner, 1994.

3. Βλ. τη σύντομη κριτική του Gail M. Gerhart στο *Foreign Affairs*, Summer 1992, σελ. 186.

Μαρία Αθ. Καΐλα

Η σχολική φοβία

Τόμος Β', Ελληνικά Γράμματα

Το σχολείο είναι σα μια μαμά που έχει μέσα το παιδάκι της. Κι αυτό δε φοβάται. Μπορεί όμως κατά λάθος να το καταπιεί». Το σχολείο της Αλίκης υποβαστάζει τα φαινόμενα του προσωπικού της ιστορικού. Η Αλίκη δε θέλει το σχολείο, γιατί φοβάται τα τεκταινόμενα στο σπίτι.

Σπίτι και Σχολείο συνιστούν τις θεμελιώδεις μήτρες που χρήζουν αμοιβαίας επεξεργασίας και γόνιμου διαλόγου απέναντι στον όποιο δημιουργικό, παρεμβατικό τρόπο για την εξέλιξη ενός ατόμου, μιας ομάδας, μιας κοινωνίας. Γιατί στο προηγούμενο μιας παιδείας και σύντονης αγωγής διαμορφώνεται ο αυριανός «φευγάτος», βολικός και βολεμένος ή «γνωστικός» ενήλικος.

Το βιβλίο αυτό αποσκοπεί να «διαβάσει» τη συγκεκριμένη περίπτωση της Αλίκης, στην πορεία του σχολειοφοβικού ορίζοντα του παιδιού, όπως αποκαλύπτεται δύο χρόνια μετά, με την επανεξέταση του ατόμου. Μετά την έκδοση του πρώτου τόμου, το έργο αυτό αποτελεί τη λογική και ηθική συνέχεια ως προς την εξέλιξη του ατόμου. Συνιστά την απάντηση της Αλίκης απέναντι στα πλέγματα σχέσεων και επικοινωνίας που

τη συναντούν και την καθορίζουν, αυτά της οικογένειας και του σχολείου. Συνιστά, ακόμη, και τη δική μας επαναξιολόγηση ως προς τον κώδικα αξιών και συμπεριφορών στους ρόλους του γονιού και του εκπαιδευτικού, στο ρόλο του ενήλικα, έτσι ώστε να αποκρυπτογραφήσουμε το μήνυμα που εκπέμπεται, την αλήθεια του ατόμου με κατανόηση, εμπιστοσύνη, μέθεξη, και την παιδαγωγική της συν-ευθύνης και της ενεργού συνεργασίας (εμπλοκής).

Η περίπτωση της Αλίκης αρθρώνει το δικό της λόγο, τη δική της πραγματικότητα. Στο ξεδίπλωμά της εμπλέκεται η συλλογική πράξη. Είναι η γραμμή που ενώνει το επιμέρους με το ευρύτερο· είναι ο δρόμος της παιδείας, ο δρόμος που ενώνει την ατομική περίπτωση και την εξέλιξη του ατόμου με την πολιτική της εκπαίδευσης. Τα πραγματικά στοιχεία που παρεμβάλλονται φαίνεται να αλλάζουν το ευρύτερο τοπίο και τις αναλογίες σ' ένα διαλογικό σχήμα που καταργεί τον απομονωτισμό της περίπτωσης από τη μια και την απάτη του καθολικού από την άλλη.

Επαμεινώνδας Ε. Πανάς*Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα**Εισαγωγή στη Μεθοδολογία**Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 108.*

Ο συγγραφέας του παρόντος πονήματος, αναπληρωτής καθηγητής Στατιστικής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, έχει αφοσιωθεί τα τελευταία χρόνια συστηματικά με τα οικονομικά προβλήματα της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε εμπειρικό επίπεδο¹. Η επαφή και η συναναστροφή του με το αντικείμενο αυτό, τον έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα, πως για να γίνουν αποδοτικοί και παραγωγικοί οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοικήσεως (Δήμοι και Κοινότητες) απαιτούνται συγκεκριμένα Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα. Κάτι τέτοιο δεν έχει επιτευχθεί σε ευρεία κλίμακα στη χώρα μας και τούτο οφείλεται, κατά την άποψή μας, σε μεγάλο βαθμό, στην έλλειψη γνώσεως και καταλλήλου υποδομής για τη σύνταξη μιάς μελέτης που να απεικονίζει τα Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα. Αυτό ακριβώς το κενό φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα μελέτη που αποτελείται από δύο τμήματα. Στο πρώτο τμήμα ανιχνεύεται το θεσμικό πλαίσιο και η δομή που πρέπει να έχει ένα τοπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα και στο δεύτερο τμήμα δίδεται μιά εφαρμογή ενός τοπικού αναπτυξιακού προγράμματος (case study), στην περίπτωση της κατασκευής ενός camping στον Δήμο Μαραθώνος.

Η επιτυχής εφαρμογή ενός τοπικού αναπτυξιακού προγράμ-

ματος στηρίζεται στην αποτελεσματική διατύπωση Σκοπών και Στόχων, στην αξιόπιστη συλλογή Δεδομένων και κυρίως – και αυτό βαρύνει κατά την άποψή μας ιδιαίτερα –, στην αποδοχή του Προγράμματος από το σύνολο της τοπικής κοινωνίας. Για να γίνει όμως κάτι τέτοιο οφείλει το προτεινόμενο σχέδιο να πείσει τους κατοίκους για την αναγκαιότητα υλοποίησής του. Η “πειθώ” αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για την επιτυχία κάθε προτεινόμενου κοινωνικοοικονομικού σχεδίου. Η ιδέα αυτή δεν είναι νέα: πρωτοεισάγεται από τον Ξενοφώντα² και απαντά πολύ αργότερα και στον Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα³, στους δύο συμβουλευτικούς του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ και τον Δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο⁴, όπου εισηγείται συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για την κοινωνικοοικονομική ανάπλαση του Δεσποτάτου του Μυστρά⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προξενεί η ανάλυση του κόστους-ωφέλους μιας προτεινόμενης επενδύσεως για την τοπική κοινωνία (σελ. 79-88) και η εφαρμογή των προτάσεων αυτών στο Δήμο Μαραθώνος, σε ένα συγκεκριμένο σχέδιο, του οποίου ανιχνεύεται η κοινωνικοοικονομική διάσταση, όχι μόνο με κριτήρια που απορρέουν από τις λειτουργίες της αγοράς, αλλά και με κοινωνικά κριτήρια (σελ. 92-94).

Η ευσύννοπη αυτή μελέτη, πλαισιωμένη από την εφαρμογή των εργαλείων της αναλύσεως και αξιολογήσεως επενδύσεων, αποτελεί ένα χρήσιμο βοήθημα, αλλά και απαραίτητο μελέτημα για τους φορείς της Δημόσιας Διοικήσεως και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοικήσεως.

Χ. Μ.

Σημειώσεις

1. Ε. Πανά, *Η Τοπική Αυτοδιοίκηση: σκέψεις και προβληματισμοί*, Αθήνα 1990. Επ' αυτού βλ. και την βιβλιοκρισία μας, σε *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Γ', τχ. 10ος, Απρίλιος 1993, σελ. 207-210.

2. Ξενοφώντας, *Κύρου Παιδεία*, Γ III, 8.

3. Σπυρ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ', Αθήνα 1930 (αναστ. έκδ. 1972), σελ. 120, 14-16: "ουχ οίον τε πάντας ανθρώπους πεισθήναι ως το ίσον χρη έχειν και μη πλεονεκτείν μηδέ τοις αλλοτρίοις επιβουλεύειν", τόμ. Δ', σελ. 130, 23.

4. Βλ. Γεωργίου Γεμιστού "Εις Μανουήλ Παλαιολόγον περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων", σε Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τομ. Γ' Αθήναι, 1926 (1972) σελ. 248-65. Ιδίου "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου" σε Σπυρ. Λάμπρου, *ένθ. αν.*, τόμ. Δ', σελ. 113-35.

5. Πράγματι, νομίζουμε πως έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς τα προγράμματα κοινωνικοοικονομικής αναπλάσεως του Μυστρά (Πλήθων) ή των Αθηνών (Ξενοφών) με τα σύγχρονα προγράμματα τοπικής αυτοδιοικήσεως.

Zygmunt Bauman

Ο πολιτισμός ως πράξη

Εκδ. Πατάκη, (μετάφραση-πρόλογος Γιάννης Σκαρπέλος), Αθήνα 1995, σελ. 245.

Η μελέτη αυτή του Z. Bauman, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Leeds, αν και μεταφράζεται στα ελληνικά 23 χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή της, διατηρεί την επικαιρότητα και την επιστημονική της αξία, ιδιαίτερα στα πλαίσια μιας υπό ανανέωση διαπραγμάτευσης της έννοιας του πολιτισμού και της κουλτούρας, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει στον εμπλουτισμό της σχετικής βιβλιογραφίας στη χώρα μας.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις σημαντικότερες προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τον ορισμό και το περιεχόμενο

της έννοιας του πολιτισμού, αναδιφώντας τις επιστημολογικές τους καταβολές στο σύνολο της δυτικής σκέψης, από την αρχαία φιλοσοφία μέχρι τα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας και επιχειρεί μια ανάλυση των διαφορών στον τρόπο σύλληψής του έχοντας ως κατευθυντήρια ιδέα και ως μέτρο σύγκρισης την αρχαία αντίληψη της ανθρώπινης πράξης ως ενότητας και τη διάσπασή της από τη σύγχρονη εμπειρία. Υπερβαίνοντας τις κυρίαρχες θεωρήσεις που διχοτομούσαν την ανθρώπινη δράση και την εκλάμβαναν είτε μόνο ως ελευθερία και

δημιουργικότητα είτε, αντιστρόφως, ως «φτιαγμένα από τον άνθρωπο δεσμά», ο Bauman προτείνει τη «διαλεκτικοποίησή» τους, εισάγοντας προς τούτο την έννοια της δομής, την οποία συνδέει με τη σημειωτική.

Η έννοια της δομής δε συλλαμβάνεται ως παγιωμένη ή άκαμπτη ενότητα αλλά ως ατελεύτητη και ανοιχτή διαδικασία της ανθρώπινης δραστηριότητας, πράγμα που σημαίνει ότι της προσδίδει ένα δυναμικό περιεχόμενο αναδεικνύοντάς τη σε αναλυτικό εργαλείο και, συγχρόνως, σε κεντρικό τόπο κατανόησης του πολιτισμικού είναι. Απορρίπτοντας τη θετικιστική αξίωση για εξοβελισμό του υποκειμενικού, άρα του εμμενούς και του αυθόρμητου στον άνθρωπο και την κοινωνία, αξίωση η οποία, στο επίπεδο της

αντίληψης του πολιτισμού, μεταφράζεται σε ταύτιση του τελευταίου με το θεσμισμένο και το προβλέψιμο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ο συγγραφέας διατυπώνει μια θεωρία που ανασύρει τον άρρητο και απωθημένο ιδεαλισμό της μαρξικής και της χαμπερμασιανής οπτικής και αναδεικνύει το ουτοπικό και το υπερβατικό (το *δέον*) στον ίδιο τον άνθρωπο ως κινητήρια δύναμη της πράξης, ως τρόπου της ύπαρξής της. Ο πολιτισμός συλλαμβάνεται συνεπώς ως δομή δομούσα και δομούμενη, κατά ένα μέρος ανεξιχνίαστη και μη αναγώγιμη, όπως ακριβώς και ο ίδιος ο άνθρωπος, και κατά ένα άλλο εξωτερικευμένη ως «συλλογικό πρόγραμμα της ανθρωπότητας».

Σ.Μ.

Bertrand Badie

Κουλτούρα και πολιτική

Εκδ. Πατάκη, (μετάφραση-πρόλογος Στάθης Μπάλιας),
Αθήνα 1995, σελ. 219.

Στο βιβλίο αυτό ο Β. Badie, καθηγητής στο *Institute d' Etudes Politiques de Paris*, επιχειρεί μια πρωτότυπη σύνθεση της κοινωνιολογικής κληρονομιάς, κυρίως του Μ. Weber και του Ε. Durkheim, πάνω στο ζήτημα της κουλτούρας και του ρόλου της στη γένεση και την εξέλιξη των πολιτικών συστημάτων. Η επαναξιολόγηση της κουλτούρας σήμερα εκτιμάται από το συγγραφέα ως ιδιαίτερα επιτακτική, δεδομένου ότι οι μέχρι τούδε χρήσεις της, είτε στα πλαίσια των εθνοκεντρικών ή των εξω-ιστορικών προσεγγίσεων είτε

μέσα από την υπερβολική προσφυγή στο συστημισμό και το συμπεριφορισμό, οδήγησαν την πολιτική επιστήμη της κουλτούρας σε αδιέξοδα. Μια επαρκώς νομιμοποιημένη πολιτισμική ανάλυση οφείλει, αντίθετα, να ιδωθεί ως συμβολή στην εξήγηση του σχηματισμού των διαφόρων προτύπων πολιτικής δράσης, εφόσον στηρίζεται στην υπόθεση περί διαφοροποιημένων εννοιολογήσεων της εξουσίας, του δικαίου ή του νόμου που αποκρυσταλλώνονται σε διαφοροποιημένα πολιτικά συστήματα, εκ των οποίων το δυ-

τικού τύπου κράτος δεν είναι παρά μια εκδοχή που συνδέεται ιστορικά με τη ρωμαιοκαθολική κουλτούρα.

Στο επίπεδο αυτό και με αφητηρία την κοινωνιολογία της θρησκείας, ο συγγραφέας προβαίνει σε μια σύγκριση της ισλαμικής με τη ρωμαιοκαθολική κουλτούρα προβάλλοντας εν κατακλείδι ένα θεωρητικό ερμηνευτικό σχήμα των σχέσεων της θρησκείας με την πολιτική, στη βάση του οποί-

ου προτείνεται η εξήγηση της ανάδυσης του σύγχρονου-δυτικού κράτους ως αποτέλεσμα μιας μοναδικής στην ιστορία έντασης ανάμεσα στο χώρο του επέκεινα και του πνευματικού, από τη μια πλευρά, και το χώρο του ενθάδε και του χρονικού, από την άλλη, η οποία παρατηρείται στην ιστορία των σχέσεων της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας με την πολιτική εξουσία.

Σ.Μ.

Θ. Λίποβατς/Ν. Δεμερτζής

Δοκίμιο για την ιδεολογία - ένας διάλογος της κοινωνικής θεωρίας με την ψυχανάλυση

Εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σελ. 189.

Οι δυο συγγραφείς, καθηγητής πολιτικής ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο ο πρώτος, επίκουρος καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ο δεύτερος, επιχειρούν μια συνθετική-διεπιστημονική προσέγγιση της έννοιας της ιδεολογίας, ανανεώνοντας το σχετικό διάλογο και συμβάλλοντας στην προβληματική ενός ζητήματος που παραμένει ζωντανό και επίκαιρο τόσο από θεωρητική όσο και από πολιτική σκοπιά.

Η εργασία αυτή θεμελιώνεται στην εκτίμηση, που αποτελεί συγχρόνως τη *raison d'être* και το σημείο εκκίνησης του διαβήματός της, σύμφωνα με την οποία οι υφιστάμενες διεθνώς προσεγγίσεις για την ιδεολογία περιορίζονται στο να εξετάζουν τη μεταβλητή του υποκειμένου «στο επίπεδο του ορθολογικού εγώ και της συνείδησης», εκλαμβάνοντάς το είτε ως μια έννοια αυτονόητη και δε-

δομένη, είτε ως αναλυτική κατηγορία που εξαντλεί την επιχειρησιακότητά της στο κοινωνιολογικά παρατηρήσιμο.

Η ανάγκη για τη συνδρομή της ψυχανάλυσης αναδεικνύεται ακριβώς στο σημείο αυτό, ώστε να διαυγαστούν οι «αθέατες», αλλά σημαντικές για την κατανόηση της κοινωνικής δράσης πλευρές της ψυχικής οικονομίας του υποκειμένου και, κατ' επέκταση, της σχέσης του με τη γνώση. Όπως η γνώση, εννοούμενη από τους συγγραφείς με την ευρεία της έννοια, που περιλαμβάνει τόσο τις συνειδητές και επεξεργασμένες όσο και τις ασυνειδητές εκδοχές της, έτσι και η ιδεολογία βρίσκεται στο μεταίχμιό τους, συμμετέχοντας ταυτόχρονα και στις δύο. Κατά συνέπεια, η συνείδηση του γεγονότος αυτού, που είναι συνείδηση της ίδιας της έννοιας της ιδεολογίας, καθιστά τις ιδεολογίες περισσότερο ευάλω-

τες απ' ό,τι προηγουμένως, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι οδηγεί στην εξαφάνισή τους: Ασυνείδητα, κάθε ιδεολογία εκπληρώνει «τη λειτουργία της συγκάλυψης της Έλλειψης», πράγμα που φαίνεται να την αναδεικνύει σε αναγκαίο και αναπόδραστο «συνοδοιπόρο» της νευρικότητας και του Λόγου της.

Καταλήγοντας, οι συγγραφείς

επισημαίνουν ότι ο Λόγος οφείλει, έχοντας επίγνωση των ορίων του, άρα υποβαλλόμενος σε διαρκή κριτική, να αποδομεί διαρκώς την ιδεολογία, χωρίς να φτάνει στον απόλυτο σχετικισμό και στο συνεπαγόμενο σκεπτικισμό που θα έθεταν σε κίνδυνο την ιδέα της ίδιας της δημοκρατίας.

Σ.Μ.

Jean-Claude Barreau

Quelle morale pour aujourd' hui?

Εκδ. Plon, Παρίσι 1994, σελ. 168.

Ο συγγραφέας, αξιωματούχος του γαλλικού κράτους και πρώην σύμβουλος του Μιτεράν, διαπραγματεύεται το πρόβλημα της ηθικής ως το ουσιαστικότερο πρόβλημα των σύγχρονων κοινωνιών, καταγγέλοντας τη μόδα του «μοραλισμού» που χαρακτηρίζει το δημόσιο διάλογο στη χώρα του, ως μια στάση παραίτησης και υπεκφυγής από την προσωπική ευθύνη που οφείλουν να έχουν οι πολίτες απέναντι στις πραγματικές απαιτήσεις της εποχής.

Ο J.-C. Barreau επισημαίνει ότι η σύγχρονη ηθική ήταν μέχρι πρόσφατα το αποτέλεσμα μιας σύζευξης της νεοτερικής ηθικής, όπως αυτή αναδύθηκε στην Αναγέννηση και προωθήθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, με την παραδοσιακή ηθική. Τα θεμέλια της νεοτερικής ηθικής ήταν η ιδέα ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου κόσμου, μιας κυριαρχίας του ατόμου και του κριτικού πνεύματος, στοιχεία που ευνόησαν τη δράση, την τεχνολογική ανάπτυξη και την

κατάκτηση της φύσης, αφήνοντας όμως κατά ένα μέρος το νόημα της ζωής, την έννοια του καθήκοντος και τις αξίες εκείνες που δικαιώνουν το γεγονός της κοινωνικής συνύπαρξης και που συνιστούσαν το —εξαντλημένο πλέον— ηθικό κεφάλαιο της παραδοσιακής ηθικής.

Ο συγγραφέας προβάλλει την ανάγκη ο σύγχρονος άνθρωπος να ανακαλύψει εκ νέου την αξιοπρέπειά του με αφετηρία μια συνείδηση όχι ατομοκεντρική, αλλά συλλογική: Οι ηθικοί κανόνες δεν εφευρέθηκαν από τα άτομα, αλλά υπήρξαν αποτέλεσμα του συλλογικού πνεύματος και των αναγκών της κοινωνικής συνύπαρξης. Είναι οι ίδιοι αυτοί κανόνες, καταλήγει ο Barreau, που θα μας επιτρέψουν να αποδεχτούμε ένα *modus vivendi* όπου κανείς δε θα διαθέτει το μονοπώλιο του έσχατου νοήματος της ζωής που τροφοδοτεί τους σύγχρονους φανατισμούς.

Σ.Μ.

Omar Carlier

«Entre nation et jihad.

Histoire sociale des radicalismes algériens»

*Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques,
Paris 1995.*

«Ανάμεσα στο έθνος και στο jihad. Κοινωνική Ιστορία των Αλγερινών ριζοσπαστισμών» είναι ο τίτλος του βιβλίου. Ο συγγραφέας αφού δίδαξε για εικοσιπέντε χρόνια στο πανεπιστήμιο του Oran, είναι σήμερα εντεταλμένος καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο πανεπιστήμιο Clermont-Ferrand. Θεωρείται ειδικός σε θέματα που αφορούν τη δομή και τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας της Αλγερίας. Εσωτερικές συγκρούσεις, ιερός πόλεμος, δεύτερος πόλεμος της Αλγερίας; Ίσως νέος εσωτερικός πόλεμος. Χωρίς πραγματικό προηγούμενο και εντούτοις εγγεγραμμένος βαθιά μέσα σε μία μακρά αποικιακή ιστορία, γεμάτη θόρυβο και πάθος.

Για να κατανοήσουμε τις σύγχρονες διασπάσεις της αλγερινής κοινωνίας, πρέπει να ανατρέξουμε στα χρόνια του '30 και στο κόμμα της ανεξαρτησίας που θα επιβληθεί σε λίγο στην χώρα, πρώτα στη μουσουλμανική πόλη (1936-1939), κατόπιν στην Αλγερία του εσωτερικού (1942-1948). Στηριγμένο στην κοινωνικότητα του καφενείου και της συνοικίας, οδηγούμενο από τη συναναστροφή μιας σχολικής νεολαίας στερημένης την κοινωνική αναγνώριση, τίθεται επικεφαλής ενός διαταξικού κινήματος αυτοδιδάκτων

στρατευμένων που προέρχονται από τους μισθωτούς και τους μικροεπαγγελματίες. Κύριος των λέξεων, κύριος των μαζών, κύριος της ώρας, οφείλει την αποτελεσματικότητα στην επανεπένδυση ενός παλαιού υποδείγματος ισότητας ανάμεσα στους αδελφούς, εγκαθιστώντας τον εθνικό χώρο ανάμεσα στην φυλετική αλληλεγγύη και στην αφομοίωση του Ισλάμ.

Αυτή η συλλογή των κειμένων θα ήθελε να δείξει τη δύναμη, την πρωτοτυπία, τη μακροβιότητα του ριζοσπαστικού αλγερινού εθνικισμού, αλλά επίσης να καταστήσει κατανοητό το ανώτατο κόστος του λαϊκιστικού τύπου και της εισόδου στον πολιτικό εκσυγχρονισμό. Μέσα σε μία κοινωνία αναμειγμένη στην Ανατολή και στην Δύση, διαπνεόμενη από τον ολισμό και τον ατομικισμό, το ισλαμικό κόμμα γεννάται εν πολλοίς ως μια βοήθεια. Η παλαιά ισορροπία των τάσεων κυριαρχούμενη από το λαϊκισμό μεταμορφώνεται σε μία παραφροσύνη τροφοδοτούμενη από την ανομία. Μετά την καταστρατήγηση των εκλογών, ο ριζοσπαστικός θύσανος μίας νεολαίας παρακινούμενης από το δίκτυο των mosqueés, απαντά σε μία άλλη έκκληση. Οι ένοπλες ομάδες ανατρέπουν τη σχέση ανάμεσα στο Watan και στο jihad και μεταθέτουν τη δια-

μάχη εναντίον του εσωτερικού εχθρού. Αυτές θέλουν να στολίσουν την κοινωνία στη δική τους θεώρηση της κοινότητας, να αντικαταστήσουν τη θεία τάξη με την ανθρώπινη τάξη, μέσα σε ένα είδος βασανιστικών δοκιμών των σύγχρονων καιρών. Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η φιλοσοφία και οι απόψεις του συγγραφέα που αντικατοπτρίζονται σ' αυτή τη συλλογή των διαφόρων κειμένων του.

Ο τόμος συμπληρώνεται από ένα λεξιλόγιο όρων και όπως μεταφράζονται στα γαλλικά, μία χρονολογία με τα διάφορα ιστορικά γεγονότα στην Αλγερία και τέλος από μία ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία. Τα ερωτήματα που τίθενται σήμερα είναι πολλά. Υπάρχει ισλαμικός φονταμενταλισμός; Οι ισλαμικές μάζες έχουν ριζοσπαστικοποιηθεί; Μήπως τελικά σε χώρες, όπως η Αλγερία στην περίπτωση μας, όπου είχε αναπτυχθεί ως ένα «εξευρωπαϊσμένο» μουσουλμανικό κράτος και είχε αφομοιώσει το δυτικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης, αρχίσει μία «σύγκρουση των πολιτισμών» με μία αποσταθεροποίηση των σχέσεων αραβικών κρατών και Δύσης; Ορισμένοι δε διαστάζουν να χαρακτηρίσουν το Ισλάμ ως ένα νέο «ολοκληρωτικό αντίπαλο» της Δύσης. Λόγω των προεδρικών «εκλογών» της 16 Νοεμβρίου 1995 και στη συνέχεια των επομένων εκλογικών αναμετρήσεων στην Αλγερία, σκοπός των οποίων είναι η νομιμοποίηση

του σημερινού καθεστώτος του προέδρου Λιαμίν Ζερουάλ ενώπιον της αλγερινής και της διεθνούς κοινής γνώμης, που προέκυψε από την επέμβαση του στρατού τον Ιανουάριο του 1992 και δεύτερον από το γεγονός ότι την «επόμενη μέρα» των εκλογών όλες οι αντιμαχόμενες πλευρές θα επιδιώξουν να επιτύχουν ευνοϊκότερη θέση στην αφετηρία των διαπραγματεύσεων, θεωρητικά για τη νέα συνταγματική τάξη στην Αλγερία, καθίσταται το βιβλίο αποκαλυπτικό και διαφωτιστικό για ένα χώρο όχι ιδιαίτερα γνωστό στο ευρύ αναγνωστικό κοινό.

Τελικώς υπάρχει ισλαμικός φανατισμός (φονταμενταλισμός) ή η αντίδραση αυτή, που οχυρώνεται πίσω από τον ισλαμισμό υποκρύπτει τη θέληση των χωρών αυτών να εξέλθουν από το περιθώριο του διεθνούς συστήματος και να ενσωματωθούν σ' αυτό υπό ευνοϊκότερες προϋποθέσεις; Βάσει των παραπάνω θεωρούμε, ότι το συγκεκριμένο βιβλίο είναι πολλαπλά χρήσιμο διότι μας επιτρέπει να σκεφθούμε αν υπάρχει ενότητα του ισλαμικού φονταμενταλισμού ή περισσότερες εκφάνσεις και να διερωτηθούμε επομένως για τις πιο νέες ιδιαιτερότητες της Τουρκικής, της Ιρανικής και άλλων περιπτώσεων που εμφανίζονται εγγύτερα στην περιοχή μας.

Σ.Μ.

Charles C. Moskos

*Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική
Μετάφραση-Επιμέλεια Δημήτριος Σμοκοβίτης, Παπαζήσης,
Αθήνα, 1996, σελ. 116.*

Το τελευταίο βιβλίο του Ελληνικής καταγωγής, διάσημου στρατιωτικού κοινωνιολόγου των ΗΠΑ, Charles C. Moskos, (Κωνσταντίνος Φ. Μόσκος), περιλαμβάνει μια συλλογή από επιστημονικά άρθρα γύρω από τα γνωστά και όχι τόσο γνωστά προβλήματα των αμερικάνικων ενόπλων δυνάμεων, τα οποία καλείται να λύσει η στρατιωτική κοινωνιολογία.

Μερικά από τα προβλήματα αυτά και η προσέγγισή τους από τον κοινωνιολόγο Charles Moskos δεν περιορίζονται μόνο στον στρατό των ΗΠΑ αλλά εντοπίζονται και σε άλλους στρατούς ανά τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού, και με αυτή την έννοια το έργο αυτό έχει μια διεθνή αξία και σημασία.

Ειδικότερα στο κεφάλαιο 1 αναλύεται η κοινωνιολογία της μάχης με κυρίαρχη περιπτωσιολογική μελέτη την επώδυνη αμερικάνικη εμπειρία της Βιετναμικής εμπλοκής, η οποία κλόνισε συθέμελα την εντύπωση του στρατιωτικού ανίκητου της υπερδύναμης και πλήγωσε θανάσιμα την υπερήφανη και ευημερούσα τότε Αμερική.

Η ανάλυση καλύπτει τις διάφορες πτυχές του προβλήματος σε σχέση με την αντιπολεμική κίνηση στο εσωτερικό της χώρας, τα συμπτώματα απειθαρχίας στο Βιετνάμ και την θεαματική αύξηση των αντιρρησιών στα τελευ-

ταία χρόνια του δεκαετούς αυτού πολέμου. Επίσης αναλύεται η σχέση ιδεολογίας με τη στρατιωτική αποτελεσματικότητα και ο ειδικός ρόλος που έπαιξαν οι βετεράνοι του Βιετνάμ οι οποίοι επιστρέφοντας στις ΗΠΑ περιέγραφαν με μελανά χρώματα τις εμπειρίες τους. Παράλληλα η ίδια η κοινωνία τους καλωσόριζε με ψυχρότητα, αδιαφορία αν όχι και εχθρότητα, ενώ υπέβασκε και η ταξική διάσταση του προβλήματος, αφού η πλειοψηφία αυτών που δεν υπηρέτησαν στο στρατό τότε ανήκε στις προνομιούχες τάξεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ένα δύσκολο και ευαίσθητο ζήτημα που απασχολεί τις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ, δηλαδή ο ρόλος των αφρικανοαμερικάνων στις τάξεις του. Ξεκινώντας με την διαπίστωση ότι από τα 2,1 εκατομμύρια του αμερικανικού στρατού οι 400.000 είναι αφρικανοαμερικάνοι με τις περισσότερες διοικητικές θέσεις από αυτές που κατέχουν σε οποιονδήποτε άλλο τομέα της αμερικανικής κοινωνίας, αναλύει όλες τις παραμέτρους του φαινομένου, με έμφαση στις φυλετικές σχέσεις μέσα στις ένοπλες δυνάμεις, αλλά και τη σχέση των «προνομιούχων» αυτών στρατιωτικών αφρικανοαμερικάνων σε σύγκριση με τους ομοφύλους τους στην εξωστρατιωτική κοινωνία, οι οποίοι είναι

σε μεγάλο βαθμό περιθωριοποιημένοι και ζουν σε τριτοκοσμικές συνθήκες εν μέσω μιας ευημερούσας καταναλωτικής κοινωνίας.

Το επόμενο θέμα που αναλύεται στο κεφάλαιο 3, αφορά άμεσα και την Ελλάδα, αφού γίνονται συζητήσεις για την στράτευση των γυναικών στην πατρίδα μας, ενώ ήδη υπηρετούν στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της χώρας μας κάποιες γυναίκες. Ο κοινωνιολόγος Moskos αναλύει σε βάθος και με σοβαρή τεκμηρίωση τις σχέσεις στρατεύσιμων ανδρών και γυναικών των ΗΠΑ, με περιπτωσιολογική μελέτη τις σχέσεις των δύο φύλων στην στρατιωτική βάση της Palmerola, η οποία ήταν μεγαλύτερη αμερικάνικη βάση στην Ονδούρα της κεντρικής Αμερικής. Η ανάλυση του ρόλου της γυναίκας στις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ καταλήγει με το γενικό συμπέρασμα ότι το λεγόμενο «ασθενές φύλο» έχει απεριόριστες δυνατότητες τόσο σαν απλός στρατιώτης, όσο και σαν αξιωματικός, με προοπτική έναν ολοένα βελτιούμενο ρόλο στα πλαίσια του στρατιωτικού κοινωνικού χώρου.

Η κοινωνιολογία των λεγόμενων εφεδρικών στρατευμάτων αναλύεται σε όλες του τις διαστάσεις στο κεφάλαιο 4. Ειδικότερα θίγονται: Η σύγκριση των καθηκόντων του εφέδρου με τις οικογενειακές του υποχρεώσεις, η σχέση της εφεδρικής θητείας με την επαγγελματική εξέλιξη του εφέδρου στην μη-στρατιωτική του ζωή και η σχέση των εφέδρων με τους μόνιμους στρατιωτικούς.

Στη ανάλυση τονίζεται ότι σαν εφεδροι ορίζονται οι πολίτες εκείνοι, οι οποίοι καλούνται να υπηρετήσουν στις ένοπλες δυνάμεις γύρω στις 39 μέρες, δηλαδή ένα Σαββατοκύριακο κάθε μήνα και δύο βδομάδες το χρόνο επιπλέον ως ετήσια άσκηση.

Τέλος στο κεφάλαιο 5, ο συγγραφέας αναλύει ένα ενδιαφέρον ερώτημα σχετικά με το αν οι ένοπλες δυνάμεις συνιστούν θεσμό ή επάγγελμα. Αναγνωρίζει μάλιστα ότι η ανάλυσή του είναι επηρεασμένη από τις αμερικάνικες εμπειρίες, αφού είναι γνωστό ότι από το 1972 μέχρι και σήμερα οι ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ είναι επαγγελματικές, με βασικό γνώρισμα την εθελοντική θητεία.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτει ότι η ύπαρξη και λειτουργία του επαγγελματικού στρατού στις ΗΠΑ τα τελευταία 26 χρόνια δεν μπορεί να αξιολογηθεί χωριστά από την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της χώρας αυτής, όπου σε τελευταία ανάλυση οι ένοπλες δυνάμεις επαγγελματικού χαρακτήρα λειτουργούν σαν ένα είδος δημόσιου τομέα με τα θετικά και τα αρνητικά του στοιχεία.

Η μετάφραση του έργου στην ελληνική γλώσσα έγινε από τον τ. καθηγητή της Στρατιωτικής Σχολής των Ευελπίδων, Ταξίαρχο ε.α., Δρ. Δημήτριο Σμοκοβίτη. Ο κ. Σμοκοβίτης αποδίδει με ακρίβεια τους αγγλικούς στρατιωτικούς όρους ενώ με την άριστη χρήση της ελληνικής γλώσσας ζωντανεύει το όλο κείμενο, δίνοντάς του την συνοχή που απαιτεί-

ται ώστε να γίνεται κατανοητό από τον κάθε Έλληνα αναγνώστη που δεν είναι εξοικειωμένος με την στρατιωτική παράδοση των ΗΠΑ και μάλιστα στην κοινωνιολογική της διάσταση. Επιπλέον ο διπλός ρόλος του κ. Σμοκοβίτη σαν στρατιωτικού και σαν κοινωνιολόγου, με δραστήρια συμμετο-

χή στην επιστημονική εξέλιξη της στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, βοηθά ακόμη περισσότερο στην μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια τέτοιων κοινωνιολογικών ερευνών.

Σ.Μ.

Γ. ΤΑΠΕΙΝΟΣ - Γ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ

Η Ελληνική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα. Δημογραφία, Οικογένεια, Απασχόληση, Υγεία, Κοινωνική Ασφάλιση, Παιδεία.

Εκδόσεις Παπαζήση 1996, σελ. 260.

Το ελληνικό δημογραφικό πρόβλημα, σε συνάρτηση με τις οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές του συνιστώσες, αποτέλεσε την τελευταία 20ετία αντικείμενο ιδιαίτερου επιστημονικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Η προοπτική που διαγράφεται για την ελληνική κοινωνία με αφετηρία το δημογραφικό πρόβλημα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, αποτελεί το αντικείμενο της τωρινής διεπιστημονικής έρευνας.

Η έρευνα αυτή προκλήθηκε από το ίδρυμα Giovanni Agnelli στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος που απέβλεπε στην προσέγγιση του δημογραφικού μέλλοντος της Ευρώπης. Η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στη δημογραφική ανάλυση έγινε, επειδή ακριβώς προσφέρει δυνατότητες μέτρησης, κατανόησης και στατιστικής προβολής των μεταβολών που ενδέχεται να προκύψουν σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Κατά συνέπεια, η έρευνα για την ελληνική κοινωνία που παρουσιάζεται στο παρόν βιβλίο εστιάζεται στους εξής θεματικούς άξονες: Δημογραφία και οικογένεια, απασχόληση, κοινωνική ασφάλιση, υγεία και εκπαίδευση.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Δικαιώματα - Πολιτική - Εξουσία

Editorial: Κίτρινος πυρετός

Δημήτρης Δημούλης: Ιδιότητα του πολίτη και πολιτικά δικαιώματα. Λειτουργία και υπέρβαση μιας διαφοροποιητικής κατασκευής (Μέρος Α')

Άννα Κοντονή: Η πραγμάτευση των αρχών του Διαφωτισμού στο ανώνυμο έργο «Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας»

Γιάννης Μηλιός: Ζητήματα της διεθνούς οικονομίας

Jacques Rancière: Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο» (Μέρος Δ')

Ανέστης Ταρπάγκος: Πλευρές και συμπεράσματα από τη γαλλική εργατική εξέγερση

Γιάννης Τσώλας: Εξαντλησιμότητα των ελληνικών κοιτασμάτων λιγνίτη - Περιβαλλοντικές επιπτώσεις και ενεργειακή πολιτική

Δημήτρης Δημούλης: «Κοινωνία της διακινδύνευσης», ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτική. «Οικολογικοποίηση» της πολιτικής θεωρίας:

Αποστόλης Ανδρέου: Σχετικά με την «Αποκέντρωση» του εκπαιδευτικού συστήματος

Θεόδωρος Σταυρόπουλος: Νάντιας Σερεμετάκη: «Η τελευταία λέξη στην Ελλάδα τα άκρα» (Βιβλιοκριτική)

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1996

55